

حج و تعالی جهان اسلام

مروری بر کارکردهای بین‌المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی

محسن محمدی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

۱۳ دیباچه
۱۷ مقدمه

بخش اول: تحلیل کارکردهای حج در راستای بیداری اسلامی

۲۳ مقدمه
----	-------------

۲۵ فصل اول: بیداری اسلامی و تعامل اسلام و غرب در حج
----	--

۲۵ مقدمه
----	-------------

۲۷ برائت از مشرکان و بیداری اسلامی
----	---------------------------------------

۲۹ ۱. نظریه دشمن مشترک
----	---------------------------

۳۱ ۲. کارکرد برائت از مشرکان در بیداری اسلامی
----	--

۳۱ الف) انسجام بخشی
----	------------------------

۳۲ ب) هویت بخشی
----	--------------------

۳۴ ج) مقاومت بخشی (تقویت روحیه مقاومت)
----	---

۳۶ د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل
----	---------------------------------------

۳۷ یک - ارتقای امنیت
----	-------------------------

۳۸ دو - تهدید علیه غرب
----	---------------------------

فصل دوم: انقلاب اسلامی، بیداری اسلامی و حج	۴۱
مقدمه	۴۱
تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی	۴۲
عناصر و مؤلفه‌های انقلاب اسلامی و حج	۴۳
۱. خدامحوری	۴۷
۲. مردم‌محوری	۴۸
۳. رهبری	۵۱
۴. وحدت کلمه و همبستگی	۵۳
۵. قیام و مبارزه	۵۴
۶. دشمن‌شناسی	۵۶
عرضه‌ها و زمینه‌های حج در صدور انقلاب	۵۸
۱. شناساندن اسلام واقعی	۶۱
۲. شناساندن دشمن و برائت از آن	۶۲
۳. معرفی انقلاب	۶۴
۴. انتقال تجربه‌ها	۶۷
موانع صدور گفتمان انقلاب اسلامی در حج	۶۸
۱. تعصبات فرقه‌ای و مذهبی	۶۸
۲. انحصار در ابعاد فقهی حج	۶۹
۳. حکومت آل سعود	۷۰
الف) تفکر وهابی	۷۰
ب) نگرش نسبت به غرب	۷۱
۴. ایران هراسی	۷۳
۵. تفاوت نظام سیاسی تشیع و تسنن	۷۶
الف) ویژگی‌های حاکم	۷۶
ب) نظام روحانیت	۷۷
۶. ناکارآمدی جمهوری اسلامی	۷۸

۸۱	فصل سوم: فلسطین، بیداری اسلامی و حج
۸۱	مقدمه
۸۳	جایگاه مسئله فلسطین در بیداری اسلامی
۸۴	ظرفیت‌های حج در تقویت آرمان فلسطین در بیداری اسلامی
۸۴	۱. ظرفیت‌های دانشی (آگاهی‌بخشی)
۸۵	الف) توجه به نقش دولت‌ها
۸۶	ب) ارائه راهکار
۸۶	یک - ایمان و معنویت‌گرایی
۸۷	دو - وحدت
۸۷	سه - استفاده از ظرفیت‌های امت اسلامی
۸۸	ج) دشمن‌شناسی
۹۰	د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام
۹۱	ه) بیان آسیب‌های مبارزه و قیام
۹۲	و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین
۹۳	۲. ظرفیت‌های گرایشی (احساسی)
۹۳	الف) برانگیختن احساسات مسلمانان
۹۴	ب) روحیه دادن به مسلمانان
۹۶	۳. ظرفیت‌های کنشی (رفتاری)
۹۷	الف) ایجاد وحدت
۹۸	ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل
۱۰۱	فصل چهارم: ابعاد اقتصادی حج و بیداری اسلامی
۱۰۱	مقدمه
۱۰۳	ابعاد اقتصادی بیداری اسلامی
۱۰۵	ظرفیت‌های اقتصادی حج و بیداری اسلامی

۱. اقتصاد و سیاست ۱۰۵
۲. اقتصاد و توسعه ۱۰۸
- الف) توسعه گردشگری دینی ۱۰۸
- ب) تشکیل بازار مشترک اسلامی ۱۱۱
- یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب ۱۱۲
- دو - رفع موانع ۱۱۳
- ج) تشکیل اتحادیه‌های همکاری اقتصادی ۱۱۴
- زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی همگرایی اقتصادی مسلمانان و حج ۱۱۵

بخش دوم: ظرفیت‌های حج در تقویت بیداری اسلامی

- فصل اول: حج و تقویت وحدت جهان اسلام ۱۲۱
- مقدمه ۱۲۱
- بیداری اسلامی و وحدت جهان اسلام ۱۲۲
- فرایند حج در تقویت وحدت جهان اسلام در راستای بیداری اسلامی ۱۲۴
۱. همگرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک) ۱۲۵
- الف) حج و تقویت هویت تمدنی ۱۲۶
- ب) تمرکز بر دشمن مشترک ۱۲۸
۲. همگرایی ارتباطی (تقویت روابط بین مسلمانان) ۱۲۹
- الف) تقویت هویت دینی ۱۳۰
- ب) تقویت سرمایه اجتماعی ۱۳۲
۳. همگرایی فقهی (مناسک وحدت‌بخش) ۱۳۳
- الف) جمعی بودن ۱۳۵
- ب) ساختارشکن بودن ۱۳۷
۴. همگرایی اخلاقی (زمینه‌های اخلاقی وحدت اسلامی) ۱۳۹

۵. همگرایی اقتصادی (وحدت آفرینی ابعاد اقتصادی حج) ۱۴۰
- آثار تقویت وحدت اسلامی در حج ۱۴۳
۱. تقویت قدرت ۱۴۳
۲. ارتقای امنیت ۱۴۴
۳. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل ۱۴۷
۴. تقویت ایده امت اسلامی ۱۴۸
- فصل دوم: تقویت جامعه مدنی جهان اسلام در حج ۱۵۱**
- مقدمه ۱۵۱
- جنبه‌های مردمی بیداری اسلامی ۱۵۳
- حج و ارتقای جایگاه ملت‌های مسلمان در عرصه بین‌الملل ۱۵۴
- جایگاه ملت‌ها در عرصه جدید بین‌الملل ۱۵۴
- ظرفیت حضور ملت‌ها در حج در بیداری اسلامی ۱۵۶
۱. کنشگری جامعه مدنی جهانی در عرصه بین‌الملل ۱۵۷
- الف) تحت فشار قرار دادن دولت‌ها ۱۵۸
- ب) تأثیرگذاری بر سیاست جهانی ۱۶۰
۲. ایجاد و تقویت جنبش‌های اجتماعی ۱۶۱
- الف) تقویت باورهای مشترک ۱۶۲
- ب) اعمال فشار به نهادهای رسمی قدرت ۱۶۴
- ج) جهان‌شمولی و تقویت همبستگی اجتماعی ۱۶۷
- فصل سوم: حج، رسانه اسلامی و بیداری اسلامی ۱۷۱**
- مقدمه ۱۷۱
- حج، رسانه اسلامی ۱۷۳
۱. امپریالیسم رسانه‌ای و ضرورت توجه به ابعاد رسانه‌ای حج ۱۷۳
۲. ابعاد رسانه‌ای حج ۱۷۶

ظرفیت‌های رسانه حج در بیداری اسلامی..... ۱۷۸

۱. کارکردهای رسانه‌های حج و بیداری اسلامی..... ۱۷۹

الف) کارکرد اطلاع‌رسانی..... ۱۷۹

ب) کارکرد آموزشی یا انتقال فرهنگ..... ۱۸۱

ج) کارکرد همگن‌سازی..... ۱۸۳

د) کارکرد راهنمایی و رهبری..... ۱۸۴

ه) کارکرد بحران‌زدایی..... ۱۸۵

۲. دیپلماسی رسانه‌های حج و بیداری اسلامی..... ۱۸۷

الف) ارتقای قدرت..... ۱۸۸

ب) کسب منافع و ارتقای جایگاه بین‌المللی..... ۱۸۹

فصل چهارم: حج و جهانی شدن بیداری اسلامی (صدور بیداری اسلامی)..... ۱۹۱

مقدمه..... ۱۹۱

اهمیت و عرصه‌های جهانی شدن..... ۱۹۲

حج و جهانی شدن..... ۱۹۳

جهانی شدن، بیداری اسلامی و حج..... ۱۹۴

۱. تضعیف دولت‌ها و افزایش حضور و قدرت ملت‌ها..... ۱۹۶

۲. افزایش اتحاد و انسجام و کمرنگ شدن هویت‌های قومی و فرقه‌ای..... ۱۹۷

۳. کنشگری در عرصه بین‌الملل..... ۱۹۹

فصل پنجم: ابعاد تمدنی بیداری اسلامی و حج..... ۲۰۳

مقدمه..... ۲۰۳

ابعاد تمدنی بیداری اسلامی..... ۲۰۴

ابعاد تمدنی حج..... ۲۰۷

۱. نقش حج در شکل‌گیری تمایلات تمدنی..... ۲۰۷

۲. نقش حج در شکل‌گیری اندیشه‌های تمدنی ۲۰۸
۳. نقش حج در شکل‌گیری هویت تمدنی ۲۱۰
۴. نقش حج در شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی و محصولات تمدنی ۲۱۱
- تقویت بعد تمدنی بیداری اسلامی در حج ۲۱۳
- کتابنامه ۲۱۹

دیباچه

پس از اینکه خورشید اسلام در «شبه جزیره عربستان» طلوع کرد، در مدت زمانی کمتر از نیم قرن، تمدن‌های بزرگ زمانه خود را به چالش کشید و در مدت زمانی کمتر از یک قرن، به تمدنی بزرگ تبدیل شد که گستره جغرافیای وسیعی از جهان را به خود اختصاص داده بود.

حرکت رو به رشد اسلام، در شرایطی ادامه پیدا می‌کرد که غرب، در دوران تاریکی (قرون وسطا) و غفلت تمدنی به سر می‌برد. جنگ‌های صلیبی، اروپای قرون وسطایی را با تمدن متعالی اسلامی آشنا ساخت و از این پس، استشراف غربیان، با افول تمدنی اسلام و آغاز برون‌رفت غرب از قرون وسطا و ابتدای رنسانس همراه شد. غرب با بهره‌گیری از متون و میراث علمی - اسلامی و امکانات مادی خویش، تاریخ استعمار را رقم زد.

از این پس، غرب که در حال تجربه فلسفه‌های اومانستی دین‌گریز بود، با لحاظ سابقه کهن تمدنی خود در یونان باستان، اوتوپییایی را بنیان نهاد که معادل آرمان‌شهر فلسفه اسلامی، ولی در قالب و اندازه زمینی آن بود. در این اوضاع و احوال، غرب به تاخت و تاز تمدنی خود ادامه می‌داد؛ تا جایی که توانست پس از چند قرن، گوی سبقت را از مسلمانان بر باید و بدین ترتیب، مفاهیمی همچون عقب‌ماندگی، استعمار، غفلت تمدنی و جهان سوم، به تدریج در صحنه ادبیات سیاسی شکل گرفت.

هرچند در طول این مدت، حکومت‌ها یا دولت‌های مقتدری مانند «صفویه» یا «عثمانی» روی کار آمدند، ولی با وجود این، نتوانستند خط سیر نیرومندی را در مقابل تمدن غرب ایجاد کنند. در این مدت، علمای مبارز و روشنفکران متعهد دینی، سعی در زنده کردن دوباره تفکر دینی داشتند. مجموع این فعالیت‌ها را در دو سده اخیر، می‌توان در بیداری اسلامی خلاصه کرد.

شکوفایی انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی علیه السلام، جرقه رعدآسایی در غفلت زدایی اسلامی بود که امواج بیداری آن، به سرعت به سراسر جهان اسلام رسید. امام خمینی علیه السلام با ارائه تفسیر و دیدگاهی جدید از دین و کارکردها و مبانی آن، به نظریه بیداری اسلامی در قالب انقلاب اسلامی، جلوه‌ای خارجی و تحقیقی عینی بخشید. بدین ترتیب، می‌توان گفت که امام خمینی علیه السلام نقطه عطفی در روند بیداری اسلامی بود که با تحلیل جدیدی که از تعالیم دین داشت، همه مسلمانان جهان را به هویت مشترک اسلامی فراخواند.

این باور و رویکرد به دین که انقلاب اسلامی ایران را طراحی کرد و به پیروزی رساند، قرائت جدیدی را از مناسک دینی ارائه می‌داد. این قرائت از دین، تعالی جهان اسلام و زندگی عزت‌مندانه مسلمانان را مد نظر داشت. یکی از مهم‌ترین مناسک دینی در این فضا که با قرائت نوین و فعالی ارائه شد، حج بود. امام خمینی علیه السلام حج را با ظرفیت‌ها و کارکردهای اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در سطح فردی، ملی و بین‌المللی، مطرح کرد. ایشان توجه مسلمانان را به کارکردها و ظرفیت‌های حج در راستای تعالی بخشی جهان اسلام جلب کرد؛ به طوری که می‌توان ایشان را احیاگر حج ابراهیمی علیه السلام نامید.

نوشتار حاضر که با مطالعه و تلاش‌های حجت الاسلام والمسلمین، آقای «محسن محمدی» تهیه شده، جایگاه حج را در تعالی بخشی به جهان اسلام بررسی کرده است. با این منظر، مباحث بر اساس کارکردهای بین‌المللی حج، با تمرکز بر بیداری اسلامی تنظیم شده است. امید است که زائران، روحانیان و مبلغان حج از آن بهره کافی برده و این اثر، در تقویت بیداری اسلامی مفید واقع شود.

انه ولی التوفیق

پژوهشکده حج و زیارت

گروه مطالعات اجتماعی

مقدمه

امروزه «بیداری اسلامی»، در قالب جنبشی اجتماعی و سازمانی و پدیده‌ای متأثر از نهضت فکری انقلاب اسلامی ایران، در حال جریان است. این جریان در عرصه کشمکش‌های سیاسی و امنیتی، علاوه بر اینکه موجودیت و نفوذ خود را به اثبات رسانده، در حال تبدیل شدن به قدرتی نقش‌آفرین در سطح جهانی است.

بیداری اسلامی، همزمان با تهاجم همه‌جانبه غرب در جهان اسلام و عصر استعمار شروع شد و از آغاز تا دوران امام خمینی علیه‌السلام، مراحل گوناگونی را پیمود.

این حرکت که در اصل، با اندیشه‌های کسانی چون «سید جمال‌الدین اسدآبادی» جریان یافته بود، همواره در میان حلقه‌های محدود و معینی مطرح می‌شد؛ به همین دلیل، هیچ‌گاه نتوانست به عنوان یک گفتمان مسلط عمل کند. حتی زمانی که این جریان، به دست کسانی چون «حسن البنا» و «سید قطب» در مصر، ابعاد گسترده‌تری یافت، باز هم نتوانست به زندگی توده‌های مسلمان وارد و سبب خیزش اجتماعی و انقلابی شود. ولی پیروزی انقلاب اسلامی ایران، نقطه عطفی در تاریخ بیداری اسلامی بود که توانست روح تازه‌ای در کالبد گرایش‌های اسلامی و نهضت‌های مردمی بدماند.

انقلاب اسلامی ایران، در عمل، بسیاری از برنامه‌های بیداری اسلامی را تحقق بخشید و با در نظر گرفتن چشم‌انداز احیای تفکر و هویت اسلامی، تمدنی جدید را

پایه‌ریزی کرد و نظام تک‌قطبی غرب را به چالشی جدی کشاند؛ آن هم در زمانی که غرب در حال تحمیل تفکر لیبرالیستی خود به جهان بود.

انقلاب اسلامی، اهداف جهانی و بین‌المللی خود را پی گرفت و از تمام امکانات و توانمندی‌های مکتب اسلام، برای به پا کردن خیمه اسلام در مقابل اردوگاه استعمار و استکبار جهانی بهره جست. این جهاد عظیم با استفاده حداکثری از تعالیم اسلامی و ارائه تفسیر نوینی از مناسک دینی بود که کارکردهای سیاسی و اجتماعی دین را در عرصه ملی و بین‌المللی افزایش می‌داد.

در این بین، تعریفی جدید از «حج» ارائه شد و در فضای بازآفرینی تفکر دینی، حج ابراهیمی احیا گردید. امام خمینی علیه السلام و در ادامه، مقام معظم رهبری با پیام‌ها و سخنرانی‌های خود به مناسبت روزهای حج - که روح آنها بیداری اسلامی بود -، تلاش نمودند تصور و تفکر جهان اسلام را در مورد حج تغییر دهند و با ارائه تفاسیر سیاسی و اجتماعی حج، از ظرفیت‌های بی‌نظیر آن در بیداری و تعالی جهان اسلام بهره ببرند. به نظر می‌رسد مهم‌ترین ویژگی این نگرش به حج، همه‌جانبه دیدن حج و انحصاری نبودن آن در ابعاد فقهی، مناسکی، فردی و اخلاقی بود.

در این اثر، سعی کرده‌ایم نگرشی جامع و عمیق در مورد کارکردهای بین‌المللی حج در راستای بیداری اسلامی ارائه کنیم و از این طریق، کارکرد حج در تعالی جهان اسلام بیان شود. بدین ترتیب، در پایان به نظامی معرفتی و اندیشه‌ای دست خواهیم یافت که بر اساس آن، می‌توان جنبه‌های فقهی، اخلاقی و سیاسی و اجتماعی حج، در ارتباط با پدیده اجتماعی «بیداری اسلامی» را در قالب یک نگرش سیستمی، مطالعه و بررسی کرد؛ به طوری که هر یک از اجزای این نظام معرفتی و اندیشه‌ای، ضمن اینکه معطوف به عمل است، بر یکدیگر تأثیر دارند و در یک ارتباط نظام‌مند، تعریف‌پذیر هستند.

این اثر به دو بخش کلی تقسیم شده است: بخش اول که مبتنی بر عوامل درونی و بیرونی بیداری اسلامی است، این ایده را دنبال می‌کند که کارکردهای حج، علل بیداری اسلامی را پوشش می‌دهد. به عبارت دیگر، حج درون‌مایه و جوشش درونی جهان اسلام است که تحقق بیجا و همه‌جانبه آن، مانع از بروز شرایط ضعف و انحطاط جامعه اسلامی می‌شود که برای برون‌رفت از آن، نهضت و شرایطی به نام بیداری اسلامی لازم است. به عبارت دیگر، تحقق اهداف و کارکردهای جامع بیداری اسلامی، اقدامی پیش‌دستانه در جلوگیری از شرایط ضعف و انحطاط جوامع اسلامی است. از این جهت، حج عاملی مقدم و آغازین در تعالی جهان اسلام است.

در بخش دوم کتاب، به شرایط پسینی جهان اسلام توجه شده است؛ یعنی شرایط کنونی جهان اسلام که نهضت‌های اسلام‌گرایانه، تعالی جهان اسلام را دنبال می‌کنند؛ شرایطی که از آن به بیداری اسلامی تعبیر می‌شود. در این شرایط نیز، حج ظرفیت بالایی در تقویت بیداری اسلامی دارد.

به این ترتیب، حج با نقش‌آفرینی پیشینی و پسینی در بیداری اسلامی، تعالی جهان اسلام را مد نظر دارد. البته طبیعی است که همه این موارد در صورت تحقق همه‌جانبه و کامل حج در ابعاد سیاسی و اجتماعی، در کنار ابعاد اخلاقی و مناسکی است. امید است اثر حاضر، مورد توجه پژوهشگران، روحانیان کاروان و زائران گرامی قرار گیرد و بتواند ادبیات علمی حج را قدمی پیش برد.

محسن محمدی

خرداد ۱۳۹۳

بخش اول:

تحلیل کارکردهای حج در راستای بیداری اسلامی

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مباحث در تبیین رویدادها، بررسی علل و زمینه‌های آن است. علل و زمینه‌های بیداری اسلامی که از مهم‌ترین تحولات جهان اسلام و به تبع آن جهان است، از این جهت بسیار مهم است. ولی گستردگی جغرافیایی و زمانی این تحول فراگیر سیاسی و اجتماعی، بررسی و طبقه‌بندی علل آن را دشوار می‌کند.

بیداری اسلامی مربوط به بخش خاصی از جهان اسلام نیست و علاوه بر خاورمیانه و کشورهای عربی، جنوب شرق آسیا، شرق آفریقا، آسیای مرکزی، اروپا و آمریکا نیز شاهد بیداری اسلامی هستند.^۱ هر یک از این مناطق، با مسائل خاص سیاسی و اجتماعی و منطقه‌ای ویژه‌ای روبه‌روست. این تفاوت، سرعت، نحوه گسترش و همچنین شعارها، برنامه‌ها و رویکردهای جنبش بیداری اسلامی را در کشورهای مختلف، متفاوت می‌کند.

بر این اساس برای جلوگیری از رویکردهای تقلیل‌گرایانه و جزءنگر در تحلیل بیداری اسلامی، باید همزمان به مسائل بیرونی و درونی^۲ توجه کرد.^۳ علل بیرونی بیشتر

۱. برای مطالعه بیشتر در مورد تاریخ و گستره زمانی و مکانی بیداری اسلامی ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی‌اکبر ولایتی، ج ۲، ص ۱۱۶۷.

۲. در واژگان تحلیل اجتماعی در قرن بیست‌ویکم، نواژه‌ای برای این رویکرد مطرح شده است: حلی شدن (ترکیب جهانی شدن و محلی شدن).

The Blackwell Companion to Globalization, Ritzer George, ed, P178-199, London, Blackwell, 2007.

۳. «نگاه متفاوت به خاورمیانه: یک عدسی مفهومی آلترناتیو»، بهجت قرنی، ص ۲۲، انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه‌ها و عوامل، ترجمه الهام شوشتری‌زاده، گردآوری: بهجت قرنی.

مواردی را مد نظر دارد که کل جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داده و سبب ایجاد این خیزش شده است؛ مانند استعمار غرب و رویارویی جهان اسلام با غرب. دلایل داخلی نیز به رویدادها و تحولات سیاسی - اجتماعی خاص آن کشورها مربوط می‌شود.

بنابراین یکی از مهم‌ترین مسائل بیداری اسلامی، بررسی عوامل ایجاد و تحقق آن است که در تحلیل آینده و مسائل پیش رو، بسیار مؤثر است. در این مورد تحلیل‌های گوناگونی با رویکردهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در سطح ملی و بین‌المللی انجام شده است.

وقتی این عوامل را بررسی می‌کنیم، آشکار می‌شود که کارکردهای گوناگون سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حج، در راستای این عوامل و تقویت آنها تحلیل‌پذیر است. به عبارت دیگر کارکردهای حج، در راستای علل رویداد بیداری اسلامی است و از این جهت می‌توان گفت، حج همان اعتلای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی را دنبال می‌کند که جریان بیداری اسلامی به دنبال آن است. بنابراین جریان بیداری اسلامی، باید حج را به عنوان ظرفیت و پتانسیل بومی و درون‌زای دین اسلام، برای عزت و اعتلای جوامع اسلامی ببیند و حداکثر استفاده را از این استعداد خدادادی جهان اسلام ببرد.

در این بخش، کارکردهای حج را با توجه به علل بیداری اسلامی بررسی می‌کنیم تا نشان دهیم که حج در بستر بیداری اسلامی قرار دارد و می‌توان حج را عامل مولد و درون‌زای بیداری اسلامی دانست؛ یعنی حج خود عاملی پویا و پایا در بیداری اسلامی است که در صورت تحقق کامل و همه‌جانبه آن، هیچ‌گاه جوامع اسلامی از دوران عزت و اقتدار خود فاصله نمی‌گیرند.

به عبارت دیگر با توجه به هم‌پوشانی علل بیداری اسلامی و کارکردهای حج، می‌توان گفت، حج عامل پویایی و تعالی اسلامی است و اگر حج با تمام کارکردها و اصولش فعال باشد، دیگر جامعه در حالت خواب، رخوت و غفلت قرار نمی‌گیرد تا لازم باشد بیداری اسلامی برای برون‌رفت از آن محقق شود. بر این اساس، حج خود یک بیداری درون‌سیستمی در نظام اسلامی است که شادابی و طراوت و چالاک‌ی دین را به دنبال دارد.

فصل اول: بیداری اسلامی و تعامل اسلام و غرب در حج

مقدمه

در سده‌های اخیر، روابط و تعامل غرب با جهان اسلام، همواره از موضع بالاتر و اقتدار بوده که رهاورد آن، تحقیر و استعمار جهان اسلام بوده است. بیداری اسلامی درصدد تغییر این نوع برخورد و تعامل است.

عملکرد خصمانه، سلطه‌گر و استعمارگرانه غرب در قبال مسلمانان، سبب شد آنها برای اعاده حیثیت و منافع خویش به پا خیزند. غرب در شکل‌های مختلف استعمار، جهان اسلام را استثمار کرد و ذهنیت تاریخی بسیار بدی از خود به جای گذاشت. از این رو ابعاد ضد غربی بیداری اسلامی را می‌توان از آثار و پیامدهای طبیعی عملکرد غرب دانست. البته ابعاد ضد غربی بیداری اسلامی، به جنبه‌های سیاسی و تاریخی محدود نمی‌شود، بلکه تفاوت خاستگاه‌های معرفتی و اندیشه‌ای نیز بر عمق تقابل می‌افزاید.

بسیاری از نویسندگان، یکی از علل بیرونی جنبش‌های اسلام‌گرا را در عملکرد مداخله‌جویانه و استثمارگرانه غرب در جهان اسلام جست‌وجو می‌کنند؛ مانند فواز

جرجیس،^۱ امین صیقل،^۲ گراهام فولر،^۳ فرد هالیدی و شیرین هانتر.

بر این اساس برخی بر این باورند که یکی از علل بیداری اسلامی، رشد آمریکاستیزی در جهان اسلام است^۴ که حاکی از گسترش و تقویت جریان و روند غرب‌ستیزی در جهان اسلام می‌باشد.

مسلمانان پس از رویارویی با تمدن غرب و ضعف تمدنی خود در مقابل آن، یاد روزهای عزت و اقتدار خود در قرن‌های پیش افتادند و عزمشان را برای دستیابی به آن دوران جزم کردند؛ به این ترتیب مواجهه مسلمانان با غرب، آنها را از خواب غفلت بیدار کرد.^۵ جستارهای تاریخی نیز نشان می‌دهد حضور قدرت‌های استعماری شرق و غرب در جهان اسلام، با گسترش و نوع حرکت‌ها و جنبش‌های اسلامی رابطه مستقیم دارد.^۶

افزون بر اینکه بیداری اسلامی همچون یک نهضت سیاسی و فرهنگی، در صحنه روابط بین‌الملل تلاش می‌کند تا جایگاه جدیدی را برای اسلام به ارمغان آورد و قدرت

۱. ر.ک: آمریکا و اسلام سیاسی: رویارویی فرهنگ‌ها یا تضاد منافع، فواز جرجیس، ترجمه سید کمال سروریان، ص ۲۱.

۲. ر.ک: Islam and the west: Conplict or Cooperation, Amin Saikal, Palgrave Macmillan, p.121.

۳. ر.ک: A World Without Islam, Graham Fuller, P.2-4.

۴. ر.ک: America Embatted, R. Crockatt, P. 88; "America Egept after the Uprisings", Marc Lynch, p.36-38.

Survival, vol.53, No.2, April & May 2001.

۵. به اعتقاد خورشید احمد. برای مطالعه نظریات خورشید احمد ر.ک:

"The nature of The Islamic Resurgence", in: John L. Esposito (ed), Voice of Resurgent Islam, Khurshid

Ahmad, New York: oxford university, 1983.

محقق پاکستانی و عضو جماعت اسلامی پاکستان. سیاست استعماری چهار اثر بر جوامع اسلامی به جا گذاشت: ۱. غیر مذهبی

(سکولار) کردن؛ ۲. غربی کردن؛ ۳. قطب‌بندی آموزشی بر محور نهادهای آموزشی سنتی و نهادهای آموزشی نوین و پیدایی

نخبگان جدید بیگانه با مردم بومی؛ ۴. بحران رهبری در اثر نابودی سازمان‌یافته رهبری سنتی جوامع اسلامی و تحمیل رهبری

سیاسی بدون برخورداری از پشتوانه مردمی. (ر.ک: جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی، حمید احمدی، ص ۲۶).

۶. ر.ک: بیداری اسلامی، علی اکبر ولایتی، صص ۹-۱۲.

آن را به عنوان یک کنشگر فعال ارتقا دهد، نظام داخلی اسلام نیز زمینه‌های ذاتی و مناسکی خود را برای تقویت این جریان در راستای انسجام جبهه داخلی جهان اسلام در تعامل‌های بین‌المللی دارد. این ظرفیت‌های ذاتی را می‌توان در برخی مناسک اسلامی با جنبه‌های بین‌المللی یافت. یکی از این مناسک مهم، حج است.

حج در عین برخورداری از ابعاد اخلاقی و تربیتی و جنبه‌های سیاسی و فرهنگی در سطح جهان اسلام، با توجه به اینکه هویت یکسان، تعمیم‌یافته و منسجمی را از اسلام ترسیم می‌کند، می‌تواند اسلام را در جایگاه یک بازیگر فعال در عرصه بین‌الملل قرار دهد. از اینجا نقش و آثار بین‌المللی حج در تعامل جهان اسلام با غرب، در راستای بیداری اسلامی مشخص می‌شود.

به عبارت دیگر حج علاوه بر جنبه‌های اخلاقی و معنوی و همچنین ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی درون‌تمدنی که به تعاملات داخلی جهان اسلام باز می‌گردد، برخی ابعاد و کارکردهای بین‌المللی و بیرونی نیز دارد که همه جهان اسلام را در بر می‌گیرد و به نوعی در مدیریت اقتدارآفرین روابط بین‌المللی اسلام، در تعامل با سایر کنشگران بین‌المللی مؤثر است.

با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین علل برون‌زای بیداری اسلامی، غرب و عملکرد استثمارگری آن در مورد جهان اسلام است، در این بخش کارکردهای برائت از مشرکان در حج را در راستای بیداری اسلامی و تعامل جهان اسلام با غرب بررسی می‌کنیم.

برائت از مشرکان و بیداری اسلامی

برائت از مشرکان یکی از سیاسی‌ترین اجزای حج است که هرچند از مناسک فقهی حج نیست، ولی مصداق بارز مناسک سیاسی حج است. برائت از مشرکان به روشنی بر تمایز و جدایی از کفر و الحاد و مشرکان دلالت دارد و ابعاد و رویکرد غیریت‌ساز

هویت اسلامی را نشان می‌دهد.

با توجه به حضور فعال دین در عرصه روابط بین‌الملل، گفتمان اسلام سیاسی که گفتمانی ایدئولوژیک است، چالشی برای سازمان‌ها و نهادهای سیاسی و اجتماعی معارض تلقی می‌شود؛ زیرا خواستار کنار زدن سلطه غرب و احیای ارزش‌های اسلامی در جامعه است. این احیاگری آگاهی دینی، در حوزه امنیتی و سیاسی روابط بین‌الملل نیز می‌تواند تبیین شود. این گفتمان ایدئولوژیک، با مبانی و مفاهیم خود، در پی الغای چیزی است که آن را رشد مدرنیته غربی می‌نامند و به دنبال جایگزین کردن دیدگاه غالب خود از دنیا به جای تفسیر غربی از مدرنیته است.^۱ این گفتمان به منازعه‌ای بین‌المللی وارد شده و هدف سیاسی آن، ایجاد دینی است که در سیاست حاکم باشد.

یکی از نظریاتی که به‌خوبی می‌تواند ابعاد و کارکردهای بین‌المللی برائت از مشرکان را نشان دهد، نظریه «دشمن مشترک» است. تبیین نظریه دشمن مشترک در مورد برائت از مشرکان در راستای بیداری اسلامی، بر این است که در حج و در مراسم برائت از مشرکان، این ایده تقویت می‌شود که همه مسلمانان بر اینکه غرب دشمن مشترک آنهاست، متحد شوند و برای اعتلای تمدن اسلامی تلاش کنند. این نکته، قرائتی دیگر از این واقعیت است که بیداری اسلامی، پاسخی به زیاده‌طلبی و استعمارگری غرب است. به عبارت دیگر برائت از مشرکان، مسلمانان را بر یکی از مهم‌ترین عوامل بیداری اسلامی، متحد و منسجم می‌کند.

افزون بر این، بیداری اسلامی برای تداوم و تحقق اهداف بلند خود، به وحدت و همدلی همه مسلمانان نیاز دارد. در این مسیر باید گرایش قومی و نژادی را کنار گذاشت و اسلام را محور جنبش و نهضت قرار داد. یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت

۱. ر.ک.: Bringin Religion in to International Relations, Jonathan Fox, shmuel sandler, p 355.

انسجام جبهه داخلی می‌شود، وجود دشمن مشترک است.^۱ چنانچه همه مسلمانان، قرائت و تصور یکسانی از رویارویی با دشمن در بیداری اسلامی داشته باشند، به یک عامل وحدت‌بخش دست یافته‌اند. برائت از مشرکان در حج، توجه همه مسلمانان را به این نکته جلب می‌کند که آنها، همگی دشمن مشترکی دارند و همه آنها از این جهت یکسان هستند. با این بیان، نظریه دشمن مشترک در تبیین کارکرد برائت از مشرکان در حج، کارایی زیادی دارد.

۱. نظریه دشمن مشترک

رفتار سیاسی، چنان با موضوع دشمنان و کنش و واکنش آنان عجین شده است که غیبت دشمن و حذف فیزیکی آن، هم نظم فکری و رفتاری و هم گرایش جبهه خودی را به طور استراتژیک به هم می‌ریزد. دشمن و رقیب، بخشی از «هویت و کیستی» هر یک از طرف‌های درگیر را تشکیل می‌دهد. «هویت» با «صلابت» معنا دار می‌شود. بخشی از پرسش از کیستی ما، مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم؛ چه کسانی با ما متفاوت‌اند؛ چه کسانی ضد ما هستند و منافع ما با منافع آنان در یک جوی حرکت نمی‌کند. بنابراین «اصل هویت»، پیوسته با «اصل ضدیت» مقارن است.^۲

نظریه سیاسی در مورد دشمن‌شناسی، پیشینه‌ای کهن دارد؛ چنان‌که نظام‌های قبیله‌ای را در این راستا می‌توان تحلیل کرد.^۳ در فروپاشی و روی کار آمدن سلسله‌ها و دودمان‌ها،

۱. ر.ک: بیداری اسلامی، چشم‌انداز آینده و هدایت آن، ج ۲؛ معاونت فرهنگی مجمع تقریب مذاهب اسلامی،

«نظریه وحدت‌آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان‌نشین»، ابراهیم برزگر، صص ۴۷-۶۵.

۲. تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص ۱۳؛ همچنین ر.ک: فرهنگ و اندیشه، «موج چهارم امنیتی و

پارادوکس‌های امنیت ملی در ایران امروز»، محمدرضا تاجیک، شماره ۱۴، ۱۵، ص ۷۴.

۳. ر.ک: علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین، زین العابدین قربانی، ص ۹۸؛ تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز سالم، ترجمه

باقر حیدری‌نیا، ص ۳۱۱.

فرضیه دشمن مشترک در شکل‌های متفاوت و مصداق‌های گوناگون نقش‌آفرین می‌شود.^۱ در تاریخ اسلام نیز نظریه دشمن مشترک را می‌بینیم.^۲ در سطح تحلیل نظام بین‌الملل نیز فرضیه «دشمن مشترک»، به قوی‌ترین وجه در رفتار سیاسی ایالات متحده آمریکا^۳ و اسرائیل^۴ مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر دو دشمن اصلی و دیرینه اسلام، یعنی آمریکا و اسرائیل، جامعه‌ای با فرهنگ‌های متعدد و فاقد سابقه فرهنگی و تمدنی هستند و از «دشمن مشترک» به عنوان عامل وحدت‌بخش و هویت‌آفرین خود استفاده کرده‌اند و هم‌اکنون اسلام را به عنوان دشمن مشترک خود معرفی کرده‌اند که با تحقق جریان بیداری اسلامی، دشمنی آنان با اسلام، شدت یافته است.

برائت از مشرکان در اعمال و مناسک حج که مدار و روح آن توحید و یکتاپرستی است، مسلمانان را به این نکته عظیم فرامی‌خواند که با وجود همه تفاوت‌های فرهنگی، زبانی، نژادی و سیاسی، یک دشمن مشترک را برای خود قرار دهند و با کمک به «اسلام و ایمان»، «کفر و کفران» را دشمن مشترک خود قرار دهند و بر این محور متحد شوند و هویت یکسان اسلامی خود را شدت بخشند.

۱. مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، ج ۱، ص ۳۳۴.

۲. ر.ک: تاریخ قریش، حسین مؤنس؛ تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمد رضا خضری، ص ۴.

۳. جام جم، ۱۳۸۱/۵/۲۷، «تروریسم به جای کمونیسم: استراتژی دشمن‌سازی در آمریکا، عبدالعلی قوام»، ش ۶۵۶، ص ۸؛ نه شرقی نه غربی (رابطه خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی، مارک گازپوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، ص ۲۱۶؛ بولتن ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام‌ترسی، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی»، سال اول، پیش شماره دوم، صص ۳۳-۴۰.

۴. ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، ص ۱۰۶۳؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ایجاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل: دستور کاری برای قرن بیست‌ویکم»، اصغر افتخاری، ش ۱، صص ۶ و ۵؛ جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص ۱۳۷ و ۱۳۸.

۲. کارکرد برائت از مشرکان در بیداری اسلامی

در تبیین کارکرد و اثر برائت از مشرکان بر بیداری اسلامی، ابعاد و آثار برائت از مشرکان را بر محور دشمن مشترک بررسی می‌کنیم:

الف) انسجام‌بخشی

یکی از کارکردهای دشمن مشترک، ایجاد انسجام و یکپارچگی در بلوک منطقه‌ای و بین‌المللی و نیز در سطح تحلیلی ملی است. دشمن مشترک موجب می‌شود که در پرتو آن، اختلافات جبهه داخلی تا اطلاع ثانوی در سایه و حاشیه قرار گیرد و همه انرژی‌ها بر ضد دشمن، متمرکز شود.

دشمن مشترک دارای کارکردهای متعددی مانند تداوم‌بخشی به عصیبت، به عنوان عصاره حیات‌بخش نظام سیاسی، تمرکزبخشی به فعالیت‌های دشمن، هویت‌بخشی به جمع درونی و تقویت انسجام و همراهی داخلی است.

دشمن مشترک در عین حال، انگیزه‌ای برای تلاش و احساس در راه بودن است که سبب تعالی و پویایی هر فرهنگ و تمدن است.

امروزه تمام ملت‌های بیدار و مجاهد اسلامی، یک دشمن مشترک دارند که عبارت است از استکبار جهانی آمریکا و صهیونیسم.^۱ این مسئله زمینه خوبی را فراهم می‌کند تا مسلمانان بتوانند در حج و با برائت از مشرکان، بر این موضوع متحد شوند که آمریکا و اسرائیل، دشمن مشترک آنها هستند و از این طریق، عوامل بیداری اسلامی را شدت بخشند.

به عبارت دیگر یکی از زمینه‌های توجه مسلمانان به بیداری اسلام، امواج غرب‌ستیزی مسلمانان است که از ظلم، تحقیر و استعمار غرب به ستوه آمده‌اند که ابعاد و کارکردهای سیاسی حج، از طریق برائت از مشرکان، به‌خوبی آن را تقویت و تأمین می‌کند.

۱. ر.ک: آمریکا و اسلام سیاسی، رویارویی با تضاد منافع، فواز ای جرجیس، ترجمه سید محمدکمال سروریان، صص ۲۱۷ - ۲۴۸؛ رویکردها و طرح‌های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله خانی.

ب) هویت‌بخشی

برائت از مشرکان با جلب توجه مسلمانان به کفر و کافران به عنوان دشمن مشترک، علاوه بر وحدت‌بخشی جهان اسلامی، هویت امت اسلامی را نیز در مقابل دشمنان تقویت می‌کند و از این طریق، کارکرد انسجام‌بخشی خود را نیز تقویت می‌کند. به این ترتیب، کارکرد هویت‌بخشی و انسجام‌بخشی برائت از مشرکان، هم‌افزایی دارند. میتزن بر اساس امنیت هستی‌شناسانه در تبیین معضل امنیت، در پاسخ به این پرسش که چرا منازعات میان دولت‌ها در سطح بین‌الملل ادامه پیدا می‌کند، با وجود اینکه اغلب به تأمین امنیت فیزیکی آنها منجر نمی‌شود و حتی امنیت فیزیکی آنها را به خطر می‌اندازد، می‌گوید:

تداوم این منازعات طی زمان، خود به منبع هویت‌بخشی برای دولت‌های در حال جنگ تبدیل می‌شود؛ به طوری که هر یک از آنها با وابستگی به عادات روزانه جنگ با دیگری و از طریق تعریف دیگری به عنوان دشمن، امنیت هستی‌شناسانه خود را تأمین می‌کنند و به خود هویت می‌بخشند. بنابراین ترک این عادات روزمره، هویت آنها را تهدید می‌کند. به همین دلیل این منازعات برای سال‌ها ادامه یافته‌اند.^۱

هویت‌بخشی برائت از مشرکان بر اساس نظریه دشمن مشترک، سبب می‌شود دغدغه‌های امنیتی مسلمانان نیز یکسان شود؛ زیرا امنیتی شدن یک مسئله و در نتیجه احساس تهدید در قبال آن، امری اجتماعی و مرتبط با هویت هر اجتماع است.^۲ به عبارت دیگر نظام ارزشی و هویتی جامعه، سبب می‌شود که افراد آن، برخی مسائل را مهم و حیثیتی تلقی کنند و با دیدی امنیتی به آن بنگرند. بر این اساس، برخی کشورهای

1. European Journal of International Relations, "Ontological Security in World Politics: State Identity and Security Dilemma", Jennifer Mitzen, 2006, 12(3), p 341-353.

۲. ر.ک: هویت در روابط بین‌الملل، طیبه واعظی، ص ۳۲۳؛ تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی.

اسلامی، به اسرائیل با دیدی امنیتی می‌نگرند، ولی برخی چنین نظری ندارند؛ چون مبانی نظری و هویت اسلامی آنها بر محور مقاومت و مبارزه نیست.

امنیتی شدن، نوعی سامانه نظم درجه دوم را پدید می‌آورد که بر پایه کارکردهای کنشگران حوزه امنیتی است. در واقع کنشگران، مسائل امنیتی را به وجود می‌آورند و امنیتی شدن نتایج سیاسی دارد.^۱

بر این اساس می‌توان گفت برائت از مشرکان، جهان اسلام را که مجموعه‌ای با سابقه تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی و هویتی مشترک است، به یک مجموعه امنیتی تبدیل می‌کند تا با تلقی دشمن مشترک از کفر و کافران، نیروها و امکانات خود را برای مقابله با دشمن و حفظ وجود و کیانش به کار گیرد.

سازهانگاران، منشأ امنیت و ناامنی را در شیوه تفکر بازیگران، نسبت به فرصت‌ها و تهدیدها جست‌وجو می‌کنند و معتقدند، هر اندازه ادراک و نحوه نگرش بازیگران نسبت به پدیده‌ها متناقض‌تر و نامتجانس‌تر باشد، به همان اندازه، درجه بی‌اعتمادی میان آنان افزایش می‌یابد. اگر بتوان میان کنشگران ساختاری، دانش و بینش مشترک ایجاد کرد، می‌توان آنها را به سوی جامعه امنیتی صلح‌آمیزی هدایت کرد.^۲

حج با تمرکز بر مناسک دینی، سعی می‌کند اصول دینی یکسان و یکپارچه را در ذهن مسلمانان تقویت کند و بر اساس روحیه ایمانی، در ضمن مراسم برائت از مشرکان، کفر و کافران را دشمن مشترک همه مسلمانان معرفی نماید. از این طریق با یکسان‌سازی هویت‌ها، تلقی آنها را از تهدیدها، به یک دشمن معطوف می‌کند تا موضع‌گیری آنها در این خصوص، یکدست‌تر و هماهنگ‌تر شود.

۱. ر.ک: نوسلفی‌گری و جهانی شدن امنیت خاورمیانه، نبی‌الله ابراهیمی، ص ۵۴.

۲. فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش ۳،

ج) مقاومت‌بخشی (تقویت روحیه مقاومت)

یکی از آثار و کارکردهای دشمن انگاشتن چیزی، تهدید دانستن اوست؛ یعنی لازمه دشمن دانستن، این است که او را تهدیدی^۱ علیه خود بدانیم. تهدیدکننده سعی می‌کند از طریق ناامن‌سازی ذهنی و به خطر انداختن منافع ملموس طرف مقابل، به هدفش برسد. افزون بر این، تهدید، ابعاد روانی اجتماعی نیز دارد و به عنوان یک عمل اجتماعی، مانند خزنه در دل جامعه حرکت می‌کند و چون فضا را مناسب می‌بیند، سر بر می‌آورد و رقیبش را مرعوب می‌کند. از آنجا که تهدید با توجه به زمینه محیط اجتماعی، کارآمدی تأثیر و تأثری خودش را نشان می‌دهد، در مقابل کنش و رفتار تهدید، یک واکنش اجتماعی نیز پدید می‌آید که با توجه به شرایط و زمینه‌های اجتماعی، گاهی موافق با خواست تهدیدکننده است و زمانی هم مخالف خواست تهدیدکننده.

در سوی دیگر تهدید، واکنش تهدیدشونده به تهدید وجود دارد که ممکن است درونی باشد و آشکار نشود و ممکن است به «مقاومت» و تسلیم‌نشدن در مقابل خواست تهدیدکننده ختم شود.^۲ به عبارت دیگر فعل تهدید از آنجا که منبعث از یک «غیر» است، سبب می‌شود که سه اتفاق در افراد تهدیدشونده به وجود آید:^۳

۱. در مقابل «غیر»، یک «خود» واحد به وجود آید. تعریف هویت جمعی و ایجاد وحدت، اولین دستاورد مثبت تهدید است.

۱. «تهدید»، کنش و فعلی اجتماعی است که گاهی در یک رفتار و گاهی در قالب کلمات، بروز پیدا می‌کند. تهدید لزوماً عملی نمی‌شود؛ بلکه تهدیدکننده می‌خواهد بر شخص تهدیدشونده سلطه یابد و «سلطه»، برای رسیدن به اهداف استعماری تهدیدکننده است.

۲. ر.ک: کالبد شکافی تهدید، اصغر افتخاری، ص ۹۴.

۳. ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه‌پردازی اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، تأثیر مقاومت بر بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، کمیل خجسته، صص ۷۲۷ - ۷۵۱.

۲. به دنبال ایجاد وحدت در جامعه، عنصر «مقاومت» در دل مردم به وجود می‌آید. اگر جامعه تهدیدشونده بتواند به دستاوردهای خود ادامه دهد و زمان را بخرد، برنده است و می‌تواند خودش را تکثیر کند. در واقع زمان در رابطه بین مقاومت و تهدید، عامل کاستن شدت تهدید و افزایش قوت مقاومت است. پیروزی مقاومت در یک نقطه، سبب می‌شود که توانمندی عامل تهدیدکننده در سایر نقاطی که عمل تهدید را بر دیگر افراد اعمال کرده است، کاهش یابد.

۳. قدرت و توان مردمی که به خاطر تهدید، تسلیم شده‌اند، با دیدن نشانه‌های پیروز جریان «مقاومت» بالا می‌رود. به عبارت دیگر «ایستادگی، ایستادگی می‌آفریند»^۱ افزون بر این عامل، «شرایط» به نفع جریان مقاومت برخواهد گشت و به این نحو، جریان «مقاومت» می‌تواند به جریان «سلطه» غلبه کند.

بنابراین اگر کشورهای مسلمان‌نشین، بخواهند بر مبنای دشمن مشترک به اتحاد یا ائتلاف برسند، باید چنین تهدید یا احساس تهدیدی نسبت به جریان بروز تمدنی و غیر اسلامی داشته باشند؛ اما متأسفانه واقعیت این است که در دنیای اسلام، بیشتر نگرانی‌های امنیتی کشورهای مسلمان، از ناحیه دیگر کشورهای مسلمان‌نشین است.^۲ به این ترتیب نظریه دشمن مشترک، توجیه‌گر نبود وحدت در جهان اسلام نیز هست و این مسئله، چنان‌که بر لزوم توجه بیشتر به برائت از مشرکان در وحدت‌بخشی تأکید دارد، غنای نظام سیاسی حج را نشان می‌دهد.

در تبیین بهتر این بعد از مراسم حج، توجه به این نکته مفید است که چنان‌که دشمن واقعی، چنین کارکردهایی را در انسجام‌بخشی، هویت‌بخشی و مقاومت‌بخشی دارد،

۱. رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، این مسئله را به زیبایی در تاریخ صدر اسلام تبیین نموده‌اند. رک: بیانات معظم له در دیدار مسئولان نظام، به مناسبت معیت حضرت رسول اعظم، ۹/۵/۱۳۸۷.

۲. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازمینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، صص ۱۱۲-۱۱۳.

وجود دشمن فرضی و انتزاعی - که وجود خارجی ندارد، ولی واقعیت مفهومی و معنایی دارد - نیز چنین کارکردی دارد.^۱

د) امنیت‌بخشی در عرصه بین‌الملل

از دید نظریات اثبات‌گرا، امنیت امری مادی و ملموس است و در بعد نظامی نمود پیدا می‌کند و دولت نیز مرجع امنیت و تأمین‌کننده آن است.^۲ اما پس از جنگ سرد، نظریات پسااثبات‌گرا شکل گرفت. از دید آنها، امنیت مفهومی چندوجهی است و در تمامی سطح فرد، جامعه و دولت مطرح می‌شود و مراجع متعددی دارد.^۳ بر این اساس امنیت عینی و ذهنی، دارای ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است و بازیگران مؤثر در مسائل امنیتی بین‌المللی، تنها دولت‌ها نیستند.^۴

وجه مشترک همه نظریه‌های پسااثبات‌گرا این است که آنها برخورداری از امنیت را پدیده‌ای اجتماعی می‌پندارند.^۵ یکی از مهم‌ترین شاخص‌هایی که در این دوران و با لحاظ رویکردهای فرهنگی، به مطالعات امنیتی وارد شد، بحث «هویت» و رابطه آن با مسائل امنیتی بود.^۶

۱. ر.ک: معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، «نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان‌نشین»، ابراهیم برزگر، صص ۵۶ و ۵۷.
۲. ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «دگرگونی در نظریه‌ها و مفهوم امنیت بین‌المللی»، محمود یزدان فام، ش ۴، ص ۷۲۷.
۳. برای نمونه ر.ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.
۴. ر.ک: «جایگاه فرهنگ در نظریه‌های روابط بین‌الملل»، بهاره سازمند، صص ۲۷۹ - ۳۰۲؛ تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی؛ پژوهشکده مطالعات راهبردی، «پویایی‌های روش‌شناختی در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی، صص ۹۸ - ۱۰۸.
۵. فصلنامه مطالعات راهبردی، «رهیافت‌های شناخت‌شناسی امنیت»، محمود عسگری، ش ۲، ص ۳۸۹؛ فصلنامه سیاست خارجی، «علل تحول تروریسم در عصر پست‌مدرن»، عنایت‌الله یزدانی و محمد خدابنده، ش ۴، ص ۸۵۸.
۶. ر.ک: «هویت در روابط بین‌الملل»، طیبه واعظی، صص ۳۱۹ - ۳۲۸؛ تحول در مفاهیم روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی.

دین از مهم‌ترین عناصر هویتی است که جامعه بر اساس آن شکل می‌گیرد. به دنبال هویتی شدن عنصر دین، موضوعات دینی در گفتمان امنیتی سهیم می‌شود.^۱ بحث ما در این است که حج می‌تواند امنیت فرهنگی - اجتماعی مسلمانان را در مقابل غرب تأمین کند و حتی از جهتی می‌تواند تهدیدی برای غرب باشد؛ غربی که رقیب تمدنی و مانع جهان اسلام در جریان بیداری اسلامی است و رفتار تحقیرآمیز، تبعیض‌گونه و استعمارگرانه او، از علل مهم بیداری اسلامی است.

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای مطالعات امنیت پسااثبات‌گرایان (سازهانگاران) مفهوم «امنیت هستی‌شناختی» است. این دیدگاه که بر اساس نظریه اجتماعی هویت شکل گرفته، معتقد است فرایند هویت‌یابی از طریق روابط با دیگران انجام می‌شود.^۲ امنیت هستی‌شناختی، به حفظ موقعیت و هویت یک بازیگر در میان سایر بازیگران اطلاق می‌شود که به نوبه خود در نتیجه تعاملات و روابط مستمر و طولانی مدت با دیگران حاصل شده است.^۳

بنابراین بخشی از تهدیدهای امنیتی، به نوع روابط و تعاملات سایر کشورها با بازیگر مورد نظر در عرصه بین‌الملل برمی‌گردد که می‌تواند سبب انزوا یا پویایی و اقتدار بین‌المللی آن کشور شود. براین اساس حج دو کارکرد در راستای امنیت اجتماعی جهان اسلام در سطح بین‌الملل دارد:

یک - ارتقای امنیت

حج با تقویت و گسترش تعاملات، روابط و انسجام سیاسی و اجتماعی امت اسلامی، می‌تواند مانع از انزوای اسلام در نظام بین‌الملل شود و اقتدار و موقعیت اسلام را ارتقا

۱. ر.ک: پژوهشکده مطالعات راهبردی، نوسفلی‌گری و جهانی شدن امنیت خاورمیانه، نبی‌الله ابراهیمی، صص ۵۴ و ۵۵.

۲. ر.ک: «هویت در روابط بین‌الملل»، طیبه واعظی، صص ۳۲۵؛ تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی.

۳. ر.ک: پژوهشکده مطالعات راهبردی، «پویایی‌های روش شناختی در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی،

دهد و از این جهت، امنیت هستی‌شناختی و هویتی مسلمانان را تأمین کند. افزون بر این با توجه به اینکه کشورهای اسلامی، بخش مهمی از جهان هستند، امنیت هستی‌شناختی حاصل از حج می‌تواند تهدیدهای هستی‌شناختی غرب علیه اسلام را از بین ببرد. به عبارت دیگر «قطع ارتباط سایر بازیگران با بازیگران مورد نظر» و «تلاش دیگر بازیگران برای تغییر موقعیت تعاملی بازیگر در نظام بین‌الملل»، امنیت هستی‌شناختی را تهدید می‌کند.

حج با توسعه نظام ارتباطات و تعاملات بین‌الملل جهان اسلام، مانع از این می‌شود که پایایی و پویایی کشورهای اسلامی در نظام بین‌الملل از بین برود و در مقابل، اسلام را به عنوان یک قدرت بین‌الملل و بازیگری فعال در عرصه روابط بین‌الملل، مطرح می‌کند. به این ترتیب ضمن تقویت و ارتقای هویت اسلامی در نظام بین‌الملل و تأمین امنیت هستی‌شناختی جهان اسلام، تهدیدهای غرب در این خصوص را نیز از بین می‌برد.

دو - تهدید علیه غرب

مراسم برائت از مشرکان در حج، نوعی تهدید هستی‌شناختی علیه غرب است و ابهت و هیمنه غرب را می‌شکند و با رخ‌نمایی قدرت اسلام، ابرقدرت بودن غرب را به چالش می‌کشد. علاوه بر مباحث امنیت هستی‌شناختی و هویتی، یکی از دستاوردهای مطالعات امنیتی پسااثبات‌گرا، مرجع انگاشتن گفتمان‌ها (نظام فکری و ارزشی) برای تأمین امنیت است که در قالب نظریه‌پردازانی درباره تهدیدات امنیتی جدید مانند تهدید نرم و براندازی نرم، بروز می‌کند.^۱

براندازی نرم، یکی از تهدیدات عصر جدید است. این تهدید از یک سو ناشی از

۱. ر.ک: «پویایی‌های روش‌شناختی در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی»، منوچهر میرمحمدی، ص ۱۰۵؛ تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی.

برداشت کنشگران مسلمان از گسترش گفتمان لیبرالیسم در دنیای اسلام است و از سوی دیگر، فارغ از وجه گفتمانی آن، محصول اقدامات کنشگران مادی دنیای لیبرال علیه امت اسلامی است.^۱

حج به‌ویژه در قالب برائت از مشرکان، تجلی گفتمان اسلام در حفظ موجودیت خود و مبارزه با هرگونه تهدید ارزشی و تهاجم فرهنگی است. به عبارت دیگر، حج با توجه به ابعاد و جهات معنوی و تربیتی، بیانگر نظام ارزشی اسلام است و وقتی در قالب ابعاد سیاسی خود در برائت از مشرکان بروز می‌کند، ضمن اینکه سعی در حفظ و تمیز مرزهای ارزشی و گفتمانی خود با غیر دارد، اراده خود را برای پاسخ به هرگونه تهدید امنیتی نرم‌افزارانه که هویت و نظام ارزشی اسلام را هدف قرار دهد، نشان می‌دهد. افزون بر این ابعاد تقابلی گرایانه برائت از مشرکان را می‌توان در قالب تهدیدی علیه امنیت گفتمانی غرب نیز مطرح کرد.

نتیجه‌گیری

بیداری اسلامی علاوه بر عوامل داخلی، عوامل بیرونی نیز دارد؛ یکی از این عوامل مهم، عملکرد استعمارگرانه و خصمانه غرب در رویارویی با جهان اسلام است. مسلمانان برای ارتقای عزت و هویت تمدنی خود، نهضت فراگیری را در دو سده اخیر آغاز نمودند. البته بیداری اسلامی علاوه بر اینکه نهضتی سیاسی و اجتماعی است، از جهت ظرفیت‌های درون‌دینی نیز تحلیل‌پذیر است. بر این اساس مناسک دینی را می‌توان بررسی کرد. در این بین حج که از مناسک جهان‌شمول و بین‌المللی اسلام است، ظرفیت زیادی در تحقق برنامه‌های بیداری اسلامی دارد. برائت از مشرکان، مسلمانان

۱. ر.ک: چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده‌پژوهی، «دیپلماسی عمومی یا براندازی نرم: نبرد بین گفتمانی»،

جهان را در این نکته که همگی دشمنی مشترک دارند، متحد و منسجم می‌کند. به این ترتیب برائت از مشرکان در راستای جنبه‌های ضد غربی بیداری اسلامی قرار می‌گیرد و یکی از علل مهم بیداری اسلامی را پوشش می‌دهد.

فصل دوم: انقلاب اسلامی، بیداری اسلامی و حج

مقدمه

یکی از ابزارهای مهم بیداری اسلامی و مؤثرترین آنها، بهره‌گیری از کنگره عظیم حج ابراهیمی است که هر ساله با حضور جمعیت میلیونی مسلمانان از سراسر جهان برگزار می‌شود. مسلمانان با ملیت‌ها، رنگ‌ها و زبان‌های مختلف، از سراسر این کره خاکی در یک جا جمع شده و همگی یک شعار سر داده و یک هدف را دنبال می‌کنند. بنابراین، می‌توان حج را «رستاخیز اسلامی» نام نهاد. اجتماع مسلمانان در آن میعادگاه، نمونه‌ای از رستاخیز نهایی است. در این اجتماع، ملت‌هایی با فرهنگ‌ها، رنگ‌ها و زبان‌های مختلف از سراسر کره خاکی گرد هم می‌آیند و همه با زبان دل و دین، با هم سخن می‌گویند. آنان همچنین از اوضاع عبادی، سیاسی، اقتصادی، نظامی، علمی و ... همدیگر مطلع می‌شوند و پیام‌های برادران و خواهران دینی خود از ملل دیگر را به هموطنانشان می‌رسانند.

در نتیجه این کنگره عظیم الهی که هر سال در کنار خانه خدا تشکیل می‌شود، بهترین فرصت برای مسلمانان است تا به بازسازی نیروهای خویش، تقویت پیوند برادری، خستی کردن توطئه‌های دشمنان و باطل کردن نقشه‌های شیطانی آنها بپردازند.

مجموعه‌ای این چنین فراگیر و همگانی، با انگیزه‌های بسیار والای معنوی، در دنیا بی‌نظیر است. افسوس که مسلمانان هنوز قدرت عظیم حج را دریافته‌اند. گلاستون، نخست وزیر سیاستمدار انگلستان در گفتار معروفی در مجلس عوام آن کشور گفت: «مادام که نام محمد در مآذنه به عظمت یاد می‌شود و قرآن برنامه زندگی مسلمانان است و حج برگزار می‌گردد، جهان مسیحیت در خطر بزرگی است». یا یکی از رجال مسیحیت و غرب می‌گوید: «وای بر مسلمانان اگر معنی حج را نفهمند و وای بر دیگران اگر مسلمانان، معنی حج را بفهمند».^۱

تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی

انقلاب اسلامی ایران یکی از عوامل مهم برون‌زای بیداری اسلامی است^۲ که برای درک تأثیرگذاری عمیق آن، تصور آن کافی است.^۳

با اینکه پایگاه اصلی انقلاب اسلامی ایران را مذهب تشیع شکل می‌دهد، ولی فارغ از ملیت‌ها و مرزهای جغرافیایی، در یک جریان جهانی فراگیر سعی دارد توانایی اسلام در مبارزات سیاسی و اجتماعی را نشان دهد.^۴ انقلاب اسلامی از یک‌سو مبارزان سیاسی - اجتماعی غیر دینی را به مددگیری از دین فراخواند و از سوی دیگر جریان‌های اسلام‌گرا را به عمل‌گرایی بیشتر تشویق کرد.^۵

انقلاب اسلامی ایران که در چارچوب اسلام سیاسی تجلی یافت، هرچند در ابتدا،

۱. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی و دیگران، ج ۱، ص ۲۶۳.

۲. ر.ک: بازخوانی تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر بیداری مسلمانان، سیدمهدی طاهری.

۳. فصلنامه ۱۵ خرداد، «غفلت غربی و بیداری اسلامی: دو حرکت متعارض در دنیای معاصر»، مصطفی امه طلب، سال ۴، دوره ۳، ص ۱۳۹.

۴. ر.ک: حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، صص ۶۵ و ۶۹.

۵. ر.ک: تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت‌زاده، صص ۷۳ و ۷۴.

دولت‌های مستبد، سکولار و وابسته غربی - حتی در کشورهای اسلامی - مخالف آن بودند، ولی ملت‌ها، به‌ویژه ملت‌های مسلمان، با توجه به ماهیت مردمی انقلاب ایران، به‌شدت از آنان استقبال کردند؛ به‌خصوص که در عرصه بین‌الملل نیز، پیروزی و استقرار انقلاب اسلامی، در به چالش کشیدن غرب‌گرایی مسلط بر نظام بین‌الملل بود.^۱

رهبر معظم انقلاب، تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر بیداری اسلامی را چنین بیان می‌کند:

امروز شما چه بخواهید چه نخواهید، چه خودتان بدانید چه ندانید، چه تصدیق بکنید یا نکنید، برای بسیاری از ملت‌ها، الگو و اسوه شده‌اید. این بیداری اسلامی که مشاهده می‌کنید، چه بگویم و چه نگویم، چه به رو بیاوریم چه نیاوریم، چه دیگران به رو بیاورند چه نیاورند، اثر گرفته از حرکت عظیم ملت ایران است.^۲

عناصر و مؤلفه‌های انقلاب اسلامی و حج

انقلاب اسلامی ایران در شرایطی به پیروزی رسید که دین از صحنه سیاسی و اجتماعی، به گوشه‌ای رانده شده بود و حداکثر در ابعاد فردی زندگی بشر، حضور داشت. فضای علم‌زده و پوزیتیو حاکم بر عرصه نظریه‌پردازی نیز دین را از تحلیل‌های علمی در رویدادهای سیاسی و اجتماعی حذف کرده بود. در این فضا امام خمینی علیه السلام با اندیشه‌ای متفاوت در مورد دین و کارکردهای سیاسی و اجتماعی آن، انقلابی بزرگ را طراحی کرد که مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی متفاوتی داشت. به همین جهت بسیاری از نویسندگان خارجی، اذعان نموده‌اند که انقلاب اسلامی ایران و تحولات ناشی از آن، پدیده‌ای شگفت‌انگیز است که موجبات شگفتی جهانیان را فراهم کرده و معجزه‌گونه بر تمامی تحلیل‌ها و پیش‌بینی‌های غرب در مورد ایران خط بطلان کشیده است.^۳

۱. ر.ک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، صص ۵۰۲-۵۱۶.

۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از شعرا، ۱۳۹۰/۵/۲۴.

۳. ایران در حکومت روحانیون، دیلیپ هیرو، ترجمه محمدجواد یعقوبی دارابی، ص ۲۱.

از این جهت می‌توان امام خمینی علیه السلام را با طراحی انقلاب اسلامی بر اساس تعالیم دینی، احیاگر دین و تفکر دینی نامید. امام خمینی علیه السلام بر اساس همین اصول و دیدگاه، حج را احیا کرد و به شدت از دیدگاهی که حج را در ابعاد فردی خلاصه می‌کرد، انتقاد نمود. به این ترتیب امام خمینی علیه السلام بر اساس اصول و مؤلفه‌های انقلاب اسلامی، با تمرکز بر ابعاد سیاسی و اجتماعی حج در عرصه بین‌الملل اسلامی، احیاگر حج ابراهیمی شد که مبارزه‌گر با طاغوت بود.

برای شناخت اندیشه امام باید به مبانی نظری اندیشه ایشان نیز توجه کرد.^۱ احیاگری دینی امام خمینی علیه السلام، با نگاهی جامع‌گرایانه به دین سنتی و معطوف به بهره‌گیری از عناصر دینی در نوسازی جهان بود.^۲

امام خمینی علیه السلام در مسیر احیاگری دینی، اصالت‌هایی را که در سیر تحول تاریخی به خرافات و افسون‌های ذهنی و داوروی‌های غیرواقعی آلوده شده بودند، بازسازی کرد. به این ترتیب با اتصال حال و آینده به پیشینه تاریخی، به بازسازی تاریخی پرداخت و از فقر تاریخی‌گری تفکر مدرن^۳ و ضد پیشرفت بودن جریان‌های بنیادگرای سلفی، فاصله گرفت.^۴ از این رو احیاگری امام خمینی علیه السلام نه به معنای عقب‌ماندگی و نبود بهره‌مندی و بروز تمدن بود و نه با ایمان دینداران در تضاد بود.^۵

۱. برای مطالعه مبانی نظری و انسان‌شناختی و ارزشی اندیشه سیاسی امام خمینی، ر.ک: اندیشه سیاسی امام خمینی، محمدحسین جمشیدی، صص ۱۱۷-۱۹۰.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات نخستین همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج ۱، «امام خمینی و احیاگری دینی: تغییر در پارادایم»، ولی‌الله عباسی، صص ۷۳-۱۰۱.

۳. ر.ک: فقر تاریخی‌گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه احمد آرام.

۴. ر.ک: امام خمینی و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، مظفر نامدار طالبشانی، صص ۴۹۲-۴۹۸.

۵. ر.ک: مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیر دینی»، مظفر نامدار، صص ۵۷-۱۰۳.

امام خمینی علیه السلام با طرح ابعاد واقعی اسلام، به مسلمانان فهماند که اسلام علاوه بر ابعاد مناسکی، منبع قوی و پرتحرک در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است.^۱

امام خمینی علیه السلام با اینکه در رویارویی با اندیشه توسعه غربی، بسیار محتاط و دقیق بود و بر وارداتی و غیر بومی بودن فضا، زمینه‌ها و نحوه نگرش اندیشه تجدد تأکید داشت^۲، ولی دستاوردها و تکنولوژی غربی را طرد نمی‌کرد و به ایدئولوژی‌زدایی می‌پرداخت؛ یعنی مبانی مادی‌گرایانه آن را زدوده و از آن به عنوان ابزاری در افق چشم‌انداز تمدن اسلامی استفاده می‌کرد.^۳

از نظر امام خمینی علیه السلام سیاست از دیانت جدا نیست^۴، بلکه «اسلام، تمامش سیاست است»^۵ و جدایی دین از سیاست، از توطئه‌های استعمار است.^۶ از نظر امام بین دیانت و سیاست، رابطه تعاملی (تأثیر و تأثر) برقرار است.^۷ به عبارت دیگر بنا به تفسیر فلاسفه سیاسی، اخلاق به سیاست تعیین می‌دهد و سیاست به اخلاق تحصیل می‌بخشد.^۸ تفسیر عالمانه و جامع‌نگر امام علیه السلام از سیاست و دیانت، به گونه‌ای است که دین و

۱. ر.ک: مجله حضور، «دستاوردهای انقلاب اسلامی در جهان امروز»، احمد هوبر، ش ۱، ص ۷۶.

۲. ر.ک: مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد مدرنیزاسیون در اندیشه ترقی (بر اساس اصول اندیشه تعالی)»، موسی نجفی، ص ۲۵-۵۵.

۳. ر.ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص ۱۰۲-۱۰۵.

۴. برای نمونه ر.ک: صحیفه امام، ج ۴، صص ۱۹ و ۲۰؛ ج ۶، صص ۲۸۶ و ۲۸۷.

۵. صحیفه امام، ج ۱، ص ۲۷۰.

۶. برای نمونه ر.ک: صحیفه امام، ج ۵، ص ۱۸۸؛ ج ۶، ص ۲۰۲.

۷. ر.ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج ۲، «اخلاق و سیاست در اندیشه امام خمینی»، اکرم نامور، صص ۳۱۵-۳۴۲.

۸. برای مطالعه بیشتر در مورد دیدگاه برخی از فیلسوفان و متفکران اسلامی درباره اخلاق و سیاست، ر.ک: اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی؛ مجله متین، «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، دانیل اچ.فرانک، ترجمه مسعود صادقی علی‌آبادی، ش ۹.

سیاست را در نفس الامر، هم‌نشین می‌بیند. بنابراین از دیدگاه ایشان، مسائل عبادی اسلام، در عین عبادی بودن، جنبه اجتماعی نیز دارند؛ یعنی عموم احکام و دستورات اسلامی، ابعاد، مراتب و لایه‌های متعدد و منسجم دارند.^۱

در اندیشه امام خمینی علیه السلام، حج با ظرفیت‌ها و کارکردهای اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود در سطح فردی، ملی و بین‌المللی، جایگاه ویژه‌ای دارد. ایشان با پیام‌ها و سخنرانی‌های خود به مناسبت حج - که روح آنها بیداری اسلامی بود - سعی داشت تا تصور و تفکر جهان اسلام را در مورد حج تغییر دهد تا مسلمانان با نگرشی جامع به حج بنگرند و آن را در ابعاد فقهی، مناسکی، فردی و اخلاقی منحصر نکنند. و با ارائه تفاسیر سیاسی و اجتماعی از حج، از ظرفیت‌های بی‌نظیر آن در بیداری اسلامی بهره ببرند.^۲

به این ترتیب می‌توان گفت امام خمینی علیه السلام، با احیای حج ابراهیمی، از ظرفیت‌های آن در راستای صدور انقلاب اسلامی استفاده کرد. به عبارت دیگر مبانی و مؤلفه‌های حج ابراهیمی، همان اصولی است که انقلاب اسلامی بر اساس آن به پیروزی رسید و به دنبال تحقق آن است و از این جهت هر دو در یک مسیر تحلیل‌پذیر است.

به عبارت دیگر انقلاب اسلامی در عرصه‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، از مبانی و اصولی برخوردار است که آن را از سایر انقلاب‌ها جدا می‌کند. دقت در این مبانی و اصول، شباهت‌های بسیاری آن با اصول و مبانی حج را نشان می‌دهد و از این جهت است که رهبر و معمار انقلاب ایران، پس از به پیروزی رساندن انقلاب اسلامی ایران، ایده‌های تحول‌آفرین خود را در مورد حج بیان داشت.

۱. ر.ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج ۱، «هم‌نشینی دین و سیاست از منظر امام خمینی»، غلام‌حسن مقیمی، ص ۴۱.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات همایش حج و اقتصاد، ظرفیت‌های اقتصادی حج از دیدگاه امام خمینی، محسن محمدی،

در این بخش برخی از اصول و مؤلفه‌های انقلاب اسلامی در راستای فرهنگ حج را بیان می‌کنیم؛ اصولی که در پایایی و پویایی بیداری اسلامی، جایگاه ویژه‌ای دارد.

۱. خدامحوری

انقلاب اسلامی و حج ابراهیمی، هر دو حاصل احیای تفکر دینی در دوره معاصر هستند. در واقع احیای اسلام ناب، محرک اصلی آن دو است. اسلام، منبع قوی و پرتحرک در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. پسوند «اسلامی» در حج و انقلاب و «ابراهیمی» در حج، مقصد این دو حرکت را نشان می‌دهد. البته حج یک عمل عبادی، اجتماعی و سیاسی است و انقلاب یک عمل اجتماعی و سیاسی؛ ولی هر دو برای انجام یک تکلیف و آن *﴿فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ﴾* (قریش: ۳) و *﴿لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا﴾* (الحج: ۲۶) هستند. حج ابراهیمی، فرصت جهاد، ایثار، شجاعت، شهامت، وحدت، ذکر و پرستش توحید است.^۱

محتوای حج، گرایش به حق و تهی کردن دل از همه تعلقات، رجم شیاطین انس و جن و عهد با خدای یکتا برای طرد قدرت‌های شیطانی است.^۲

اسلام جمهوری اسلامی، از حیث نظری و عملی، نفی طاغوت با تمام مصادیق آن، نفی تأسیس جبهه غیر خودی، اثبات نظری و عملی حقانیت و تأسیس جبهه خودی است. یکی از عوامل مهم همبستگی جهان اسلام، تفکیک این دو جبهه است. در حالتی که این دو جبهه از یکدیگر تفکیک نشوند، تضاد در داخل گروه شکل می‌گیرد، ولی با تمایز این دو گروه، انسجام درونی حاصل شده و تضاد با گروه مقابل خواهد بود.^۳

۱. ر.ک: صحیفه امام خمینی، ج ۲۱، ص ۷۷.

۲. صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۶۰.

۳. آناتومی جامعه، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی، فرامرز رفیعی‌پور، ص ۱۲۵.

امام خمینی علیه السلام در مصاحبه با روزنامه «السفیر» در پاسخ به این سؤال که «در اذهان مردم، درباره برنامه انقلاب به عنوان یک انقلاب اسلامی، اشتباهی وجود دارد. مضامین فکری، اقتصادی و بین‌المللی انقلاب اسلامی ایران چیست؟» چنین جواب می‌دهد:

انقلاب اسلامی بر مبنای اصل توحید استوار است که محتوای این اصل، در همه شئون جامعه سایه می‌افکند. در اسلام، تنها معبود انسان و بلکه کل جهان، خداست که همه انسان‌ها باید برای او، یعنی برای رضای او عمل کنند. هیچ چیز و هیچ کس را نپرستند. در جامعه‌ای که شخص پرستی‌ها و شخصیت پرستی‌ها، نفع پرستی‌ها و لذت پرستی‌ها و هر نوع پرستش محکوم می‌شود و فقط انسان‌ها دعوت می‌شوند به پرستش خدا، در آن صورت همه روابط بین انسان‌ها، چه اقتصادی یا غیر اقتصادی، در داخل چنین جامعه‌ای و در رابطه این جامعه با خارج، تغییر می‌کند و ضوابط عوض می‌شود؛ همه امتیازات لغو می‌شود. فقط تقوا و پاکی، ملاک برتری است. زمامدار با پایین‌ترین فرد جامعه برابر است. ضوابط و معیارهای متعالی الهی و انسانی، مبنای پیمان‌ها یا قطع روابط است.^۱

اساس ایدئولوژی انقلاب اسلامی و حج ابراهیمی، نفی طاغوت (نفسانی، مستبدان داخلی و مستکبران خارجی)، نفی شخص، شخصیت و لذت پرستی و تحقق بخشیدن به حاکمیت الله و مردم، از طریق آگاهی، اجتماع و قیام به شیوه انسانی و با لغو تمامی امتیازات است.

۲. مردم محوری

﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ﴾ (آل عمران: ۹۶)

نخستین خانه‌ای که برای مردم بنا شده، همان است که در مکه است. خانه‌ای که جهانیان را سبب برکت و هدایت است.

۱. صحیفه امام، ج ۵، ص ۸۱.

مقصود این نیست که خانه‌ای در عالم نبود، بلکه کعبه نخستین خانه، به نام خدا و به سود عموم مردم تأسیس گردیده است. هر ساختمانی که به دست آدمی ساخته شده، به نفع فرد یا جمع و به زیان دیگران است. کاخ‌های ساخته شده به دست بشر، ملت‌ها را قربانی، ولی خانه‌ای که به نام خدا باشد، همه را تسلیم حق می‌گرداند.^۱

کعبه محل اجتماع مردم و مرکز خیر و برکت است. بزرگ‌ترین خیر و برکت آن، عدالت، مردمی بودن و نبود تبعیض است. خانه‌ای که در آن حق، عدالت و مردم باشد، امنیت کامل برقرار است. تبعیض قومی، نژادی، مذهبی، حاکمیت انسان‌های مستبد و ظالم، کفر، نفاق، فسوق و خودپرستی، تهدید و درگیری در آن وجود ندارد. در واقع بنیان خانه خدا، بنیان مبارزه با باطل، به معنی تام کلمه است. انقلاب عقیدتی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، با بنیان‌گذاری خانه آغاز گشت و ابراهیم رهبر انقلاب بود.

در حج، ما فیه الحركه، مردم است. یک خانه در روی زمین، با صراحت بین خدا و مردم مشترک است. چون به طور خالص خانه خداست، خانه مردم نیز هست یا برعکس، چون خانه مردم است، خانه خدا نیز هست. کعبه را هم بیت الله می‌نامند و هم «أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ» گویند. از امام علی نقل شده است: «كَانَتِ الْبَيْتُ قَبْلَهُ وَ لَكِنَّهُ كَانَ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِعِبَادَةِ اللَّهِ».^۲ تنها خانه‌ای که فقط برای بندگی خدا بنا شده و از تجملات دنیا به دور است؛ البته اگر دست دنیاطلبان کوتاه باشد. دل‌خدایی، خانه خداست و خانه خدا، خانه مردم است. عبارت شریعتی در این زمینه زیبا است:

بیت عتیق است... عتیق: آزاد. خانه‌ای که از مالکیت شخصی، از سلطنت جباران و حکام

آزاد است؛ کسی را بر آن دستی نیست، صاحب خانه، خداست، اهل خانه، مردم.^۳

۱. به سوی خدا می‌رویم، محمود طالقانی، ص ۵.

۲. کنز العمال، ج ۲، ص ۳۷۸.

۳. حج، علی شریعتی، ص ۵۵.

فاصله انسان و خدا چیست؟ آیا زمان است یا مکان؟ هیچ کدام، فاصله انسان و خدا، خودیت و منیت انسان است. خدا در نزد قلب‌های شکسته است. مردم در خانه‌های هستند که کسی احساس مالکیت نمی‌کند.

همه در مسجدالحرام برابرند و فرقی میان حضری و سفری و دور و نزدیک نیست: ﴿وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ﴾؛ «و مسجدالحرام که برای مردم، چه مقیم و چه غریب، یکسان نیست». (حج: ۲۵).

امام خمینی علیه السلام انقلاب ایران را انقلاب مربوط به مردم می‌داند، نه قشری خاص: این نهضت ایران، نهضت مخصوص به خودش نبوده و نیست؛ برای اینکه اسلام، مال طایفه خاصی نیست. اسلام برای بشر آمده است، نه برای مسلمین و نه برای ایران. انبیا مبعوث‌اند بر انسان‌ها و پیغمبر اسلام، مبعوث بود بر انسان‌ها. خطاب به ناس [است]: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ﴾. ما که نهضت کردیم، برای اسلام نهضت کردیم. جمهوری، جمهوری اسلامی است. نهضت برای اسلام نمی‌تواند محصور باشد در یک کشور و نمی‌تواند محصور باشد در حتی کشورهای اسلامی. نهضت برای اسلام، همان دنباله نهضت انبیاست. نهضت انبیا برای یک محل نبوده است. پیغمبر اکرم، اهل عربستان است؛ لکن دعوتش مال عربستان نبوده؛ محصور نبوده به عربستان؛ دعوتش مال همه عالم است.^۱

از نظر امام انقلاب متکی به قشر خاصی نیست، اما نقش عمده را طبقه مستضعف، مستمندان، فقرا، زاغه‌نشینان، حاشیه‌نشینان و محرومان ایفا کردند.^۲ در واقع خاستگاه انقلاب، مانند خاستگاه اسلام است؛ اما جهت‌گیری آنها، جهت‌گیری عام و انسانی است و منافع مردم را تأمین می‌کند. از نظر امام خمینی علیه السلام آیه ﴿أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ﴾ دلیلی بر همگانی بودن

۱. صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۴۴۶.

۲. درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی، محمدرضا دهشیری، ص ۶۰.

دعوت خدای تبارک و تعالی به اسلام است و این خانه را برای تمام عالم قرار داده است.^۱ مخاطب امام خمینی علیه السلام، مردم بود. محل تجمع انقلابیان، مکان‌هایی بود که به هیچ کس تعلق نداشت. مساجد، خانه‌های متعلق به مردم هستند. مشروعیت و اعتبار یک حرکت انقلابی و استمرار آن، به متکی بودن بر مردم وابسته است.^۲

۳. رهبری

بر اساس حدیث مبانی پنج‌گانه دین (نماز، روزه، زکات، حج و ولایت)، حج بدون ولایت، حضور در عرفات بدون معرفت امام، قربانی در منا بدون فداکاری در راه امامت و سعی بدون تلاش برای شناخت امام بی‌حاصل است.^۳ وجود رهبری در حج و انقلاب انقلاب یک ضرورت است. حج و انقلاب، بدون رهبری، نتیجه‌ای جز پراکندگی، دعوای بی‌حاصل، سردرگمی و هزینه‌ها و تلفات جبران‌ناپذیر نخواهد داشت. حج ابراهیمی بدون ابراهیم، حج محمدی بدون محمد صلی الله علیه و آله و سلم و انقلاب اسلامی ایران بدون رهبری امام خمینی علیه السلام، ابراهیمی، محمدی و اسلامی نخواهند بود.

تأمین اسرار معنوی و آسمانی حج، جهت دادن به اجتماع انبوه حاجیان، هدایت قیام و مبارزات مورد نظر از مواضع حج، بدون رهبری به نتیجه‌ای نمی‌رسند.^۴

جای جای مکه، ابراهیم علیه السلام را تداعی می‌بخشد. اگر حج یک امر تاریخی باشد، همه چیز پایان یافته است؛ اگر غیر تاریخی باشد، باید ابراهیم زمان را جست‌وجو کرد که امامت حج را بر عهده گیرد و آن را به جایگاه اصلی خود بازگرداند. حج ابراهیمی با

۱. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۳۲۷.

۲. برهه انقلابی در ایران، علیرضا شجاعی‌زند، ص ۱۴۵.

۳. صهبای حج، عبدالله جوادی آملی، ص ۹۳.

۴. همان، ص ۹۷.

ابراهیم علیه السلام معنی می‌یابد. حج بدون امامت انسان صالح، نمی‌تواند محل خیزش عمومی و قیام علیه طاغوت‌های داخلی و بین‌المللی باشد. امام باقر علیه السلام به مردمی که بر گرد کعبه طواف می‌کردند، نگاه کرد و فرمود: در جاهلیت، این‌گونه طواف می‌کردند. همانا به آنان دستور دادند که بر گرد کعبه طواف کنند، سپس به سوی ما کوچ کنند و با ما اعلام همبستگی و دوستی کنند و یاری خود را بر ما عرضه بدارند.^۱

فرهنگ‌سازی و دعوت مردم به حج و آشنا ساختن مردم به اسرار و منافع آن، وظیفه ابراهیم زمان است. گردهمایی بدون رهبری، نه تنها به امنیت ختم نمی‌شود، بلکه به درگیری و نزاع می‌انجامد؛ چون همه، ادعای بزرگی و منیت دارند. جریان‌سازی اجتماعی و سیاسی در گردهمایی حج، بدون رهبری شکل نمی‌گیرد. امام خمینی علیه السلام تبلیغ و تعلیم را دو فعالیت مهم در راستای قیام امت اسلامی و تأسیس حکومت می‌دانست.^۲ امام خمینی علیه السلام نظیر خلیل الرحمن، حج را احیا و اقامه کرد.^۳

رهبری انقلاب اسلامی هم یک رهبر مردمی بود. روحانیت شیعه در میان مردم زندگی کرده و ارتباط بسیار نزدیکی با آنها دارند.^۴ حضرت ابراهیم بعد از بنای کعبه، یک دعای آینده‌نگرانه درباره امت اسلامی می‌کند:

پروردگارا، در میان ایشان پیامبری از آنان برانگیز که آیات تو را بر ایشان بخواند و آنان را کتاب و حکمت - اندیشه درست و گفتار و کردار درست - بیاموزد و پاکشان سازد، که تویی توانای بی‌همتا و دانای استوار کار. (بقره: ۱۲۹)

اجتماع گروه مؤمنان در حج و انقلابیان در انقلاب، نیازمند رهبری است. کسی

۱. کافی، ج ۱، ص ۳۹۲.

۲. ولایت فقیه، امام خمینی، ص ۱۱۶.

۳. بنیان مرصوص، عبدالله جوادی آملی، ص ۲۷۱.

۴. تحلیلی بر انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، ص ۹۶.

می‌تواند رهبری گروهی را به عهده گیرد، که از جنس آن گروه و هم‌ارزش با آن گروه باشد و در جهت تأمین و پیگیری اهداف آن، از محبوبیت و توانایی لازم برخوردار باشد. آیه پیش‌گفته، همه این صفات را بیان می‌کند. در واقع مهم‌ترین ضوابط رهبری، از میان گروه و مردم بودن، هم‌ارزش بودن و نیازهای مشترک داشتن است^۱

حج ابراهیمی، فرایند شکل‌گیری رهبری و امامت جامعه را در ابراهیم علیه السلام به نمایش گذاشت تا هر کسی در هر زمانی، بداند که رهبری جامعه اسلامی و هدایت امت اسلامی به سوی خدا، کار هر کسی نیست و دشواری‌های زیادی را باید تحمل کرد.

۴. وحدت کلمه و همبستگی

همبستگی از چهار عامل ارزش‌ها، هنجارها، نقش‌ها و تجمعات مشترک تشکیل شده است و چهار کارکرد تطبیق با شرایط جدید، حل تنش‌های اجتماعی، نیل به اهداف و حفظ همبستگی را ایفا می‌کند.^۲ همه عوامل همبستگی و کارکردهای آن در حج، در قالب «کلمه توحید» و «توحید کلمه» خود را نشان می‌دهند. در همه ادیان، تشکیل انجمن اخوت برای رسیدن به آرمان مذهبی و اجتماعی متدینان رواج دارد. این حرکت برای همبستگی پیروان، جهت اعتراض به وضع موجود و وصول به آرزوی مشترک و تجدید و تشدید اعمال دینی، بنیادی است.^۳ زمینه شکل‌گیری اخوت و برادری در اسلام، با توجه به تأکیدهای قرآن کریم و متون دینی، بسیار گسترده است. در واقع مذهب، خاصیت تشکیلاتی بالایی دارد؛ این تشکیلات می‌توانند ماهیت سیاسی و اجتماعی، هیأتی، رهبانی و انزوایی، محافل عرفانی و درویشی‌گری، موافق وضع موجود یا مخالف وضع موجود، داشته باشند.

۱. آنا تومی جامعه، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی، فرامرز رفیع‌پور، صص ۱۲۰ و ۱۲۱.

۲. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، ص ۵۱.

۳. جامعه‌شناسی دین، یواخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، صص ۱۷۳ - ۱۷۵.

مناسک و مواقف حج، از این جهت بیشترین تأثیر را در ایجاد وحدت اجتماعی و تنظیم روابط مسلمانان و کشورهای اسلامی، برای تأمین خیر عمومی آنها خواهد داشت.

تحقق جامعه‌شناختی حج، منوط به وحدت کلمه است. حج کارکرد خود را بدون همفکری، همدلی، همگرایی و درک عمیق شرایط و تفاهم بین‌الملل اسلامی؛ ایفا نمی‌کند.

۵. قیام و مبارزه

انقلاب اسلامی ایران، نقطه عطفی در تاریخ ایران، اسلام و جهان است و رخدادی عظیم و تأثیرگذار در نیمه دوم قرن بیستم به شمار می‌آید که موجب بسیاری از تحولات و دگرگونی‌های سیاسی در جهان شده است. اهمیت این رویداد تاریخی در این است که از یک سو، معادله‌های سیاسی استکبار را در ادامه تقسیم استعماری جهان به دو قطب شرق و غرب بر هم زد و از سوی دیگر یکی از مقتدرترین رژیم‌های وابسته به قدرت‌های بزرگ را در کشوری که از نظر استراتژیکی و اقتصادی بااهمیت بود، ریشه‌کن نمود.

مهم‌تر از آن، انقلاب اسلامی با ایجاد آگاهی عمیق در میان ملت‌های مسلمان، زمینه جنبش‌ها، حرکت‌ها و تحولات سیاسی مهمی را فراهم کرد. ظهور این جریان سیاسی، بار دیگر اسلام را به عنوان یک قدرت برتر در سطح جهان مطرح کرد و چشم‌اندازی امیدبخش برای حرکت به سوی بازیابی خویشتن و ایستادگی در برابر استبداد و استکبار، پیش روی مسلمانان قرار داد.^۱ از نظر هانتینگتون، جوهره قیام و انقلاب، توسعه آگاهی سیاسی و بسیج اجتماعی در درون حوزه سیاسی است.^۲

فلسفه حج به عنوان فریاد مظلومان و موحدان عالم علیه ظالمان^۳، بدون آگاهی و بسیج همگانی، امکان‌ناپذیر است. بنای کعبه، برای مبارزه با بندگی اوهام، اصنام،

۱. انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ص ۱۵.

۲. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، ص ۵۵.

۳. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۶۰.

گذشته‌گرایی، استعمار، استعمار و هرگونه تسلیم در برابر طاغوت‌های زمان است.^۱ خداگرایی «الله»، مردم‌نگری «للناس» و آینده‌نگری «اذن... یاتوک»، از اصول اساسی حج ابراهیمی است. قیام به یک ملت هویت می‌بخشد. «خداوند کعبه را خانه و مرکز قیام مردم قرار داد» (مائده: ۹۷).

امام خمینی علیه السلام تحقق مظاهر آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج: ۲۸) را منوط به تحقق مفهوم آیه «قِيَامًا لِلنَّاسِ» (مائده: ۹۷) می‌داند.^۲ قیام برای آزادی، قسط و عدل، پاکسازی جامعه از تمامی انحراف‌ها، پستی‌ها و آلودگی‌ها، قیام برای منافع انسان‌ها و کوتاه کردن دست جباران و ستمگران عالم و سلطه آنان بر کشورهای مظلوم و قیام برای ساختن جامعه متکامل توحیدی است.^۳ این بیت، احکام و مناسک مایه قوام و حیات مردم است؛^۴ قوام و حیات یک ملتی در قیام برای حفظ مصالح و منافع خود است. اطلاق «قِيَامًا لِلنَّاسِ»، نشان‌دهنده عامل پایداری بودن کعبه از تمام جهات است. یک چنین قیام و یک چنین وحدت و یگانگی و ازدحامی، در هم شکستنی نخواهد بود.^۵

مقام معظم رهبری، حج ابراهیمی، محمدی، علوی و حسینی را توجه به قدرت خدا و پشت کردن به قدرت طاغوت‌ها و جباران می‌داند.^۶ هر قیامی دو وجه دارد، وجه ایجابی آن که گردهمایی مردم، امنیت، تأمین منافع مادی و معنوی و تمامی منافع فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و احیای هویت انسانی است و وجه سلبی آن که برائت از همه طاغوت‌ها و جباران داخلی و خارجی است. به عبارت دیگر وجه نفی

۱. به سوی خدا می‌رویم، محمود طالقانی، ص ۱۵.

۲. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۲۴.

۳. سخن‌نامه حج، محمد محمدی ری‌شهری، ج ۱، ص ۲۲.

۴. تفسیر المیزان، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۶، ص ۲۱۰.

۵. تفسیر آسان، محمدجواد نجفی خمینی، ج ۴، ص ۲۷۱.

۶. ر.ک: صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۶.

وضع موجود نامطلوب و وجه اثباتی وضع مطلوب است. شاید از همین روی، برائت رکن سیاسی حج محسوب می‌شود.

از طرف دیگر مبانی فقهی بیداری اسلامی در جواز خروج بر حاکم جائز^۱ و امر به معروف و نهی از منکر^۲ (با لحاظ فقه حکومتی و در عرصه کلان) که از مهم‌ترین مباحث فقه سیاسی است، در رفتار سیاسی اعضای جامعه تأثیر دارد.

انقلاب اسلامی با طرح و نگرشی که امام خمینی علیه السلام مطرح کرد، این مبانی فقهی را در عرصه سیاست عملی نمود. در حج نیز می‌توان تحلیلی کاملاً سیاسی از مناسک حج ارائه کرد که با این مبانی تطبیق دارد. طواف گرد خانه خدا به پذیرش ولایت و حاکمیت الهی و طرد هرگونه طاغوت و حاکمیت غیرالهی است. امام خمینی علیه السلام تحلیلی سیاسی و انقلابی از مناسک حج ارائه کرد و مسلمانان را چنین خطاب قرار داد:

گردش به دور خانه خدا، نشان‌دهنده این است که به غیر از خدا، گرد دیگری نگردید و رجم عقبات، رجم شیاطین انس و جن است. شما با رجم با خدای خود عهد کنید تا شیاطین انس و ابرقدرت‌ها را از کشورهای اسلامی عزیز برانید. امروز جهان اسلام به دست آمریکا گرفتار است. شما برای مسلمانان قاره‌های مختلف جهان، پیامی از خداوند بپسید؛ پیامی که به غیر خدا، بردگی و بندگی هیچ کس را نداشته باشید.^۳

۶. دشمن‌شناسی

آل احمد پس از تبیین نفوذ غرب و نظام سرمایه‌داری در کشورهای عربی و اسلامی و شکست موضع‌گیری‌های انفرادی کشورهای اسلامی در غرب، این مسئله را مطرح

۱. ر.ک: مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین‌المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، ج ۱، «بیداری اسلامی و مبانی فقهی آن»، عبدالرحیم اخلاقی، صص ۹۵-۱۲۷.

۲. ر.ک: همان، ج ۱، «بیداری اسلامی بر پایه امر به معروف و نهی از منکر»، محمدامین مبلغ، صص ۱۲۸-۱۵۷.

۳. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۷.

می‌کند: «از خود پرسیدم که برای موضع گرفتن در مقابل غرب، این مراسم حج، خود نوعی سکوی پرش نیست؟»^۱ در واقع وی راه برون‌رفت از وضع اسفبار کشورهای اسلامی را احیای حج می‌داند.

آل احمد از بی‌نظمی‌های حج در سال ۱۳۴۳ گله می‌کند و می‌گوید، سالی یک میلیون نفر در این مراسم شرکت می‌کنند که اگر نظم، تسهیلات و نوجویی‌هایی داشت، چه قدرتی می‌توانست باشد. آل احمد تنها راه احیای حج را بین‌المللی کردن مدیریت آن می‌داند.^۲ مدیریت صحیح حج، باعث فراموشی تمام حقارت‌های تاریخی مسلمانان در برابر دنیای غرب خواهد شد.

قدرت دنیوی جهان اسلام، در حج نهفته است. حاجیان مشغول آداب ظاهری حج و داد و ستد در بازارهای مکه و مدینه هستند. ولی «آخر در این اجتماع، باید معنایی باشد! معنایی برتر از این داد و ستد و بازار و سیاحت و ادای دین و آداب و اقتصاد و حکومت و هزار الزام دیگر».^۳ هویت این اجتماع بزرگ بشری را باید جست‌وجو کرد و برای به دست آوردن، باید قیام نمود. حج همراه با برائت، به عنوان حج انقلابی در ادبیات سیاسی جای گرفته است.^۴

هویت در پاسخ به دو سؤال اساسی مشخص می‌شود: من کی هستم؟ و من کی نیستم؟^۵ غیریت‌سازی در عرصه اعتقادی، اجتماعی و سیاسی و حوزه‌های دیگر زندگی، بخشی از هویت جوامع و گرایش‌ها را تبیین می‌کند.^۶ مواقف حج، سراسر مملو از خودی‌سازی و غیریت‌سازی است، انقلاب در عرصه سیاسی و اجتماعی، خودی‌ساز و غیریت‌ساز است.

۱. خسی در میقات، جلال آل احمد، ص ۱۳۶.

۲. همان، ص ۱۵۸.

۳. همان، ص ۱۲۲.

۴. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت‌زاده، ص ۵۸.

۵. تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منصور وثوقی، ص ۱۳.

۶. جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص ۱۳۷ و ۱۳۸.

عرصه‌ها و زمینه‌های حج در صدور انقلاب

با توجه به اینکه حج و انقلاب اسلامی، از مبانی و مؤلفه‌های یکسانی برخوردارند، به نظر می‌رسد حج آوردگاه مناسبی برای صدور شعارها و ارزش‌های انقلاب باشد. در این بخش برخی از ابزارها و زمینه‌های حج در صدور انقلاب را بیان می‌کنیم.

حج بزرگ‌ترین تجمع از مسلمانان سراسر جهان است که هر سال نمایندگان را گرد هم جمع می‌کند. شکل‌گیری این تجمع پربرکت، نیروی بسیاری را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا درباره مسائل گوناگون جهان اسلام، اطلاع‌رسانی و روشننگری بهتری صورت گیرد. به هر حال، مسلمانان در سطح ملی و بین‌المللی، با مسائل گوناگونی درگیرند. از این رو، بهره‌مندی بهینه از توانایی‌های چنین تجمعی و جلوگیری از اتلاف سرمایه‌های انسانی و مالی آن، لازم و مفید است.

کنگره باشکوه حج، در مقایسه با نشست‌ها و کنفرانس‌های رسمی جهان اسلام، مانند «سازمان کنفرانس اسلامی»، از این جهت که با حضور میلیونی ملت‌ها و توده‌های مردمی تشکیل می‌شود، تأثیر بسیار مفید و مؤثری در آگاهی‌رسانی و در نتیجه اصلاح، بیداری و موج‌آفرینی افراد دارد. موضع‌گیری‌های خصمانه استعمار و استکبار در مقابل جهان اسلام، لزوم چنین تجمعی با چنین کارکردهایی را دوچندان می‌کند.

پیامبر اسلام ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام، از ابتدای تشریح حج در اسلام، همواره از حج، به عنوان پایگاهی برای انتقال معارف دین و اطلاع‌رسانی به مسلمانان بهره برده‌اند.

امام خمینی رحمته‌الله نیز با چنین هدف و رویکردی، راه ائمه علیهم‌السلام را ادامه داد و همواره از این رسانه قدرتمند اسلام، برای آگاه کردن مسلمانان در راستای صدور انقلاب استفاده کرد. ایشان کعبه و حج را منبر بزرگی می‌دانست که می‌تواند بر بلندای بام انسانیت، صدای مظلومان را در همه عالم منعکس سازد.^۱ امام رحمته‌الله، این جنبه از حج را از

۱. ر.ک: صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۲۳۲.

ویژگی‌های اصلی و اساسی حج می‌دانست تا با استفاده از آن، بیداری اسلامی و انقلاب علیه زورگویان، همواره در جهان اسلام در جریان باشد.

آن حجی که خدای تبارک و تعالی می‌خواهد و آن حجی که اسلام از ما خواسته است، آن است که وقتی می‌روید حج، این مسلمین بلاد را بیدار کنید، متحد کنید با هم، بفهمانید به آنها که چرا باید بیش از یک میلیارد مسلمین تحت فشار دو تا قدرت چند صد میلیونی باشند.^۱

طبیعی است این مهم، با حضور و همکاری همه دولت‌ها و ملت‌های اسلامی محقق خواهد شد. ولی امام، با توجه به ماهیت این امر، برای علما و نخبگان، نقش ویژه‌ای قائل بود: اکنون بر علمای اسلام و نویسندگان و دانشمندان و هنرمندان و فیلسوفان و محققان و عارفان و روشنفکرانی که به حال اسلام و مسلمین تأسف می‌خورند، در هر منطقه و دارای هر مذهب و مسلکی که هستند، لازم است ... مسلمانان را هشدار دهند و از آنان غفلت‌زدایی نمایند و آنان را برای یک نهضت عمومی اسلامی مهیا کنند.^۲

حج که با اجتماع رودررو و بی‌واسطه مسلمانان در مدت زمان نسبتاً طولانی همراه است، فرصت بسیار خوبی برای گفت‌وگو و تبادل اطلاعات و آرا و اندیشه‌ها در عرصه‌های گوناگون سیاسی و اجتماعی است. از این جهت فرصت گفت‌وگو در حج، زمینه بسیار مساعدی برای صدور انقلاب است.

در زمینه فرهنگی، یکی از ویژگی‌ها و زمینه‌هایی که می‌توان برای پیشبرد انقلاب اسلامی و صدور آن نام برد، «گفت‌وگو» است. حج می‌تواند به عنوان مظهر تفاهم و گفت‌وگو درآید و منجر به اتحاد و همکاری و همدلی شود. در این زمینه مقام معظم رهبری به لزوم و ضرورت گفت‌وگوی میان فرهنگ‌ها و عقاید مختلف در بین مسلمانان اشاره می‌کنند:

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱۴.

۲. همان، ص ۱۳۴.

حج باید مظهر اتحاد باشد؛ باید مظهر تفاهم باشد؛ باید مظهر گفت‌وگو باشد؛ باید مظهر همدلی و همکاری و نزدیک شدن مسلمانان با یکدیگر باشد؛ باید حج را این جوری پیش برد؛ باید این جوری حرکت داد.^۱

ظرفیت‌های گفت‌وگو در حج که میعادگاهی جهانی برای مسلمانان در راستای صدور گفتمان انقلاب است، از جنبه‌های ذیل قابل توجه است:^۲

۱. گفت‌وگو، زمینه‌ای برای تعامل افکار و آشناسازی دیگران با اندیشه‌ها و بنیان‌های فکری و ارزشی خود، در عین شناخت رویکردها و بنیان‌های ارزشی با سایر مذاهب و فرهنگ ایجاد می‌کند.

۲. گفت‌وگو موجب تغییر و تحول فرهنگ انسانی از رهگذر ساز و کار اصلاح و خودتصحیح و دگرتصحیح می‌شود.

۳. موجب اهتمام به پدیده‌هایی همچون مشارکت، تعاون، صلح، همکاری، مردم‌سالاری، باورمداری، اعتقادگرایی، اخلاق‌محوری و... می‌شود.

۴. گفت‌وگو به طرفداران مذاهب، چگونه گفتن و چگونه ارتباط برقرار کردن را بر اساس تعامل دوسویه می‌آموزد.

۵. گفت‌وگو موجب دستیابی به وفاق جمعی و تلاش برای وصول به اجماع نظر بر سر اصول و قواعد عمل جمعی عام می‌شود.

مهم‌ترین موضوعات و عرصه‌های روشنگری در حج، در راستای صدور انقلاب اسلامی عبارت‌اند از:^۳

۱. بیانات، سال ۱۳۸۹، ص ۱۷۰.

۲. بازتاب مفهومی و نظری انقلاب اسلامی در روابط بین‌الملل، محمدرضا دهشیری، صص ۲۸۲-۲۸۵.

۳. افزون بر موارد فوق، حج فرصت مناسبی برای آگاهی‌رسانی در مورد حج واقعی و مسائل جهان اسلام است که به نوبه خود در صدور انقلاب موثر است (ر.ک: حج و بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمدی، صص ۲۷-۳۴).

۱. شناساندن اسلام واقعی

از زمانی که دینداری مسلمانان، گزینشی و التقاطی شد، دین به عنوان امری فردی معرفی و به دور از ابعاد اجتماعی حیات بشر، در گوشه‌ای رها شد. پیدایش چنین وضعی، به خاطر تلاش استعمار و استکبار بود که در نهایت با ایجاد چنین روحیه‌ای، تمدن اسلامی به افول گرایید و دوران عقب‌ماندگی مسلمانان رقم خورد.

امام خمینی علیه السلام با قرائتی نوین از احکام اسلام، توجه مسلمانان را به ابعاد سیاسی و اجتماعی اسلام جلب کرد و بر همین اساس، انقلاب اسلامی را بر پایه تعالیم دینی بنا نهاد. بنابراین، مهم‌ترین عامل انقلاب اسلامی، بازگشت به اسلام اصیل و ناب بود. یعنی ایجاد، بقا در مسیر مبارزه تا پیروزی و تداوم انقلاب، حاصل قرائتی اصیل و ناب از اسلام است؛ اسلامی که در آن، بر عزت اسلامی و مقابله با دشمنان و استعمارگران تأکید بسیاری شده است؛ اسلامی که در آن، مسلمانان از نظر علمی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، حکومتی مقتدر، متعالی و مستقل دارند؛ اسلامی که در آن، سیاست و دیانت، نه تنها از هم جدا نیستند، بلکه لازمه یکدیگرند؛ اسلامی که در آن، معنویت و اخلاق، زیربنای شکل‌گیری جامعه و شخصیت همه افراد جامعه است. نتیجه طبیعی چنین اسلامی، صلابت و پویایی همیشگی جامعه است که به هیچ وجه، غفلت و خمودی در آن جایی ندارد.

بنابراین، آشنا کردن مسلمانان با اسلام واقعی، به خودی خود، قیام و ایستادگی را در پی خواهد داشت و حج، بهترین فرصت برای این امر خواهد بود.

امام علیه السلام نیز که خود با چنین قرائت جامعی از اسلام ناب، بزرگ‌ترین احیاگر تفکر دینی در قرن حاضر شد و با همین ایده و مبنا، انقلاب اسلامی را رهبری کرد و به پیروزی رساند، در پیام‌های خود به کنگره عظیم حج، با تأکید بر این نکته فرمود:

عید سعید و مبارک، در حقیقت آن روزی است که با بیداری مسلمین و تعهد علمای اسلام، تمام مسلمانان جهان از تحت سلطه ستمکاران و جهان‌خواران بیرون

آیند و این مقصد بزرگ، زمانی میسر است که ابعاد مختلفه احکام اسلام را بتوانند به ملت‌های زیر ستم ارائه دهند و ملت‌ها را با اسلام آشنا کنند و فرصت را برای این امر بزرگ سرنوشت‌ساز مغتنم شمرده و از دست ندهند و چه فرصتی بالاتر و والاتر از کنگره عظیم حج که خداوند متعال برای مسلمانان فراهم آورده است.^۱

ایشان در جایی دیگر، آشنا نبودن مسلمانان با همه ابعاد اسلام را بزرگ‌ترین مشکل جامعه اسلامی می‌داند که بسیاری از مسائل دیگر نیز از آن ناشی می‌شود:

بزرگ‌ترین درد جوامع اسلامی، این است که هنوز فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را درک نکرده‌اند و حج با آن همه راز و عظمتی که دارد، هنوز به صورت یک عبادت خشک و یک حرکت بی‌حاصل و بی‌ثمر باقی مانده است.^۲

۲. شناساندن دشمن و برائت از آن

یکی از مفاهیم مهم گفتمان انقلاب اسلامی، مفهوم «ضدیت» و «غیریت‌سازی» است که بر نقش استعمار و استکبار در دشمنی با جهان اسلام تأکید دارد. امام خمینی رحمته الله علیه دشمنان اسلام را از عوامل مهم عقب ماندن مسلمانان می‌داند که با ایجاد اختلاف و تفرقه‌افکنی در بین مسلمانان و دست‌نشانده کردن حاکمان و دولت‌ها، سرمایه‌ها و منافع کشورهای اسلامی را به یغما می‌برند و از زائران خانه خدا می‌خواهد، مظالم دشمنان اسلام را برملا کنند.^۳

امام خمینی رحمته الله علیه با ارائه بحث برائت از مشرکان، فقه سیاسی حج را متحول کرد. این تحول احیاگرانه بر اساس همان طرز فکر و مبنای معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی بود که امام خمینی رحمته الله علیه بر اساس آن، انقلاب اسلامی را طرح‌ریزی و رهبری کرد و به پیروزی رساند.

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۳۳.

۲. صحیفه نور، ج ۲، ص ۲۷۷.

۳. ر.ک. همان، ج ۹، ص ۲۲۶؛ همچنین ر.ک. صحیفه حج، ج ۱، صص ۳۸، ۱۰۸ و ۱۱۳.

از دید امام، حج علاوه بر جنبه‌های فردی و معنوی، جنبه‌های اجتماعی و سیاسی نیز دارد. از این رو، برائت از مشرکان، از نظر امام علیه السلام در تحقق حج واقعی، جایگاه ویژه‌ای دارد؛ چنان‌که می‌فرماید: «مسلم، حج بی‌روح و بی‌تحرک و قیام، حج بی‌برائت، حج بی‌وحدت و حجی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید، حج نیست».^۱

در تبیین رابطه گفتمان انقلاب اسلامی و برائت از مشرکان، باید بگوییم که مراسم اعلان برائت از مشرکان در حج، آغاز و اعلام مبارزه‌ای است^۲ که انقلاب اسلامی، آن را به مسلمانان جهان آموخت. این بیدارگری از سرزمین وحی - که مبارزه با طاغوت و بت‌شکنی از آن آغاز شد - شروع می‌شود و نمایندگان مسلمانان، آن را به سراسر جوامع اسلامی گسترش می‌دهند.

دیدگاه امام علیه السلام درباره برائت از مشرکان، همان روح گفتمان انقلاب اسلامی است که به فریب و افسون‌گری استعمار و دشمنان اسلام، در به غفلت کشیدن جوامع اسلامی اعتراض می‌کند. انقلاب اسلامی، نوعی اعتراض و انتقاد رفتاری در عرصه ملی و جهان اسلام به نظم جهانی و روابط قدرت در عرصه سیاست بین‌المللی، با هدف احقاق حق و جایگاه اصیل و رفیع تمدن اسلامی است. در این مسیر مبارزه، توجه به هویت مشترک جهان اسلام و مبارزه با ظالمان و استعمارگران، از شرایط لازم و تعیین‌کننده در این مسیر است.

امام خمینی علیه السلام این نکته را به زیبایی و ظرافت در پیام‌های حج بیان نمودند:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان آمریکا و اذتاب آن به لب رسیده است و خانه و وطن و سرمایه‌اش به غارت رفته است.... فریاد برائت ما، فریاد

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۵۱ و ۱۹۷.

۲. همان.

امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشسته‌اند و همه تیرها و کمان‌ها و نیزه‌ها به طرف قرآن و عترت عظیم نشانه رفته‌اند.^۱

۳. معرفی انقلاب

امام خمینی علیه السلام انقلاب اسلامی ایران را از نمونه‌های بارز بیداری اسلامی می‌دانست و با توجه به نظر ایشان در مورد صدور انقلاب به جهان اسلام و سایر کشورها، حج را فرصت خوبی برای صدور انقلاب^۲ اسلامی معرفی می‌کرد؛ زیرا از نظر ایشان، صدور انقلاب، همان صدور بیداری اسلامی است. ایشان در پیامی به زائران خانه خدا چنین می‌فرماید:

ما اینکه می‌گوییم باید انقلاب ما به همه جا صادر بشود، این معنی غلط را از او برداشت نکنند که ما می‌خواهیم کشور گشایی کنیم.... معنی صدور انقلاب ما این است که همه ملت‌ها بیدار بشوند و همه دولت‌ها بیدار بشوند و خودشان را از این گرفتاری که دارند و از این تحت سلطه بودنی که هستند و از اینکه همه مخازن آنها دارد به باد می‌رود و خودشان به نحو فقر زندگی می‌کنند، نجات بدهد.^۳

از نظر امام خمینی علیه السلام، صدور انقلاب به وسیله زائران ایرانی، تنها به شیوه گفتاری و بیانی محدود نمی‌شود، بلکه آنها باید رفتار خود را نیز بر اساس این رویکرد تنظیم کنند. ایشان در پیامی دیگر، یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین رسالت‌های زائران ایرانی را صدور انقلاب و ترسیم تصویری صحیح از آن، در ذهن حاجیان سایر کشورها می‌دانند؛ به طوری که تخلف از آن را گناه بزرگی می‌شمارند:

شما حجاج محترم بیت الله الحرام، حامل پیام این ملت و نمایندگان این کشور هستید. در این صورت، موقعیت شما بسیار حساس و وظیفه شما سنگین است. یا ان شاء الله

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۰۰ و ۲۰۱.

۲. ر.ک: صدور انقلاب از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر ششم).

۳. صحیفه حج، ج ۱، ص ۶۲.

چنانچه انتظار می‌رود با رفتار شایسته و اخلاق اسلامی و انقلابی خود، نظر همگان را جلب کرده و چهره انقلاب اسلامی را آن گونه که هست به نمایش ملت‌های جهان می‌گذارید و توجه آنان را با برخوردهای برادرانه و محبت‌آمیز به انقلاب بزرگ ایران جلب می‌نمایید و عملاً تبلیغات فاسد مغرضانه بوق‌های تبلیغاتی را خنثی می‌نمایید که در این صورت، حج شما مقبول و اجر شما مضاعف خواهد بود یا خدای نخواستہ بعضی از بی‌خبران، بر خلاف آنچه ذکر شد، عمل می‌نمایند که امید است ننمایند که در این صورت، در محضر خدا و خانه او و قبله مسلمانان، مرتکب گناهی عظیم شده و از صف حجاج بیت الله الحرام و زائران قبر رسول خدا و ائمه معصومین در بقیع، خارج می‌شوند و با کوله‌باری از گناه به منازل خود برمی‌گردند.^۱

امام علیه السلام در پیام مبسوطی، رفتار و گفتار زائران ایرانی را حساس می‌داند؛ زیرا زائران سایر کشورها، بر اساس همین رفتار و گفتار آنها، در مورد انقلاب اسلامی قضاوت می‌کنند. بنابراین، زائران باید به فکر خنثی کردن توطئه‌ها و حفظ آبرو و صدور انقلاب باشند.^۲

امام خمینی علیه السلام به زائران ایرانی توصیه می‌کند که در مواجهه با زائران سایر کشورها، ضمن پرهیز از هرگونه غرور و عجبی که از پیروزی انقلاب به آنها دست می‌دهد، بیوندهای خود را با آنها استوار سازند و انقلاب ایران را حامی آنها و صدور انقلاب را صدور اسلام راستین و بیان احکام محمدی معرفی کنند.^۳

صدور انقلاب در حج، فقط به عهده عموم زائران نیست، بلکه با توجه به ماهیت موضوع، علما و اندیشمندان نیز در این مورد وظیفه مهمی دارند تا مبانی انقلاب را به خوبی تبیین کرده و توطئه‌های دشمنان اسلام را خنثی کنند و از این طریق، در صدور بیداری اسلامی سهمی داشته باشند.

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۴۰.

۲. همان، ص ۱۰۴.

۳. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۲۷.

امام، در این مورد می‌فرماید:

در این سال^۱ که ایران در آستانه جمهوری اسلامی است و به واسطه تبلیغات ناروای اجانب، ممکن است مسلمین بلاد از عمق نهضت اسلامی ایران مطلع نباشند، لازم است آقایان علما و خطبا و دانشمندان محترم، با وسایل ممکن، این نهضت مقدس را معرفی نمایند و مقصد مسلمانان ایران را که همان برقراری حکومت اسلامی تحت پرچم اسلام و هدایت قرآن کریم و پیغمبر مکرم اسلام است، گوشزد نمایند که برادران اسلامی ما بدانند ما به جز اسلام و برقراری حکومت عدل اسلامی، فکر نمی‌کنیم.^۲

ایشان در پیام دیگری نیز از روحانیون، نویسندگان و کویندگان می‌خواهند چهره واقعی انقلاب را در مقابل تبلیغات مسموم غرب به جهانیان معرفی نمایند.^۳

افزون بر موارد پیش‌گفته، حج محل مناسبی برای تبیین شعارهای انقلاب است. شعارهای انقلاب یکی از عناصر هویتی انقلاب است که اهداف و برنامه‌های آن را نشان می‌دهد. شعارهای انقلاب اسلامی ایران، گنجینه فشرده و پرمعنایی از مفاهیم و آرمان‌های بنیادی انقلاب هستند.^۴

مراسم براءت از مشرکان، فرصت خوبی است که مسلمانان جهان با محتوای شعارهای انقلاب اسلامی آشنا شوند. از این جهت می‌توان شعارهای انقلاب را به دو بخش تقسیم‌بندی کرد:

۱. ایجابی: این شعارها بر وحدت و انسجام درونی جهان اسلام تأکید دارد.

۲. سلبی: بخش مهمی از ماهیت انقلاب اسلامی که در طرد دشمنان بیرونی و

استعمارگران جهان اسلام است، در این بخش نمود پیدا می‌کند.

۱. این پیام در تاریخ ۲۹ شهریور ماه سال (۱۳۵۸) صادر شده است.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۳.

۳. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۰۸.

۴. جامعه‌شناسی شعارهای انقلاب اسلامی، محمدحسین پناهی، ص ۱۰.

۴. انتقال تجربه‌ها

از نظر امام، صدور انقلاب در حج، فقط در محدوده مسائل سیاسی و تبلیغی نیست، بلکه هدف ایشان، صدور بیداری اسلامی و پیروزی سایر کشورها در مسیر این مبارزه است. به همین دلیل، علاوه بر معرفی چهره واقعی انقلاب و رفع توطئه‌ها و تبلیغات دشمن، بر انتقال تجارب انقلاب نیز بسیار تأکید دارند.

ایشان خطاب به زائران خانه خدا می‌فرماید:

در این فرصت مغتنم، روحانیون معظم و مسئولین تبلیغات حج برای انتقال تجارب انقلاب و ارائه خط مشی‌های سیاسی در پرتو احکام قرآن و نقش عظیم روحانیت اسلام در رهبری مردم و جامعه، نقش کارسازی باید ایفا بنمایند.^۱

ایشان همچنین در مورد بیداری اسلامی از طریق صدور تجربه‌های انقلاب اسلامی

در حج نیز می‌فرماید:

... ما به تمام جهان، تجربه‌هایمان را صادر می‌کنیم و نتیجه مبارزه و دفاع با ستمگران را بدون کوچک‌ترین چشم‌داشتی، به مبارزان راه حق انتقال می‌دهیم و مسلماً محصول صدور این تجربه‌ها، جز شکوفه‌های پیروزی و استقلال و پیاده شدن احکام اسلام برای ملت‌های در بند نیست.^۲

آگاهی و شناخت درباره انقلاب اسلامی، تنها به وسیله انقلاب اسلامی ایران کسب نخواهد شد. در بسیاری از موارد، مشاهده می‌شود که زائران سایر کشورهای اسلامی، بیشتر به دنبال یافتن تصویر صحیحی از انقلاب اسلامی هستند؛ آنها می‌خواهند نمونه و تجربه موفق بیداری اسلامی را در ایران از طریق خود ایرانیان و بدون دخالت رسانه‌های غرض‌ورز و جهت‌دار غربی بشناسند. در بیشتر مواقع، پیش از هرگونه گفت‌وگوی عقیدتی و کلامی، بخش‌های سیاسی در مورد انقلاب اسلامی ایران مطرح می‌شود.

۱. همان، ج ۲۰، ص ۱۲۵.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۰۷.

امام خمینی علیه السلام نیز در پیام خود به زائران خانه خدا، همه آنها، به‌ویژه فرهیختگان را به الگوگیری از انقلاب اسلامی ایران دعوت می‌کند و می‌گوید.

ای حجاج محترم خانه خدا به خود آید و ای مسلمانان در همه بلاد و اقطار عالم بپاخیزید و ای علمای اعلام جهان اسلام به داد اسلام و بلاد مسلمین و مسلمانان برسید و در هر گوشه و کنار، همچون ملت ایران و دولت آن و علما و بزرگان این سامان، دست رد به سینه ستمکاران غرب و شرق زنید و عمال و کارشناسان دروغین و مستشاران نفت‌خوار آنان را از بلاد خود بیرون بریزید و همچون سلحشوران ایران، شهادت را بر ذلت و شرف اسلام و انسانی را بر رفاه و عیش چندروزه توأم با خواری و شرمساری ترجیح داده و در میدان نبرد سیاسی و نظامی بر آنان چیره شوید و از هیاهوی تبلیغاتی آنان، باک نداشته باشید که خداوند متعال با شماست: ﴿إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ﴾^۱ (محمد: ۷)

موانع صدور گفتمان انقلاب اسلامی در حج

هرچند در حج، زمینه‌ها و ابزار زیادی برای صدور انقلاب وجود دارد، ولی موانع متعدد داخلی و خارجی، مانع از تحقق این ایده می‌شوند:

۱. تعصبات فرقه‌ای و مذهبی

هرچند عوامل اتحادبخش در تمدن اسلامی زیاد است، ولی وجود عناصر تفرقه‌افکن، در بطن عوامل اتحادبخش یا به موازات آنها، فضای بسیار مساعدی را برای بروز از هم‌گسیختگی و تجزیه در جهان اسلام فراهم می‌کند. تعصبات یا وابستگی‌های بومی (مذهبی، زبانی و نژادی) به‌ویژه در برهه‌های ضعف و انحطاط، زمینه را برای از هم‌گسیختگی و تجزیه فراهم خواهد کرد.^۲

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۹.

۲. سلسله کتب المستقبل العربی، «الاصول الاجتماعیة - الثقافیة للقیادة القومیة: نموذج جمال عبدالناصر»، سعدالدین ابراهیم، ش ۳، صص ۲۱۷-۲۴۱.

از سوی دیگر تأکید و تلاش بر حفظ هویت فرهنگی- عقیدتی و فقدان تأثیرپذیری و گفت‌وگو با سایر فرقه‌ها، عقاید و نحله‌های اسلامی و سایر فرهنگ‌ها، مانعی در تبادل فرهنگی بین ملت‌ها به شمار می‌رود.^۱

در این زمینه مقام معظم رهبری به چالش و مانعی اشاره می‌کند که امت اسلامی را دچار انشقاق و تشتت کرده است، آن، همانا گذر نکردن از «من قومی و نژادی» به «مای اسلامی و قرآنی» است که حج می‌تواند در گذر از «من قومی و نژادی» به «مای اسلامی و قرآنی» مؤثر باشد.^۲

افزون بر این، انعطاف‌ناپذیری عقیدتی نیز مانع از برقراری تعامل سازنده و انتقال ایده‌ها و تفکرات می‌شود؛ زیرا سبب نوعی تعصب کور می‌شود که جلوی هرگونه گفت‌وگوی سازنده را می‌گیرد. به این ترتیب تعصب عقیدتی و حتی فقهی، مانع از تعامل و اتحاد سیاسی می‌شود.

هرچند حج محلی برای حضور همه مسلمانان است، ولی وجود مذاهب گوناگون در حج، به نوعی بروز تفاوت‌ها نیز هست که اگر همراه نوعی تعصب شود، در کنار اختلافات فرهنگی، به مانع بزرگی در مسیر صدور انقلاب تبدیل می‌شود. این، همان عاملی است که دشمنان انقلاب، همواره مد نظر دارند و سعی می‌کنند تفاوت‌ها و تمایزات فرهنگی و دینی مسلمانان را به تعصبات کور تبدیل کنند.

۲. انحصار در ابعاد فقهی حج

انقلاب اسلامی حاصل اندیشه‌ای است که دین و سیاست از هم جدا نیستند؛ بلکه ملازم یکدیگرند. امام خمینی علیه السلام با همین رویکرد، تفسیر و تحلیلی سیاسی از حج ارائه کرد و مسلمانان را به ابعاد و کارکردهای سیاسی حج در سطح بین‌الملل جهان اسلام رهنمون شد.

۱. بازتاب مفهومی و نظری انقلاب اسلامی در روابط بین‌الملل، ص ۲۶۵.

۲. ر.ک: مکتوبات، سال ۱۳۷۰، ص ۴۰.

بر این اساس می‌توان حج را آوردگاهی برای مسائل و چالش‌های سیاسی جهان اسلام و از جمله انقلاب و نهضت‌های اجتماعی در جهان اسلام دانست. در این فضا صدور انقلاب اسلامی ایران، معنا و مفهوم پیدا می‌کند. طبیعی است در صورتی که رویکردهای سیاسی را از حج حذف کنیم و آن را در ابعاد فردی فقهی و اخلاقی خلاصه کنیم، مجالی برای مباحث و فعالیت‌های سیاسی در حج باقی نمی‌ماند^۱ و نمی‌توان از ایده صدور انقلاب در حج سخن گفت.

۳. حکومت آل سعود

رقابت ایران و عربستان، پیش از انقلاب آغاز شده است. همیشه مسئله قدرت اول منطقه بودن، دغدغه اصلی این دو کشور بوده است. شعارهای مترقیانه و دموکراتیک انقلاب اسلامی و مبارزه با سلطه غرب و شرق، موقعیت سنتی عربستان را به چالش می‌کشید.^۲ عربستان سعودی برای کاستن آثار و نفوذ انقلاب، اقداماتی را انجام داد که تأسیس مؤسسات تبلیغاتی برای تخریب چهره انقلاب، تشکیل شورای همکاری خلیج فارس و حمایت همه‌جانبه از رژیم بعثی صدام از مهم‌ترین آنها بود.^۳

مانع بودن عربستان برای صدور انقلاب را می‌توان از دو جهت تفکر وهابی (مذهبی) و نگرش نسبت به غرب (سیاسی) بررسی کرد:

الف) تفکر وهابی

چالش‌هایی که سیاست سعودی در مقابل ایران پدید می‌آورد، با مبارزه‌جویی ناشی از فعالیت‌های نظامی فرق می‌کند. چالش‌ها و موانع عربستان سعودی برای ایران بیشتر در

۱. ر.ک: مکتوبات، سال ۱۳۷۰، ص ۴۲.

۲. تاثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت‌زاده، ص ۹۲.

۳. بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، ص ۱۵۷.

ابعاد گفتمانی ظاهر می‌شود. مبنای مشروعیت سیاسی در عربستان، برگرفته از وهابیت است؛ ولی مبنای مشروعیت و نظام فکری انقلاب اسلامی، تشیع می‌باشد. به نظر می‌رسد وهابیت و تشیع، تقابل محتوایی و سیاسی بسیار بالایی دارند و از این جهت، دو ایدئولوژی متفاوت هستند که برونداد و استراتژی‌های متفاوتی را در پیش می‌گیرند.

رگه‌های اندیشه ضد شیعی و شیعه‌ستیزی را می‌توان در پیشینه افکار وهابیان، از ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب دید که امروزه همین دیدگاه در میان وهابیان وجود دارد. نقش تهاجمی نیروهای وهابی سعودی در تخریب اماکن مقدس و بی‌حرمتی آنان به مکان‌های مقدس شیعی که سیری تاریخی دارد، به نوعی بر خصلت پرشور و بنیادگرا و تندرو اسلام وهابی دلالت نمود و موجب به مبارزه طلبیده شدن ایران و تفکر شیعه از سوی وهابیان و گروه‌های سلفی همسو و مخالف با اندیشه شیعه گردید و متأسفانه تا به امروز، این مبارزه‌طلبی با تبلیغ حکومت سعودی هر روز بیشتر شده است.^۱

نقطه کلیدی فعالیت‌های عربستان، شیعه‌ستیزی و مقابله با تفکر شیعی انقلاب اسلامی ایران بوده است و به همین دلیل، حکومت عربستان و رژیم‌های دیگر عربی و در نهایت آمریکا، از آن حمایت و تلاش می‌کردند آن را به عنوان آلترناتیو اندیشه انقلاب اسلامی مطرح کنند و به همین دلیل سعی در تزریق اندیشه جهادی در آن داشتند تا جوانان مسلمان تشنه مبارزه با دشمنان را در مسیر دلخواه، هدایت و نگاهداری نمایند.^۲

ب) نگرش نسبت به غرب

نفت و مرکز اسلامی بودن، به لحاظ محل واقع شدن کعبه و قبر پیامبر، مهم‌ترین سرمایه عربستان است تا امنیت خود را در منطقه حفظ کرده و تا حدودی در جهان عرب و

۱. قبله عالم؛ ژئوپلیتیک ایران، گراهام فولر، ترجمه عباس مخبر، ص ۱۲۷.

۲. مجله علمی - پژوهشی راهبرد، «بنیادهای فکری القاعده و وهابیت»، عباس نجفی فیروزجانی، ش ۲۷، ص ۲۵۴.

دنیای اسلام، خواهان و مدعی رهبری و مرکزیت باشد.^۱ از سوی دیگر ساختار سیاسی حاکم بر آن در طیف همگرایان با غرب قرار داشته است.

این طیف تلاش می‌کند تا با استفاده از ابزارهای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، اهداف مهم ایالات متحده و غرب، از جمله به قدرت رسیدن عناصر همسو با غرب، حفظ منافع حیاتی غرب در کشورهای منطقه، به انزوا کشاندن و جلوگیری از توسعه و نشر اندیشه و ایدئولوژی اسلام سیاسی، حفظ امنیت و ثبات رژیم صهیونیستی را تأمین کنند و اهداف سلطه‌گرایانه خویش را محقق نمایند.^۲

عربستان سعودی از سویی خود را پاسدار اماکن مقدس اسلامی و یک دولت سنی به تمام معنا می‌داند و از سویی دیگر، رقیب ایدئولوژیک اصلی ایران شیعی محسوب می‌شود. ایران همواره کشوری بوده است که ایدئولوژی مذهبی و اعتبار مذهبی خود را همواره در مبنای مشروعیت و سیاست خارجی خود به کار برده است.^۳

فرصت انقلاب اسلامی در طرح نظریه استکبارستیزی در حج، در نوع خود جالب توجه می‌نماید؛ اما در عین برخورداری از این فرصت، چالش‌هایی که از سوی طیف‌ها و گروه‌های سلفی و وهابی شکل گرفته، به این صورت است که مشکل کنونی جامعه مسلمانان را در وهله اول، ناشی از استعمار نمی‌دانند؛ بالعکس مشکل مسلمانان را درونی می‌دانند. در ابتدا به نظر می‌رسید که هدف این گروه‌ها در وهله اول، سرنگونی نظام‌های استبدادی است، اما از افکار و اندیشه‌های چنین گروه‌های منحرف مدعی حق‌مداری که به سوی افراط‌گرایی بی‌حد و حصر سوق پیدا کرده‌اند، هرگونه انحراف و کجی از افکار و عقاید، منجر به کفر طرف مقابل گردیده و راهی جز از بین بردن طرف مقابل باقی نمی‌ماند.^۴

۱. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، ص ۹۱.

۲. فصلنامه امنیت ملی، «تأثیر بیداری اسلامی بر گفتمان جدید قدرت منطقه‌ای»، عبدالله زارعی و همکاران، ش ۴، ص ۱۳۴.

۳. قبله عالم؛ ژئوپلتیک ایران، ص ۱۲۱.

۴. پیامبر و فرعون، جنبش‌های نوین اسلامی در مصر، ژیل کپل، ترجمه حمید احمدی، صص ۷۷-۱۰۱.

۴. ایران هراسی

موقعیت استراتژیک ایران، آن را به بازیگری فعال در خاورمیانه تبدیل کرده است که منافع آمریکا را به چالش می‌کشد.^۱ آمریکا با توجه به شرایط منطقه‌ای خلیج فارس و موقعیت برتر این کشور در زمان پهلوی، هرگز حاضر نشد تغییرات ایجاد شده در عرصه سیاسی و اجتماعی ایران را بپذیرد.^۲

بر این اساس القای هراس از ایران، از همان ابتدای وقوع انقلاب اسلامی ایران به عنوان پروژه گفتمانی، به اشکال مختلفی در سیاست‌های استعمارگرانه غرب جلوه‌گر شد که نه تنها ایران هراسی، بلکه اسلام‌هراسی، به‌ویژه شیعیان را مدنظر داشته است.

این پروژه از طریق ابزارهای نوین تبلیغاتی و عملیات روانی همچون رسانه‌های مکتوب، دیداری و شنیداری، در سال‌های اخیر دامنه وسیعی پیدا کرده است و همزمان با افزایش قدرت ایران، بر وسعت و تنوع آن افزوده شده است.^۳

بر این اساس باید به سیر تطور ادبیات شکل‌گرفته در مورد ایران، در سطوح فکری و سیاست‌گذاری، توجه کرد. افزون بر مقاله‌ها و مطالب روزنامه‌ای متعددی که درباره هژمونی طلبی ایران در سالیان اخیر در غرب به رشته تحریر درآمده است، مراکز فکری ایده‌پردازی تأثیرگذار در سیاست خارجی ایالات متحده نیز، از چند سال پیش موضوع هژمونی طلبی ایران را در کانون توجه خود قرار داده‌اند و به بزرگ‌نمایی آن پرداخته‌اند.

شاید سرآغاز این روند را بتوان مقاله تأثیرگذار ریچارد هاس، رئیس شورای استدلال

1. Institute for Policy Studies, "Iran in the Crosshairs How to Prevent Washington's Next War", Bennis Phyllis, 2008.

۲. ر.ک: دیپلماسی عمومی ایالات متحده در قبال ایران، فواد ایزدی.

۳. مثلاً با گسترش توان علمی و هسته‌ای ایران، ایران‌هراسی ابعاد گوناگون سیاسی و رسانه‌ای یافت؛ به طوری که ساخت فیلم و مستند نیز وارد ابزارهای ایران‌هراسی گشت. (برای نمونه ر.ک: فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، «ایران‌هراسی در آمریکا: بازنمایی شرق‌شناسانه در برنامه هسته‌ای ایران در مستند ایرانیوم»، فواد ایزدی و دیگران، ش ۳۵، صص ۶۹-۹۲.

خاورمیانه جدید روابط خارجی آمریکا دانست. او در این مقاله عنوان کرد که عصر جدیدی در خاورمیانه آغاز شده است که مهم‌ترین ویژگی آن، پایان تسلط آمریکا بر این منطقه و تغییر آشکار موازنه قدرت به سود ایران است که باید از گسترش آن جلوگیری کرد.^۱

این ادبیات در مقالات دیگری همچون خیزش شیعه^۲ و بعدها در کتاب‌ها و مقالات سایر مراکز فکری در ایالات متحده، اروپا و اسرائیل پیگیری شد. در بیشتر این آثار، یک دیدگاه مسلط بود و آن اینکه ایران در پی هژمونی منطقه‌ای است و باید از تحقق آن جلوگیری کرد. این ادبیات به تدریج به گفتمان سیاست خاورمیانه‌ای آمریکا راه یافت و از اواخر دوران بوش، همواره تکرار شده است. قرارداد بیست میلیارد دلاری فروش اسلحه به عربستان در سال ۲۰۰۷، با توسل به افزایش خطر ایران و هژمونی طلبی این کشور توجیه شد.

آنچه با عنوان ایران‌هراسی مطرح می‌شود، بر بستر برخی واقعیت‌ها در منطقه و وارونه‌نمایی برخی دیگر شکل گرفته است تا در پرتو آن، هزینه قدرت‌یابی ایران به نحوی افزایش یابد که انتقال قدرت، غیرممکن شود. قدرت و موقعیت استراتژیک ایران، به‌ویژه مجاورت آن با منابع انرژی، واقعیت‌هایی هستند که دستاویز ایران‌هراسی قرار می‌گیرد.^۳

قابلیت ایران برای تبدیل شدن به هژمون منطقه‌ای، از مهم‌ترین علل ترویج گفتمان ایران‌هراسی از سوی غرب است؛ قابلیتی که غرب با توسل به ابزارهای مختلف، تلاش دارد از بالفعل شدن آن جلوگیری کند. تلاش غرب با محوریت ایالات متحده در این راستا، ریشه در یک منطق نظری پراهمیت در سیاست بین‌الملل دارد و آن منطق، جلوگیری از ظهور هژمون‌های منطقه‌ای است.

1. Foreign Affairs, "The New Middle East", Haass, R.N, 2006.

2. Foreign Affairs, "When the Shiites Rise", Nasr, V.R, 2006.

۳. ر.ک: فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی، «ایران‌هراسی: دلایل و پیامدها»، محسن شریعتی‌نیا، ش ۶، صص ۱۹۳-۱۹۶.

بر اساس این منطق، دولت‌هایی که به هژمونی منطقه‌ای دست می‌یابند، هدفی دیگر نیز در سر دارند و آن جلوگیری از تسلط سایر دولت‌ها بر دیگر مناطق جغرافیایی است. به عبارت دیگر، هژمون‌های منطقه‌ای، علاقه‌مند به داشتن رقبایی همتراز نیستند، بلکه تمایل دارند سایر مناطق را صحنه رقابت قدرت‌های بزرگ و منطقه‌ای و تقسیم‌شده میان آنان ببینند. میرشایمر به عنوان واضع نظریه واقع‌گرایی تهاجمی، معتقد است این هدف در استراتژی امنیت ملی آمریکا، همواره وجود داشته است.^۱

غرب، اعراب و اسرائیل، به دلایلی مشترک و متفاوت، ایران را تهدیدی برای خود می‌دانند و با هراس، به کش‌های آن می‌نگرند. از همین روست که ائتلافی علیه ایران شکل داده‌اند.

مهم‌ترین پیامد ایران‌هراسی، شکل‌گیری یک ائتلاف ضد ایرانی در منطقه، با مدیریت قدرت‌های فرامنطقه‌ای است. ائتلاف یک تعهد رسمی یا غیر رسمی، به همکاری امنیتی میان دو یا چند دولت با نیت افزایش قدرت، امنیت و نفوذ هر یک از آنان است. عنصر کلیدی در معنادار ساختن یک ائتلاف، تعهد به حمایت متقابل در برابر تهدیدات ناشی از یک یا چند بازیگر خارجی است.^۲

این ائتلاف در مقابل هژمونی ایران، از دو استراتژی موازنه سخت (ابعاد نظامی و تسلیحاتی) و موازنه نرم (تحریم‌های سیاسی، اقتصادی و علمی) استفاده کرده است.^۳ این ائتلاف، بی‌گمان هزینه پیگیری اهداف سیاست خارجی کشور و تأمین منافع ملی را بسیار بالا می‌برد.

گسترش این فضای ایران‌هراسی، زمینه تعامل بین ایران و سایر مسلمانان را در عرصه‌های گوناگون از بین می‌برد و سبب می‌شود مسلمانان با نوعی ذهنیت و حتی

1. Current History, "China Unpeaceful Rise", Mersheimer J. J., 2000.

2. World Politics, "Alliance in Unipolar World", Wallt, p86.

۳. ر.ک: فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی، «ایران‌هراسی: دلایل و پیامدها»، محسن شریعتی‌نیا، ش ۶، صص ۲۰۲-۲۰۴.

قضاوت منفی از پیش تعیین شده، با ایرانیان مواجه شوند. این فضای تیره و لرزان ارتباطی، مانع از تعامل سازنده ایرانیان با سایر مسلمانان در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی می‌شود. البته حج از این جهت فرصتی برای نشان دادن تصویر واقعی انقلاب و رفع هرگونه سوءتفاهم در این عرصه است. به عبارت دیگر حج مانند یک رسانه جامع انسانی است که در فضایی اخلاقی، زمینه ارتباط مسلمانان مختلف را فراهم می‌کند تا در این ارتباط بی‌واسطه، نقش تخریبی رسانه‌های غربی خنثی شود.

۵. تفاوت نظام سیاسی تشیع و تسنن

انقلاب اسلامی ایران بر اساس نظام سیاسی خاصی شکل گرفت که بر مبانی نظام سیاسی و عقیدتی تشیع سامان داده شده بود. طبیعی است صدور انقلاب، بدون توجه به این مبانی محقق نخواهد شد. به نظر می‌رسد نظام سیاسی اهل سنت، با این مبانی در مواردی تطبیق ندارد و حتی در تعارض است.

الف) ویژگی‌های حاکم

شیعیان بر خلاف اهل سنت، علاوه بر مسلمان و قادر (قاهر) بودن حاکم، عدالت را نیز برای اطاعت از حاکم اسلامی شرط می‌دانند. با این نظریه فقهی اهل سنت، قیام علیه حاکمان فاسد و مستبد کشورهای اسلامی، تجویز نمی‌شود.

هرچند در ابتدای اسلام، عدالت از شرایط حاکم اسلامی بود، ولی برخی رویدادهای سیاسی و اجتماعی، مانند جنگ‌های خونین میان مدعیان قدرت و به خطر افتادن عرض و ناموس مسلمانان، سبب شد به تدریج نظریه استیلا و تسلیم که با اکراه از سوی فقیهان اهل سنت برای مشروعیت خلیفه پذیرفته شده بود، از دوره میانه به بعد به نظریه غالب، تبدیل شود. بر اساس این نظریه، قیام علیه حاکم مسلمانان، هرچند فاسق و فاجر باشد، حرام است؛ زیرا حکومت بد، بهتر از بی‌حکومتی است که در آن مال و ناموس

مسلمانان در معرض خطر قرار می‌گیرد. به این ترتیب، «امنیت» بر «عدالت» ترجیح داده شد و اصل امر به معروف و نهی از منکر، تغییری رو به انزوا یافت.^۱

البته بیداری اسلامی نشان داد که رویکرد عدالت‌محور و آزادی‌محور، در چارچوب منطق جهادگرا، در حال جایگزینی با رویکرد امنیت‌محور در اندیشه سیاسی اهل سنت است. به این ترتیب فقه سیاسی اهل سنت، در حال تغییر از نگاه امنیت‌محور - که بر اطاعت محض از حاکم تأکید داشت - به قاعده عدالت‌محور - که قیام در برابر حاکم ظالم را تجویز می‌کند- است. بر این اساس می‌توان پیش‌بینی کرد، فقه سیاسی اهل سنت با تأثیر از وضع سیاسی بیرونی و با فراهم شدن زمینه فکری، سیاسی و اجتماعی لازم، در آینده دچار تحولات مهمی شود.^۲

ب) نظام روحانیت

اجتهاد در تشیع، سبب تقویت ارتباط مردم با عالمان در مسائل جاری سیاسی و اجتماعی می‌شود که زمینه حضور در قیام، در مقابل حاکمان ظالم را فراهم می‌کند. افزون بر این، علما و حوزه‌های علمیه شیعه، برخلاف اهل سنت، از نظر سیاسی و اقتصادی، هیچ وابستگی به دولت ندارند؛ بلکه با پایگاه مردمی خود، در مقابل نظام‌های سیاسی فاسد، به‌راحتی واکنش نشان می‌دهند.^۳

پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، نشان می‌دهد اسلام می‌تواند یک وسیله مؤثر برای انقلاب باشد و با به چالش کشیدن نظم موجود، نظامی جدید را طرح‌ریزی نماید.

۱. ر.ک: عدالت در اندیشه سیاسی اسلام، بهران اخوان کاظمی؛ اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، حاتم قادری، صص ۱۰۷-۱۱۲؛ مبانی مشروعیت حکومت، نظریه ابوالحسن ماوردی، غلامرضا ذاکر صالحی، صص ۱۱۴-۱۱۹.

۲. ر.ک: بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری؛ «بیداری اسلامی؛ تحلیل تحول فقه سیاسی اهل سنت»، مجید بهستانی، صص ۱۶۵-۲۰۴.

۳. ر.ک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، صص ۵۲۳-۵۲۶.

اما محیط غالباً سنی بیشتر کشورهای عربی و ویژگی‌های اجتماعی-سیاسی آنها، می‌تواند مانع تکرار انقلاب به شیوه ایران باشد. عامل مهم، وجود نداشتن یک پیشتاز روحانی و کاملاً سیاسی رادیکال و دارای اقتدار بنیادی مذهبی - سیاسی و اخلاقی است. در واقع بیشتر علمای سنی، نفوذ معنوی و سیاسی همتایان شیعه خود را ندارند؛ علاوه بر این، اقتدار فقهی برای اجرای اصل اجتهاد را نیز ندارند. مهم‌تر اینکه علمای سنی، در متن یک شبکه سازمانی سلسله‌مراتبی، همانند شیعیان از انسجام برخوردار نیستند.^۱

با وجود این، نشانه‌هایی در دست است که علمای سنی، در برابر رادیکالیزه شدن و سازمان یافتن مصون نیستند؛ به طوری که مثلاً برخی علمای وعاظ در مصر، به عنوان کسانی شناخته شده‌اند که در جریان‌ها و جنبش‌های اسلام‌گرایانه، شرکت دارند.^۲ ضمن اینکه طبقه جدید روحانیان اهل سنت، از سه دهه قبل، فضای جدیدی را در روحانیت اهل سنت ایجاد کردند که می‌تواند نظام و روابط قبلی روحانیت اهل سنت را تغییر دهد؛ به طوری که انتظار می‌رود، ظهور طبقه روحانی بزرگ و فراگیر آینده، همانند ایران، پیکارطلبی درازمدت اسلامی با قدرت سیاسی را شدت بخشد.

۶. ناکارآمدی جمهوری اسلامی

کارآمدی جمهوری اسلامی، تیر خلاص به همه هجمه‌ها، اتهامات و موانع خواهد بود. نه انقلاب اسلامی منحصر به ایران است و نه جمهوری اسلامی؛ اما آنچه امروز به عنوان خروجی انقلاب اسلامی عینیت یافته، جمهوری اسلامی ایران است. موفقیت جمهوری اسلامی در ارائه یک الگوی مناسب اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و امنیتی در منطقه و جهان، باعث اقبال روزافزون کشورهای اسلامی خواهد شد. اما اگر جمهوری

۱. اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، صص ۴۱۷ و ۴۱۸.

۲. همان، ص ۴۱۸.

اسلامی، یک کشور ضعیف از نظر اقتصادی و سیاسی باشد، مردم مسلمان و مستضعف را دچار یأس و ناامیدی می‌کند.

رفاه اقتصادی و اجتماعی، حفظ حریم و آزادی‌های سیاسی و مدنی مردم، استقرار یک نظام مردمی و بر سر کار آمدن مسئولان اخلاقمند و مردمی، موج بیداری و اقبال عمومی را سرعت و شدت خواهد بخشید. غلبه جمهوری اسلامی بر گسست‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در دو قلمروی داخلی و خارجی،^۱ می‌تواند کارآمدی نظام را شفاف‌تر نماید. بی‌توجهی به این شکاف‌ها، نظام را از درون تهی می‌کند و قدرت دفاعی خود را در حوزه‌های چهارگانه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از دست می‌دهد.

حج، عرصه تعامل انقلاب اسلامی و مسلمانان است. زمانی آنها به انقلاب میل می‌کنند و انقلاب در آنها تأثیر می‌گذارد که کردار، رفتار و اعمال جمهوری اسلامی، الگو و سرمشق باشد.^۲ اگر جمهوری اسلامی بتواند یک نوع موفق از توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و یک مدلی از توسعه و پیشرفت و تکامل و معنویات اسلامی را ارائه دهد، آن‌گاه حج برای انقلاب اسلامی، عرصه صدور خواهد بود. در غیر این صورت، نمی‌توان جذابیتی در انقلاب اسلامی برای سایر مسلمانان ترسیم کرد تا آنها را به پذیرش این الگو رهنمون ساخت. به عبارت دیگر کارآمدی، بهترین و مؤثرترین عامل برای جلب توجه مسلمانان جهان و در نتیجه صدور انقلاب است.

۱. ر.ک: «انقلاب اسلامی و گسست‌های اجتماعی»، اصغر افتخاری، صص ۱۴۸-۱۷۸.

۲. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۸۱.

فصل سوم: فلسطین، بیداری اسلامی و حج

مقدمه

امام خمینی علیه السلام و پس از ایشان، مقام معظم رهبری، از مهم‌ترین شخصیت‌های معاصر اسلامی هستند که درباره اهمیت و ضرورت مسئله فلسطین و جایگاه آن در بیداری اسلامی، روشنگری‌های زیادی انجام دادند و توانستند جهان اسلام را نسبت به این مسئله، حساس کنند که فلسطین فقط یک مسئله عربی نیست؛ بلکه همه مسلمانان باید به عنوان یک عامل هویت‌بخش به آن بنگرند و حول این محور منسجم شوند. از طرف دیگر حج نیز عبادتی بین‌المللی است که نمایشی از اقتدار و وحدت امت اسلامی را به تصویر می‌کشد.

امام خمینی علیه السلام حج را فقط به عنوان عبادتی فردی با ابعاد اخلاقی و فقهی صرف نمی‌دانست، بلکه علاوه بر این، حج را با کارکردهای سیاسی و اجتماعی تبیین می‌کرد که در آن باید مسائل سیاسی و اجتماعی جهان اسلام را مطرح کرد و درصدد رفع آن برآمد. ایشان در این مورد می‌گوید:

باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ ... شما ملت‌های مسلمان را مکلف می‌سازد ... در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار، همفکر و هم‌پیمان شوید. گرفتاری‌های ملل مُسلم را از زبان اهالی هر مملکت شنیده و در راه حل مشکلات آنان از هیچ‌گونه اقدامی فروگذار نکنید... برای آزادی سرزمین اسلامی فلسطین از چنگال صهیونیسم، دشمن سرسخت اسلام و انسانیت، چاره‌اندیشی کنید. از مساعدت و همکاری با مردان فداکاری که در راه آزادی فلسطین مبارزه می‌کنند، غفلت نورزید.^۱

ایشان در پیام‌های خود به کنگره حج، نوع مسائلی را که می‌توان در حج مطرح کرد، نیز بیان می‌کنند.^۲ ایشان در جایی دیگر فلسفه حج را در پاسخگویی به مسائل امت اسلامی و پاسخ به فریاد مسلمانان فلسطین تبیین می‌کنند.^۳ البته دشمنان در از بین بردن این بعد مهم و حساس حج، بسیار تلاش می‌کنند تا حج تنها در ابعاد فردی و مناسکی، صرف خلاصه نشود.^۴

مقام معظم رهبری نیز بر اینکه در حج باید مسائل جهان اسلام مطرح شود، تأکید می‌کنند و مسئله فلسطین را در راستای تقویت امت اسلامی، بسیار مهم می‌دانند:

در حج باید مسائل جهان اسلام بررسی شود. بزرگ‌ترین مسئله عمومی مسلمین پس از لزوم آمادگی برای دفاع از اسلام و هویت جمعی مسلمین، مسئله ملت‌های زیر ستم و مبارزی است که دست طغیان و کفر و استکبار، آنان را مقهور و مظلوم ساخته و سخت‌ترین شرایط زندگی را بر آنان تحمیل کرده است. ملت مظلوم فلسطین، نمونه بارزی از این‌گونه ملت‌هاست.^۵

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱.

۲. همان، ص ۱۱۱.

۳. همان، صص ۲۶ و ۲۷.

۴. همان، ص ۱۱۱.

۵. همان، ج ۲، ص ۴۳.

ایشان در جایی دیگر، علت لزوم بررسی مسائل جهان اسلامی در حج را بیان می‌کند و سپس مهم‌ترین مسئله جهان اسلام را فلسطین می‌داند.^۱

جایگاه مسئله فلسطین در بیداری اسلامی

فلسطین یکی از عناصر تشکیل‌دهنده هویت مسلمانان در خاورمیانه است^۲ که از مبادی اصلی موج جدید بیداری اسلامی است.^۳

به لحاظ تاریخی، نوعی ملازمت بین مسئله فلسطین و جهان عرب به وجود آمده است؛ به نحوی که هرگونه تغییر و تحول در جهان عرب، بر مسئله فلسطین اثر می‌گذارد. البته این مسئله فقط به گرایش‌های ملی — عربی مربوط نمی‌شود و نباید ویژگی‌های اسلامی آن را نادیده گرفت. از این رو پیروزی جریان بیداری اسلامی، تأثیر زیادی بر موفقیت انتفاضه دارد.^۴

این ارتباط دوسویه است؛ یعنی بیداری اسلامی امروز، حاصل خشم پنهان و درونی مسلمانان از اسرائیل جنایتکار و حاکمان بی‌کفایت و سرسپرده عرب در مقابل آن است.^۵ از نظر ابراهیم ابراش،^۶ هرچند فلسطین نماد اصلی انقلاب نبود، اما در دل‌های انقلابیان حاضر بود.^۷

۱. ر.ک: صحیفه حج، ج ۲، ص ۷۴.

۲. القاعده از پندار تا پدیدار، حمیدرضا اسماعیلی، ص ۴۱.

۳. بیانات مقام معظم رهبری در روز میلاد پیامبر اکرم ﷺ ۱۳۸۹/۱۲/۲ و در کنفرانس بین‌المللی حمایت از انتفاضه فلسطین ۱۳۹۰/۷/۹.

۴. ر.ک: خاورمیانه، (ویژه اسلام‌گرایی و بیداری اسلامی در خاورمیانه)، «انقلاب‌های عربی و فلسطین: بازگرداندن بعد ملی یا تحکیم بعد اسلامی؟»، ابراهیم ابراش، ترجمه ابراهیم شوشتری‌زاده، ش ۸، ص ۲۸۱.

۵. ر.ک: همان، ص ۲۸۲.

۶. پژوهشگر فلسطینی مسائل خاورمیانه و فارغ‌التحصیل دکترای حقوق عمومی و علوم سیاسی از دانشگاه محمد پنجم رباط (مراکش).

۷. ر.ک: مجله الدراسات الفلسطینیة، «الثورات العربیة و الفلسطین، استعاد البعد القویم ام تعزیر البعد الاسلامی؟»، ابراهیم ابراش، تابستان ۲۰۱۱.

مسئله فلسطین علاوه بر بعد مذهبی و سیاسی، به مسئله حیثیت و هویت مسلمانان تبدیل شده است؛ به طوری که ناتوانی رهبران عرب در پایان دادن به اشغال اسرائیل، عامل تضعیف مشروعیت فرمانروایی حاکمان عرب و سرخوردگی، اضطراب، ناامیدی گسترده و احساس حقارت مسلمانان در مقابل سلطه اروپا، آمریکا و اسرائیل شده است.^۱ بر همین اساس برنارد لوئیس، از مسئله فلسطین به عنوان سرشکستگی تحمل‌ناپذیر برای دنیای عرب و اسلام یاد می‌کند.^۲ از این رو برخی مسئله فلسطین را سرآغاز موج دوم بیداری اسلامی (۱۹۴۵-۱۹۷۹م) می‌دانند^۳ و از مسئله فلسطین به عنوان دومین اولویت جنبش‌های اسلامی یاد می‌کنند.^۴ مقام معظم رهبری نیز در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی فرمودند: «درستی مسیر نهضت‌های بیداری اسلامی را از جمله باید در موضع‌گیری آنان در قبال مسئله فلسطین جست‌وجو کرد».^۵

ظرفیت‌های حج در تقویت آرمان فلسطین در بیداری اسلامی

در این بخش، ظرفیت‌های حج در تقویت آرمان فلسطین در بیداری اسلامی را بر اساس پیام‌های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری به حج بررسی می‌کنیم. این ظرفیت‌ها را در سه حیطه دانشی، گرایش و کنشی بررسی خواهیم کرد.

۱. ظرفیت‌های دانشی (آگاهی‌بخشی)

حج فرصت بسیار خوبی برای اطلاع‌رسانی و افشاگری در موضوع فلسطین و بیان دسیسه‌ها و توطئه‌های دشمن است. در بسیاری از موارد، مسلمانان به دلیل جهل و

۱. اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص ۶۶.

۲. مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاورمیانه، برنارد لوئیس، ص ۲۲۳.

۳. ر.ک: موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی، صص ۹۲ - ۹۴.

۴. ر.ک: آینده جنبش‌های اسلامی پس از ۱۱ سپتامبر، صص ۲۶ و ۱۰۱ - ۱۱۵.

۵. بیانات، ۹۲ / ۲ / ۹.

ناآگاهی، دچار تشنگی شده‌اند. دشمنان اسلام نیز از این رهگذر، بسیاری از توطئه‌های خود را پیش برده‌اند. در این بخش نقش آگاهی‌رسانی حج در تقویت جایگاه فلسطین در بیداری اسلامی را مرور می‌کنیم.

الف) توجه به نقش دولت‌ها

امام خمینی علیه السلام رسالت دولت‌های اسلامی در مقابل فلسطین را مهم می‌داند:

اسرائیل، مفسدی است که فلسطینیان مظلوم را بدین روز انداخته و به لبنان قهرمان، آن همه ظلم کرده و به کشورهای منطقه، تعدی و تجاوز نموده است. چه چیز بهتر از اینکه دولت‌های منطقه، دست در دست هم نهند و منطقه را از شرّ اسرائیل و آمریکای طرفدارش نجات دهند.^۱

ایشان در جای دیگر از دولت‌های اسلامی به شدت انتقاد می‌کند:

ما نه فقط برای آوارگی یک عده مظلوم که از سرزمین‌های خود رانده شدند و پناهگاهی ندارند در سوگ و عزا هستیم، که مصیبت بزرگ، آن است که این جنایت‌ها به دست اسرائیل در منظر دولت‌های مدعی اسلام انجام می‌شود. فاجعه بزرگ آن است که این دولت‌های مدعی اسلام، برای ناز شست آمریکا و اسرائیل فعالیت می‌کنند که موبه‌مو «طرح کمپ دیوید» یا شبیه آن را اجرا کنند و به دنبال این جنایت عظیم، صریحاً اسرائیل را به رسمیت یا به آقایی بشناسند. فاجعه برای مسلمانان آن است که بعضی از دولت‌های به اصطلاح مسلمان، با دیدن این فجایع بزرگ، مانع می‌شوند تا مظلومان از دست ستمگران حتی ناله کنند.^۲

مقام معظم رهبری نیز خیانت سران اسلامی را از دلایل شکست قیام فلسطین می‌داند.^۳

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۴۴.

۲. همان، ص ۱۰۳.

۳. ر.ک: همان ج ۲، ص ۴۳.

ب) ارائه راهکار

یک - ایمان و معنویت‌گرایی

مقام معظم رهبری همواره مسلمانان را به بازگشت به اصول اسلامی دعوت می‌کنند و در موضوع فلسطین نیز همین راهکار را به صورت جدی بیان می‌کنند:

درس بزرگ امام راحل عظیم‌الشأن ما، بازگشت به خود، بازگشت به اسلام و شناختن قدر خود و قدر ذخایر معنوی بی‌شمار خود بود... اگر چنین شود، دولت غاصب صهیونیست، توان مقاومت در برابر قدرت امت اسلامی را نخواهد داشت و ایالات متحده، بیش از این جرئت بازی با سرنوشت ملت فلسطین و استعزای دولت‌های عرب را نخواهد یافت. اگر چنین شود، دولت‌های عرب خود را مجبور نخواهند پنداشت که بر خلاف حق و بر خلاف واقع، ملت فلسطین را نادیده بگیرند و مسئله فلسطین را به دست فراموشی بسپرنند ...^۱

مقام معظم رهبری، احیای مسئله فلسطین و ایجاد روحیه جهاد و مبارزه را حاصل بازگشت به ایمان اسلامی می‌دانند و خطاب به زائران خانه خدا می‌فرمایند:

آن روزی که دین با این چهره روشن و درخشان و پُر حماسه و افتخار آمیز، در اینجا ظهور کرد، آن هنگامی بود که هر جا قالب افسرده‌ای به خاطر دوری از دین، راه خود را از دست داده بود، به جان آمد. در منطقه فلسطین و لبنان، آن جایی که مردم سال‌ها بود طعم ذلت را به وسیله دشمن در کام خودشان حس کرده بودند، کسانی بودند که در عمر خودشان هیچ آشنایی‌ای با دین نداشتند؛ اما گفتند ما اسلام را قبول کرده‌ایم و در مقابل اسلام خاضع شده‌ایم و در برابر دشمن ایستادگی می‌کنیم. اسلام، آن اسلامی است که رهبر عظیم‌الشأن بی‌نظیر جمهوری اسلامی - امام بزرگوار - آن را بر سر دست گرفت و به دنیا معرفی کرد؛ لذا فلسطین دوباره احیا شد.^۲

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۱۸.

۲. همان، ص ۲۷۹.

دو - وحدت

حضرت امام بر نقش وحدت در موضوع فلسطین بسیار تأکید داشتند:

مع‌الأسف با اختلافاتی که در مناطق دیده می‌شد - و خصوصاً در مناطق عربی - این موجب شده است که اسرائیل با جمعیت کمی که دارد، در مقابل اعراب با آن جمعیت کثیر و ساز و برگ کثیر، ایستادگی کند... بر مسلمین و بر دولت‌های اسلامی است که با هم متحد بشوند و این جرثومه فساد را از بن و بیخ برکنند و [به] کسانی که پشتیبانی آنها را می‌کنند، اجازه ندهند که پشتیبانی کنند. من از خدای تبارک و تعالی قدرت اسلام و عظمت اسلام و مسلمین را و وحدت کلمه آنها را خواستارم.^۱

سه - استفاده از ظرفیت‌های امت اسلامی

امام خمینی علیه السلام همواره مسلمانان را به استفاده از توانمندی‌های خود در مقابله با دشمنان فرامی‌خواندند: «مسلمانانی که دارای آن همه امکانات معنوی و مادی هستند که با یک تشر می‌توانند آمریکا را از منطقه عقب برانند، تا چه رسد به اسرائیل».^۲

امام خمینی علیه السلام پس از نقد سکوت دولت‌های اسلامی در مقابل اسرائیل، نفت را به عنوان یک سلاح استراتژیک در دستان مسلمانان معرفی می‌کنند تا زائران خانه خدا، به این ظرفیت عظیم پی ببرند:

شریان حیات شرق و غرب در دست اینهاست، نفت شریان حیات اینهاست. اگر ده روز نفت را به روی آنها ببندند، خاضع می‌شوند آنها. در عین حالی که این شریان در دست حکومت‌های به اصطلاح اسلامی است، در عین حال تقدیم می‌کنند و التماس هم می‌کنند. این مصیبت نیست؟^۳

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۹ و ۲۰.

۲. همان، ص ۱۰۳.

۳. همان، ص ۱۱۴.

ج) دشمن شناسی

امام خمینی علیه السلام یکی از مهم ترین کارکردهای سیاسی حج را دشمن شناسی می دانند:

مسلمانان حاضر در مواقف کریمه، از هر ملت و مذهب که هستند، باید به خوبی بدانند که دشمن اصلی اسلام و قرآن کریم و پیامبر عظیم الشان صلی الله علیه و آله، ابرقدرت‌ها، خصوصاً آمریکا و ولیده فاسدش اسرائیل است که چشم طمع به کشورهای اسلامی دوخته و برای چپاول مخازن عظیم زیرزمینی و روی زمینی این کشورها، از هیچ جنایت و توطئه‌ای دست بردار نیستند و رمز موفقیت آنان در این توطئه شیطانی، تفرقه انداختن بین مسلمانان، به هر شکل که بتوانند، می باشد.^۱

ایشان در جای دیگر می فرماید: «ای زائران خانه خدا! توطئه‌های راست و چپ و خصوص آمریکای چپاولگر و متجاوز و اسرائیل جنایتکار را به گوش عالمیان برسانید».^۲ از این جهت، حج فرصت خوبی برای بیان سیاست‌ها و توطئه‌های دشمن است. یکی از سیاست‌های جنایتکارانه دشمن برای شکستن مقاومت امت اسلامی در فلسطین، ایجاد اختلاف بین کشورهای اسلامی است.^۳ حضرت امام خطاب به زائران خانه خدا، ضمن بیان این مسئله، توطئه دشمن در تهمت زدن به ایران در مورد خرید اسلحه از اسرائیل را رد می کند تا در جبهه امت اسلامی، در مقابل دشمن، خللی وارد نشود.^۴

حضرت امام به زائران خانه خدا بیان می کنند که اسرائیل با همه جهان اسلام جنگ دارد و اساساً با اسلام مخالف است:

— شما خیال می کنید اسرائیل قانع به این امور است؟ اسرائیل بنایش بر این است که همه این مسلمین را از بین ببرد. آمریکا هم بنایش بر این است که اسلام نباشد در

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۴۱.

۲. همان، ص ۳۸.

۳. همان، ص ۱۲۹.

۴. همان، ص ۷۵.

کار. اینها برای اینکه جمهوری اسلامی، اسم «اسلام» را دارد و می‌خواهد به اسلام عمل کند، همه با آن مخالفت کردند.^۱

– و من کراراً تذکر داده‌ام که اسرائیل از نیل تا فرات را از خود می‌داند و شما را غاصب سرزمین‌های خویش می‌شمرد؛ گرچه اکنون جرئت اظهار صریح آن را ندارد. چنانچه صدام، برادر اسرائیل نیز برای سلطه بر منطقه تلاش می‌کند و بر فرض باطل، با به قدرت رسیدن، آرامش را از همه سلب می‌نماید.^۲

مقام معظم رهبری در بیان توطئه‌های اسرائیل می‌فرمایند:

امروز صهیونیست‌های غاصب و آمریکا به عنوان حامی همه‌جانبه آنها تا آنجا پیش رفته‌اند که حتی ملیت فلسطینی را هم انکار می‌کنند و حقیقتی به نام ملت فلسطین را نمی‌شناسند. در حالی که ملت فلسطین، ملتی است با ریشه‌های عمیق تاریخی و پیوندهای انکارناپذیر جغرافیایی و آنکه نه ریشه تاریخی دارد و نه رابطه جغرافیایی، ملت جعلی و دروغین اسرائیلی است.^۳

ایشان همچنین نسبت شیعی‌گری یا ایرانی‌گری به مبارزان را از دیگر توطئه‌های دشمن برای سست کردن جبهه امت اسلامی می‌دانند^۴ و مقابله با فلسطینان به بهانه مبارزه با تروریسم و حقوق بشر را نیرنگ و نفاق دشمنان معرفی می‌کنند و مسلمانان را از این خدعه برحذر می‌دارد:

مهم‌ترین ابزار این ددمنشان آدمی‌خوار، پرده نفاق و فریبی است که بر چهره خود کشیده‌اند. جوخه‌های تروریستی را تجهیز و به قصد جان بیگناهان روانه می‌کنند و دم از مبارزه با تروریسم می‌زنند. از دولت تروریست و جلادی که فلسطین را

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۹۷.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۴۴؛ همچنین رک: صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۹؛ صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۰۵ و ۱۰۶؛ صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۴۱.

۳. صحیفه حج، ج ۲، ص ۱۰۹.

۴. همان، ص ۳۷۸.

غضب کرده، علناً پشتیبانی می‌کند و مدافعان جان به لب رسیده فلسطینی را تروریست می‌نامند.^۱

ایشان در جای دیگر، پس از بیان جنایات تروریستی اسرائیل و آمریکا، خطاب به زائران خانه خدا می‌فرماید:

– طعنه‌زنی وقیحانه به حقیقت است که کشتار زن و مرد و کودک فلسطینی و خراب کردن خانه فلسطینیان بر سرشان و بیرون راندن آنان از میهن آباء و اجداد ایشان، طرفداری و دفاع از صلح نام گیرد.^۲

– اشغالگران از سویی نهضت‌های مقاومت مردمی در فلسطین و لبنان و دیگر نقاط را تروریست می‌نامند و از سویی تروریسم وحشی فرقه‌ای و قومی را میان ملت‌های این منطقه، سازماندهی و رهبری می‌کنند.^۳

– حماسه مردم فلسطین یک پدیده تصادفی نیست... آیا تنها آوای وطن‌گرایی است که از وجود آنان دنیایی از صلابت آفریده است؟ ... شکی نیست که این آوای «الله اکبر» است؛ این، همان فریاد ملت ماست که در ایران، شاه را و در بیت‌المقدس، غاصبین را به نومیدی کشاند و این تحقق همان شعار برائت است.^۴

د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام

امام خمینی علیه السلام بر این باور بود که قیام انتفاضه بر اثر الگوبرداری از انقلاب اسلامی ایران، وارد مرحله جدیدی شده است^۵ و پس از اینکه سران کشورهای اسلامی را به

۱. همان، ص ۳۳۷؛ همچنین ر.ک: صحیفه حج، ج ۲، ص ۳۱۹.

۲. صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۹۶.

۳. همان، ص ۴۰۲.

۴. همان، ج ۱، ص ۲۵۷.

۵. همان، صص ۲۵۷ و ۲۵۸.

تفکر در امور کشورهای تحت ستم فرا می‌خواند، از آنها می‌خواست:

در حال ملت و دولت ایران مطالعه کنند که خود را از زیر بار قلدری‌های هر دو قطب خارج کرده و پرتو پیروزی آن و اسلام عزیز در سراسر جهان نورافشانی می‌کند و در راه شرف اسلام و عزت میهن اسلامی خویش بپاخته ... است.^۱

ه) بیان آسیب‌های مبارزه و قیام

مقام معظم رهبری پس از بیان اینکه مبارزات فلسطین تا به حال به نتیجه نرسیده، علت آن را دوری از ماهیت دینی می‌دانند و می‌فرمایند:

امروز بحمدالله، عنصر ایمان و جهاد اسلامی در مبارزات ملت فلسطین در داخل وطن مغضوب، زنده شده و به همین جهت معادله قدرت در فلسطین، به سود فلسطینیان نسبت به گذشته تغییر کرده است.^۲

افزون بر دوری از ماهیت دینی، سازشکاری در مسیر مبارزه، آفت بزرگی برای قیام است. امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری^۳، بر ضرورت قیام و مبارزه تأکید کرده و مسلمانان را به انزجار از سازشکاران فرامی‌خوانند. امام خمینی علیه السلام در این مورد می‌فرماید:

– ملت‌های مسلمان باید به فکر نجات فلسطین باشند و مراتب انزجار و تنفر خویش را از سازشکاری و مصالحه رهبران ننگین و خودفروخته‌ای که به نام فلسطین، آرمان مردم سرزمین‌های غصب‌شده و مسلمانان این خطه را به تباهی کشیده‌اند، به دنیا اعلام و نگذارند این خائنان بر سر میز مذاکره‌ها و رفت‌وآمدها،

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۱۹۲.

۲. همان، ص ۴۳.

۳. همان، ج ۱، ص ۲۰۳.

۴. همان، ج ۲، ص ۲۸۶.

حیثیت و اعتبار و شرافت ملت قهرمان فلسطین [را] خدشه‌دار کنند، که این انقلابی‌نماهای کم‌شخصیت و خودفروخته، به اسم آزادی قدس، به آمریکا و اسرائیل متوسل شده‌اند.^۱

– حالا مثلاً به اصطلاح، مذاکرات صلح راه انداخته‌اند، برای اینکه قیام مسلمانان فلسطین را خاموش کنند! مگر توانستند؟ مگر می‌توانند؟ اسمش را گذاشته‌اند «صلح»! این صلح است یا ظلم است؟ ... می‌خواهند یک ظلم را تثبیت کنند؛ می‌خواهند یک ظلم را قانونی و رسمی کنند... همه مسلمانان باید مخالف باشند.^۲

ایشان توجه زائران خانه خدا را به این نکته جلب می‌کنند که سازشکاران در رفاه و آسایش نیستند.^۳

و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین

مقام معظم رهبری، امت اسلامی را متوجه این نکته اساسی می‌کند که منافع آنها جدای از منافع فلسطین نیست. به عبارت دیگر دشمن همه، یکسان است و فلسطین در خط مقدم مبارزه‌ای است که به همه مسلمانان مربوط می‌شود. بنابراین همه باید در این عرصه فعال باشند.

حج می‌تواند دنیای اسلام را متوجه مسئولیت سنگین خود کند. حج می‌تواند این معرفت را به ملت‌های اسلامی بدهد که حضور در صحنه و داشتن موضع قاطع در این قضیه، با منافع خود آنها پیوستگی دارد. بعضی خیال می‌کنند، حمایت از مردم فلسطین، خارج از منافع ملی کشورهاست؛ این اشتباه خیلی بزرگی است... این قضیه ممکن است برای ملت‌های مسلمان دیگر هم پیش بیاید؛ کما اینکه دیدید در مواردی برای ملت‌ها پیش آمده است... پس حمایت عمومی دنیای اسلام از ملت

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۰۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۱۹.

۳. همان، ص ۳۰۳.

فلسطین، در حقیقت حمایت دنیای اسلام از یک‌یک کشورهای مسلمان است؛ این ضامن و حامل منفعت همه آنهاست.^۱

۲. ظرفیت‌های گرایشی (احساسی)

در حج می‌توان احساسات، تمایلات و گرایش‌های مسلمانان را در راستای دفاع از فلسطین به عنوان یکی از مهم‌ترین محورهای بیداری اسلامی تقویت کرد. در این خصوص، ظرفیت‌های متعددی در حج برای تقویت بیداری اسلامی در پیام‌های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری در موضوع حج وجود دارد:

الف) برانگیختن احساسات مسلمانان

امام خمینی علیه السلام با لحنی شورانگیز، احساسات امت اسلامی در حج را در حمایت از فلسطین برمی‌انگیزد:

– آیا برای مسلمانان جهان ننگ نیست که با این همه سرمایه‌های انسانی و مادی و معنوی، با داشتن چنین مکتب متری و پشتوانه الهی، تن به سلطه قدرتمندان مستکبر و دزدان دریایی و زمینی قرن بدهند؟ ... آیا وقت آن نرسیده است که ملت مبارز و غیور فلسطین، بازی‌های سیاسی مدعیان مبارزه با اسرائیل را شدیداً محکوم نموده و با سلاح گرم، سینه اسرائیل، دشمن سرسخت اسلام و مسلمین را بشکافند؟ آیا مسلمانان چه جوابی در مقابل خداوند عظیم که آنان را دعوت به اعتصام بحبل الله^۲ نموده و از تفرقه و نزاع نهی فرموده است، دارند؟^۳

– ننگ نیست بر کشورهای اسلامی، بر حکومت‌های کشورهای اسلامی که اسرائیل

۱. صحیفه حج، ج ۲، صص ۲۸۶ و ۲۸۷.

۲. اشاره است به آیه ۱۰۳ سوره آل عمران: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾؛ «همگی به ریسمان الهی چنگ بزنید و متفرق نشوید».

۳. صحیفه حج، ج ۱، ص ۷۷.

بیاید و فلسطینی‌ها را آن‌طور کند؟ در لبنان آن جنایت‌ها را بکند و یک میلیارد جمعیت مسلمین بنشینند تماشاچی باشند؟ از چی می‌ترسند اینها؟ چرا باید این قدر بی‌عرضه باشند؟^۱

– الآن اسرائیل در مقابل همه کشورهای اسلامی ایستاده، می‌گوید غلط نکنید. این تأسف ندارد؟ انسان نیستند اینهایی که در رأس امور هستند که اسرائیل در مقابلشان ایستاده، می‌گوید فضولی موقوف! آمد و بیروت را گرفت و آن همه جنایات وارد کرد و سازمان آزادی‌بخش را به هم زد اوضاعش را و همه را متفرق کرد و بعد هم بدانید که شماهایی که ساکت بودید و در این جنایات مقابله نکردید، همین نشستید و یک کلمه‌ای گفتید، آن هم کلمه‌ای که گاهی موافق با آنها بوده، نوبت شما هم می‌رسد. اسرائیل به خدمت شما هم می‌آید.^۲

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می‌فرمایند:

امروز شما ببینید از تفرقه دنیای اسلام و همدل نبودن دست‌اندرکاران کشورهای اسلامی، بخشی از دنیای اسلام چه می‌کشد. امروز فلسطین با سبعانه‌ترین روش‌ها لگدکوب می‌شود و مردم فلسطین در سخت‌ترین روزهای ممکن برای یک ملت، دارند روزگار می‌گذرانند. دنیای اسلام با همه امکاناتی که دارد، با وجود میل و علاقه‌ای که بسیاری از مردم جهان اسلام برای کمک دارند، عملاً کمکی به این قضیه نمی‌شود؛ این خیلی دردناک است.^۳

ب) روحیه دادن به مسلمانان

امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری در پیام‌ها و سخنرانی‌های خود به مناسبت حج، علاوه بر تحریک احساسات مسلمانان، روحیه مبارزان فلسطینی را نیز تقویت می‌کردند:

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱۴.

۲. صحیفه حج، ج ۱، صص ۹۶ و ۹۷.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۸۶.

هان ای مسلمانان جهان، و مستضعفان تحت سلطه ستمگران، بپاییزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید که این قرن به خواست خداوند قادر، قرن غلبه مستضعفان بر مستکبران و حق بر باطل است.^۱

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می‌فرماید:

ما شک نداریم که در آینده نه‌چندان دور، عاقبت ملت فلسطین در سایه فداکاری خود و آگاهی دنیای اسلام، به حق مغضوب خود دست خواهد یافت و بیگانه متجاوز و ستمگر را از خانه خود بیرون خواهد افکند؛ ولی تصمیم و اراده دولت‌ها و ملت‌های مسلمان، به فضل الهی خواهد توانست این آینده را تسریع کند و از محنت‌های آن بکاهد.^۲

مقام معظم رهبری در ترسیم اوضاع بین‌الملل، پس از بیان مشکلات و بحران‌های تمدن غرب، آغاز روند رشد و شکوفایی امت اسلامی را بیان می‌کند و سپس خطاب به زائران خانه خدا، نقش و جایگاه فلسطین در این عرصه را بیان می‌کنند و مسلمانان را به همکاری در این عرصه فرا می‌خواند:

– دنیای اسلام، نسیم بیداری اسلامی را بر چهره ملت‌ها و رنج‌کشیده خود حس می‌کند و نشانه‌های آن را در جای‌جای جهان اسلام، به‌ویژه در ایران مجاهد و سربلند و نیز در فلسطین و لبنان به چشم می‌بیند. فروغ امید، دل‌های جوانان را در همه‌جا روشن کرده و طلسم تحقیر و تحکّم غرب، دَرهَم شکسته است.^۳

– قیام خونین ملت فلسطین و پرچم پرافتخار انتفاضه، طراحان سیاسی استکبار را خشمگین و سراسیمه کرده و آنان را به اعمال گستاخانه و قدرت‌نمایی دیوانه‌وار و سوسه می‌کند.^۴

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۷۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۱۸.

۳. همان، ص ۲۸۳.

۴. همان، صص ۲۹۵ و ۲۹۶.

— در مناطقی از دنیای اسلام که نقطه اوج آن، کشور مظلوم فلسطین است، مردان و زنان بی‌شماری با بذل جان، در زیر پرچم اسلام و با شعار استقلال و عزت و آزادی، حماسه‌ای دایمی و همه‌روزه پدید آورده و قدرت‌های مادی مستکبر را در برابر دلیری خود، زبون ساخته‌اند. آری، بیداری اسلامی، محاسبات استکباری را به هم ریخته و معادلات جهانی مطلوب مستکبران را تغییر داده است.^۱

— شدت عمل دشمن، غالباً نشانه ضعف و بی‌تدبیری اوست. به صحنه فلسطین و به‌ویژه غزه بنگرید. حرکات بی‌رحمانه و دژخیمانه دشمن در غزه که نظیر آن در تاریخ ظلم‌های بشری کمتر دیده شده است، نشانه ضعف او در فائق آمدن بر اراده مستحکم آن مردان و زنان و جوانان و کودکانی است که با دست خالی، در برابر رژیم غاصب و پشتیبانش یعنی ابرقدرت آمریکا، ایستاده و خواسته آنها را که رویگردانی از دولت حماس است، زیر پای خود افکنده‌اند.^۲

— پیروز نهایی در این کارزار حق و باطل، جز حق نیست و این ملت مظلوم و صبور فلسطین است که سرانجام بر دشمن، پیروز خواهد شد ﴿وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا﴾^۳

۳. ظرفیت‌های کنشی (رفتاری)

علاوه بر روشنگری و روحیه‌بخشی در حج، می‌توان اقداماتی عملی در دفاع از مسلمانان فلسطین انجام داد. حج فرصت بزرگی برای عزت‌بخشی و قدرت‌آفرینی دینی در راستای تقویت بیداری اسلامی است. مقام معظم رهبری در این مورد، خطاب به زائران خانه خدا می‌فرماید:

اسلام به امت اسلامی و حکام اسلامی، عزت و قدرت و شجاعت می‌بخشد تا بتوانند اقدام کنند، بفهمند و راهشان را ببینند. حج فرصت بزرگی است که این حقایق و

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۳۱۷.

۲. همان، ص ۳۹۳.

۳. همان.

حقایق فراوانی از این قبیل — که به برکت معرفت اسلامی و هدایت اسلامی در اختیار ما ملت مسلمان ایران است — در اختیار افکار عمومی مردم دنیا گذاشته شود و آنها بیدار شوند.^۱

ایشان پس از اینکه حمایت از مسلمانان فلسطین را وظیفه مسلمانان معرفی می‌کنند، می‌فرمایند: «منظره شکوهمند حج، زمینه‌های مساعد برای انجام دادن این وظایف را به ما نشان می‌دهد و ما را به تلاش مضاعف و همت مضاعف فرا می‌خواند».^۲

الف) ایجاد وحدت

پس از اینکه مسائل امت اسلامی در حج مطرح شد. آن‌گاه یک روحیه عمومی ایجاد می‌شود و همه مسلمانان در مورد یک مسئله، احساس مشترکی پیدا می‌کنند؛ به طوری که به دغدغه و مسئله آنها تبدیل می‌شود. نتیجه این شرایط، ایجاد وحدت و جبهه و جریان علیه دشمنان است. این اتحاد برای پیشبرد بیداری اسلامی، لازم و ضروری است.

حضرت امام علیه السلام در این خصوص می‌فرماید:

— یک چاره که اساس چاره‌هاست و ریشه این گرفتاری‌ها را قطع می‌کند و فساد را از بن می‌سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و در بند کشیده‌شدگان جهان است و این وحدت که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده‌اند، با دعوت و تبلیغ دامنه‌دار، باید به وجود آید و مرکز این دعوت و تبلیغ، مکه معظمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است.^۳

— در حج به صدای بلند اعلام اتحاد کنید؛ به صدای بلند بیزارای خود را از جبهه استکبار و ظلم و نفاق فریاد کنید؛ علما و روشنفکران و شخصیت‌های سیاسی و

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۳۰۴.

۲. همان، ص ۴۱۴.

۳. همان، ج ۱، ص ۱۲۵.

علمی خود را به تبادل نظر با یکدیگر فراخوانید؛ حمایت عمومی خود را از ملت مظلوم فلسطین و طلبکاری خود را نسبت به مسئله فلسطین، به گوش دشمن برسانید.^۱ مقام معظم رهبری نیز بر اهمیت وحدت در حج برای برطرف کردن مشکلات جهان اسلام تأکید دارند:

— همبستگی اسلامی، برای دشمنان جهان اسلام و دشمنان ملت‌های این منطقه و غارتگران بین‌المللی، کار را مشکل می‌کند و اجازه نمی‌دهد آنها طبق میل خود، هرطور خواستند و انتخاب کردند و مصلحت دیدند، به یک کشور و ملت اسلامی تعرض کنند... حج، این معرفت و وحدت و عزم و تصمیم را به آنها می‌دهد. بنابراین مسئله حج و استفاده از همه ظرفیت‌های این واجب عظیم الهی، برای بهبود حال مسلمین جهان و همه کشورهای اسلامی، بسیار مهم است. هرچه بتوان در این زمینه، کار و تلاش و خدمت کرد، باارزش است.^۲

— امروز دنیای اسلام، احتیاج به وحدت دارد. باید یک صدا، در دنیای اسلام بلند شود. این است که می‌تواند جلوی این ستم بر مردم فلسطین را بگیرد؛ این است که می‌تواند جلوی دخالت‌های مستکبرانه آمریکا در خاورمیانه و در کشورهای اسلامی را بگیرد.^۳

— دنیای اسلام، امروز به حج، به اجتماع مسلمین، به وحدت کلمه، احتیاج دارد. شما ببینید با مسلمین چه می‌کنند: در فلسطین، در عراق، در نقاط دیگر؛ ببینید سیاست‌های اعلام‌شده استکبار علیه اسلام چیست؛ صریحاً علیه اسلام اعلام موضع می‌کنند.^۴

ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل

حج و اجتماع مسلمانان، فرصت مناسبی است تا اجتماع پرشکوه مسلمانان به مجمعی برای اعلام انزجار و محکومیت جنایات دشمنان اسلام تبدیل شود. حضرت

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۱۷.

۲. همان، ص ۲۸۷.

۳. همان، صص ۳۷۱ و ۳۷۲.

۴. همان، ص ۳۴۶.

امام خمینی علیه السلام برائت از مشرکان را با چنین رویکردی تبیین می‌کنند:

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقا است؛ فریاد برادران و خواهران دینی ما که به جرم سیاه بودن، تازیانه ستم سیه‌روزان بی‌فرهنگ نژادپرست را می‌خورند. فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت‌ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت‌های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته‌اند و سرمایه آنان را به غارت برده‌اند و نوکران و سرسپردگان خود را به آنان تحمیل نموده‌اند و از فواصل هزاران کیلومتر راه، به سرزمین‌های آنان چنگ انداخته و مرزهای آبی و خاکی کشورشان را اشغال کرده‌اند.^۱

مقام معظم رهبری در بیان کارکرد اجتماعات اعتراض‌گونه در مقابل عملکرد

دشمنان اسلام، به زائران خانه خدا می‌فرمایند:

شک نیست که بی‌تفاوتی ملت‌های مسلمان در برابر این وضع، دشمن را تشویق می‌کند و صحنه را هر روز بر مؤمنین به اسلام تنگ‌تر می‌سازد. مسلمانان باید نشان دهند، که جهان اسلام دارای قدرت برخوردار است و می‌تواند در برابر تجاوز و دشمنی آمریکا و هر متجاوز دیگری بایستد. تاکنون همه لطمات جبران‌ناپذیری که به امت اسلامی از سوی استعمارگران دیروز و مستکبران امروز وارد شده، عمدتاً ناشی از ضعف نفس و ضعف روحیه دولت‌ها یا ملت‌ها بوده است. ایستادگی ملت‌ها، دشمن را به ستوه می‌آورد و او را در رسیدن به هدف‌های متحیرانه‌اش ناکام می‌سازد. اگر رهبران و ملت فلسطین، همین شجاعت فداکارانه‌ای را که امروز انتفاضه اسلامی در برابر صهیونیست‌ها از خود نشان می‌دهد، در آغاز تشکیل دولت غاصب صهیونیست نشان می‌دادند، این سرنوشت مرارتبار و زهرآگین برای فلسطین رقم نمی‌خورد و اگر امروز سران نهضت‌های اسلامی و مردم مؤمن، سختی‌های مبارزه را بر خود هموار کنند، بی‌گمان امت اسلامی، آینده شیرینی را به دست خواهد آورد.^۲

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۰۰ و ۲۰۱.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۰۹.

جمع‌بندی

حج در مقام عبادتی فراملی، هرساله نمایندگانی از سراسر جهان اسلام را در سرزمینی واحد، در زمانی مشخص جمع می‌کند تا همگی با پوششی یکسان، اعمال یکسانی را انجام دهند. این تجمع بزرگ، فقط در ابعاد مناسکی و اخلاقی خلاصه نمی‌شود، بلکه فراتر از ابعاد فردی، از جهت سیاسی و اجتماعی نیز ظرفیت بزرگی برای تقویت بیداری اسلامی دارد و می‌تواند عناصر هویتی جهان اسلام را بازتولید و تقویت نماید.

فلسطین، یکی از مهم‌ترین عناصر هویتی امت اسلامی است که در فضای بیداری اسلامی، اهمیت و کارکرد بیشتری یافته است. حج، از ظرفیت بالایی در افزایش نقش‌آفرینی فلسطین در تقویت امت اسلامی برخوردار است.

اجتماع پرشکوه حج، چنان‌که از سخنان و پیام‌های امام خمینی علیه السلام و رهبر معظم انقلاب برمی‌آید، در ابعاد گوناگون شناختی، احساسی و عملیاتی، می‌تواند فلسطین را در جایگاه یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بیداری اسلامی تقویت کند و از این جهت، نهضت‌های اسلامی را بر محوری هویتی در مقابل دشمن متحد کند و از جهت دیگر، بر هدایت و کنترل آنها در مسیر نهضت‌های اسلامی تأثیرگذار باشد.

فصل چهارم: ابعاد اقتصادی حج و بیداری اسلامی

مقدمه

برخی از ابعاد بیداری اسلامی به مسائل و مشکلات اقتصادی جوامع اسلامی برمی‌گردد. این مسائل، پیوند زیادی نیز با مسائل سیاسی و فرهنگی جوامع اسلامی دارد. به عبارت دیگر بستر نارضایتی‌های اقتصادی در نهضت‌های اسلامی، به نوع حکمرانی دولت‌های اسلامی و نحوه تعاملات سیاسی و فرهنگی آنها با سایر کشورهای اسلامی و جهان غرب برمی‌گردد.

در این بین حج با ظرفیت‌های کلان اقتصادی که از ابعاد سیاسی و فرهنگی نیز برخوردار است، در تعالی اقتصادی جهان اسلام، نقش پررنگی دارد و از این جهت در راستای بیداری اسلامی تحلیل‌شدنی است.

دین و اقتصاد، دو حوزه نزدیک به هم هستند.^۱ از جهت تاریخی، ملاحظه می‌کنیم که عالمان پیشین اقتصاد از طبقه عالمان دینی بوده‌اند. در قرون وسطا در اروپا، علم اقتصاد سکولاریستی را کشیشان مسیحی ایجاد کردند. در این بین، اسلام بر اساس

۱. ر.ک: دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ترجمه: محمد مهدی عسکری (و دیگران).

مبادی و توجیهاات و تشریحات و احکام، نظام اقتصادی ممتازی^۱ را پدید می‌آورد و به فهم رفتار اقتصادی کمک می‌کند.^۲ اسلام، نظام اقتصادی خاص خود را دارد که بر پایه دیدگاه‌های فلسفی آن بنا شده و با سازماندهی اسلامی دیگر جنبه‌های رفتارهای بشری، یعنی نظام‌های اجتماعی و سیاسی سازگار^۳ است.^۴

حج یکی از مهم‌ترین مناسک دینی است که با گرد هم آوردن نمایندگان از جهان اسلام در مکان و زمان مشخص، تبلوری عملی از امت اسلامی است. حج علاوه بر ابعاد اخلاقی، فقهی و سیاسی - اجتماعی، از جنبه‌های اقتصادی ژرفی برخوردار است. در آیات و روایات متعددی، ابعاد و کارکردهای اقتصادی حج در سطح فردی، ملی و بین‌الملل جهان اسلام بیان شده است^۵ که حاکی از نقش‌آفرینی حج در تعالی اقتصادی جهان اسلام است. ابعاد بین‌المللی حج، این نقش‌آفرینی را پررنگ‌تر می‌کند.

۱. مسیحیت و یهودیت نیز هرچند درباره رفتارهای اقتصادی انسان، هنجارها و ارزش‌های اخلاقی را مطرح می‌کنند، اما ادعا ندارند علم اقتصاد ویژه‌ای دارند؛ زیرا در روایت اروپایی مسیحیت و یهودیت، بر مفهوم دین محدودیت‌هایی تحمیل شد که سبب خروج حوزه‌های اصلی زندگی، مانند اقتصاد و سیاست از حوزه دین شده است.

۲. ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصاد اسلامی»، منذر کهف، ترجمه سیدحسین میرمعزی، سال پنجم، صص ۱۵۶-۱۶۷.

۳. هرچند برخی بین اهداف نظام اقتصادی اسلام و دیگر نظام‌ها، هیچ‌گونه تفاوتی قائل نیستند و معتقدند نظام اقتصادی اسلام به لحاظ اهداف در وضعیت ابهام قرار دارد؛ ولی اهداف نظام اقتصادی با اهداف دیگر زیرنظام‌های اجتماعی اسلام متمایز است و مبانی اعتقادی نظام اقتصادی در تعیین اهداف آن نقش تعیین‌کننده دارد. (ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «ابهام در اهداف نظام اقتصادی اسلام و ساماندهی آن»، احمدعلی یوسفی، سال ششم، صص ۱۰۱-۱۲۶).

۴. فصلنامه اقتصاد اسلامی، «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، منذر کهف، ترجمه سیدحسین میرمعزی، سال ششم، صص ۱۶۰.

۵. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی‌الله قاسمی خطیر و سید حبیب‌الله ساداتی، صص ۱۹۹-۲۱۲؛ مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، سید احمد سیادت و احسان صائمی، صص ۲۱۳-۲۲۶.

ابعاد اقتصادی بیداری اسلامی

به طور کلی، نهضت‌های اصلاح‌گرایانه مردمی در خاورمیانه، در دو دهه اخیر نتیجه عملکرد و روابط نیروهای اجتماعی و اقتصادی داخلی و دخالت عوامل خارجی در طی چند دهه گذشته بوده است. نتایج این فرایند به صورت بیکاری، فقر، تراز منفی بازرگانی و فساد گستردهٔ خاندان‌های حکومتگر ظهور کرد. تداوم این فرایند، بی‌ثباتی سیاسی را در خود نهان داشته است و زمینه جنبش‌های اعتراضی را فراهم کرده است.^۱

دولت‌ها برای عبور از مشکلات اقتصادی که بی‌ثباتی سیاسی آنها را رقم می‌زد، به اصلاحات گسترده‌ای دست زدند؛ اما فقدان ظرفیت‌های اجتماعی و اقتصادی داخلی و شتاب‌زدگی اصلاحات، بدون توجه به عوامل درون‌زا، به فساد و تضاد طبقاتی همراه با سرکوب سیاسی منجر شد و در عمل، زمینه‌های قیام‌های اعتراضی را تشدید کرد.^۲

در اینجا تذکر این نکته لازم است که نباید ابعاد اقتصادی را بدون تبعات سیاسی و اجتماعی آن در نظر گرفت. محققان به اتفاق معتقدند که فرایندهای اقتصادی، تبعات سیاسی نیز دارند.^۳

در سپتامبر ۲۰۱۱، چتم‌هاوس و مرکز مشاوره FTI، اولین کنفرانس ارزیابی ریشه‌ها و پیامدهای اقتصادی قیام‌های سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا (سنا) را در انگلیس برگزار کردند. در این کنفرانس، تأکید شد که روندهای اقتصادی منطقه را نمی‌توان از زمینه‌های سیاسی و اجتماعی آن جدا کرد. در واقع ترکیبی از عوامل سیاسی، اقتصادی،

۱. ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه‌ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاورمیانه»، حسن شکوه، صص ۲۱-۵۷.

۲. ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه‌ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاورمیانه»، حسن شکوه، صص ۵۱ و ۵۲.

۳. هراس بنیادین، صص ۳۲ و ۳۳.

اجتماعی و جمعیتی در این قیام‌ها نقش داشته که این کشورها را وارد دوره‌ای از پویایی‌های جدید و بی‌قاعده کرده است. بر این اساس باید به عواملی مانند نقش توزیع ثروت و درآمد، در تحقق مفاهیمی مانند «عدالت» و «کرامت»، بیشتر توجه کرد.^۱

در پایان تذکر این نکته ضروری است که ابعاد اقتصادی نهضت‌های اسلامی، دلیلی بر سکولار و غیردینی بودن آن نیست.^۲

با مطالعه آخرین وضعیت اقتصادی این کشورها، این نتیجه حاصل می‌شود که گرچه عوامل اقتصادی را می‌توان یکی از انگیزه‌های خیزش‌های اسلامی در چند دهه اخیر دانست، اما عوامل و بنیان‌های این خیزش را باید فراتر از عوامل اقتصادی در تغییر ارزش‌های جامعه به سوی ارزش‌های دینی جست‌وجو کرد.^۳

بابی سعید پس از ذکر عوامل پنج‌گانه اسلام‌گرایی، خود اعتراف می‌کند که این عوامل بازگوکننده همه حقیقت نیست.^۴

به عبارت دیگر توصیف مهاجرت روستایی - شهری، رشد سریع و نابرابری اقتصادی و غیره، به‌خوبی نشانگر برخی از دلایل فروپاشی نظام سیاسی در جهان اسلام هستند. اما این فروپاشی نمی‌تواند روشن کند که چرا اسلام‌گرایان به نیروهای سیاسی مهمی تبدیل شده‌اند.^۵

بابی سعید برای پاسخ به این پرسش، با توجه به قواعد زبان‌شناختی دوسوسور، در

۱. ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «بررسی ابعاد اقتصادی جنبش بیداری اسلامی»، چتم هاوس، ترجمه الهام شوشتری‌زاده، صص ۵۹ و ۶۰.

۲. آینده اسلام و غرب، ص ۱۶۱.

۳. ر.ک: مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین‌المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، «نقش مطالبات اقتصادی در انقلاب و خیزش کشورهای عربی»، محسن معارفی، ج ۲، صص ۱۲۹-۱۷۰.

۴. هراس بنیادین، ص ۳۵.

۵. همان، ص ۳۸.

تبیین ماهیت دینی خیزش‌ها و جنبش‌ها در کشورهای اسلامی، اسلام را «دال» مرکزی گفتمان اسلامی می‌داند که درون همه جوامع اسلامی وجود دارد.^۱

ظرفیت‌های اقتصادی حج و بیداری اسلامی

در ادامه ظرفیت‌های اقتصادی حج در راستای علل بیداری اسلامی را مرور می‌کنیم:

۱. اقتصاد و سیاست

اقتصاد اسلامی علاوه بر دغدغه پاسخگویی به نیازهای اقتصادی، دغدغه پاسخگویی به نیازهای سیاسی را نیز دارد و بر نگرش اجتماعی-اقتصادی تأکید دارد. بر این اساس به ظهور استعمار اروپایی و روش‌های غربی در نظام‌های مالی این منطقه، توجه می‌شود و در روند استعمارزدایی و جنبش‌های استقلال‌طلبانه، حرکت احیاگرانه اسلامی نیز جان می‌گیرد و دکترین‌های کلاسیک اسلامی احیاء می‌شوند.^۲ امروزه در مباحث سیاسی و اجتماعی، بر این نکته تأکید می‌شود که چنان‌که تحولات سیاسی را نمی‌توان از عملکرد و روابط نیروهای اقتصادی دور دانست،^۳ روندهای اقتصادی را نیز نمی‌توان از زمینه‌های سیاسی و اجتماعی آن جدا کرد.^۴ افزون بر این، اقتصاد علاوه بر جنبه‌های سیاسی، با فرهنگ و اجتماع نیز در تعامل است.^۵

۱. همان، صص ۵۹ - ۶۳.

۲. ر.ک: «شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی»، بیبل مائورر، ترجمه: رضا سیمبر، صص ۱۰۰-۱۰۱.

۳. برای نمونه ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه‌ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاورمیانه»، حسن شکوه، صص ۲۱-۵۷.

۴. برای نمونه ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «بررسی ابعاد اقتصادی جنبش بیداری اسلامی»، چتم هاوس، ترجمه الهام شوشتری‌زاده، صص ۵۹ - ۸۱.

۵. اقتصاد اجتماعی با برداشتی از اقتصاد اجتماعی اسلام، حسن توانایان فرد.

این ویژگی در ابعاد بیداری اسلامی به خوبی دیده می‌شود؛ به طوری که نمی‌توان ابعاد سیاسی و اقتصادی آن را به راحتی از هم جدا کرد. این نوع نگاه به مسائل اقتصادی، بر اساس نگرش سیستمی^۱ و در نظر گرفتن کلیت پدیده و توجه به ابعاد گوناگون آن و ارتباط بین اجزای تشکیل دهنده آن است.^۲

یکی از مهم‌ترین اثرگذاری‌های اقتصادی حج در بیداری اسلامی با رویکرد سیاسی، در بحث برائت از مشرکان خود را نشان می‌دهد.

امام خمینی علیه السلام به زیبایی و ظرافت، ابعاد سیاسی و اقتصادی حج را در برائت از مشرکان تبیین کرده است:

راهپیمایی‌های مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راهپیمایی برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و آمریکا ختم می‌شود... و در پناه همین برائت از مشرکان است که حتی ساده‌دلان می‌فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد.^۳

ایشان در جای دیگر، واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می‌کند تا ارتباط آن با ابعاد اقتصادی حج مشخص شود:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان، آمریکا و اذنان آن به لب

۱. نگرش سیستمی، روشی از برخورد با پدیده‌هاست که بر کل متشکل از اجزاء می‌نگرد و ارتباط اجزا را با یکدیگر و تأثیر و تأثر آنها را مورد توجه قرار می‌دهد. افزون بر این، همین کل متشکل از اجزا نیز به صورتی مجزا از دیگر پدیده‌ها مشاهده نمی‌شود؛ بلکه خود با دیگر پدیده‌ها در جایگاه «کل»های دیگر در تعامل است و خود جزئی از اجزای کل بزرگ‌تری به شمار می‌آید. از طرفی رابطه سلسله‌وار نیز میان سیستم‌ها برقرار است. حاصل کار یکی، منابع آغاز کار دیگری است و این دور تسلسل همچنان ادامه می‌یابد. (کاربرد اندیشه سیستمی، درک هیچنز، ترجمه رشید اصلانی، ص ۲۰).

۲. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «بررسی ظرفیت‌های اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی با رویکرد نظام‌وار (سیستمی) در پرتو بیانات امام خمینی و مقام معظم رهبری»، علی‌اکبر کریمی، محمدحسین دلدار، صص ۲۹-۳۱.

۳. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۵۶ و ۲۵۷.

رسیده است و خانه و وطن و سرمایه‌اش به غارت رفته است.

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقا است... فریاد برائت ما فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت‌ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت‌های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل، به آنان چشم طمع دوخته‌اند و سرمایه آنان را به غارت برده‌اند.

فریاد برائت ما، فریاد برائت همه مردمانی است که دیگر تحمل تفرعن آمریکا و حضور سلطه‌طلبانه آن را از دست داده‌اند.

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت‌ها و سرمایه‌ها، فریاد دردمندان ملت‌هایی است که خنجر کفر و نفاق، قلب آنان را دریده است.

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهی‌دستی گرسنگان و محرومان و پابرنه‌هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه‌روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین‌المللی به یغما برده‌اند.

فریاد برائت ما، فریاد امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشسته‌اند و همه تیرها و کمان‌ها و نیزه‌ها به طرف قرآن و عترت عظیم، نشانه رفته‌اند.^۱

برای درک بهتر ارتباط کارکردهای سیاسی - اقتصادی برائت از مشرکان در راستای تعالی جهان اسلام، توجه به این نکته مفید است که امروزه بسیاری از مشکلات اقتصادی جوامع اسلامی، از رابطه حاکمان سرسپرده جوامع اسلامی با ابرقدرت‌ها و اجانب سرچشمه می‌گیرد که در صورت برائت و دوری مسلمانان از این دشمنان اسلام، زمینه هرگونه سوءاستفاده آنها از سرمایه‌ها و منابع مسلمانان از بین می‌رود. به این ترتیب تحلیل سیاسی - اقتصادی برائت از مشرکان در حج، به مسلمانان جهان این نکته کلیدی را یادآوری می‌کند که رابطه استعمارگونه و غفلت‌انگیز با دشمنان اسلام، اثری

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۰۰ و ۲۰۱.

جز تداوم مشکلات اقتصادی و به یغما رفتن سرمایه‌های مسلمانان ندارد. بنابراین مسلمانان برای دستیابی به عزت از دست رفته خود و اقتدار اقتصادی، در قدم اول باید روابطی عزتمندانه و مستقلانه با مستکبران ایجاد کنند و از روابط سازش کارانه بپرهیزند.

۲. اقتصاد و توسعه

ظرفیت‌ها و ابعاد اقتصادی حج، فقط به ابعاد سیاسی ختم نمی‌شود، بلکه زمینه‌های عملیاتی زیادی در این زمینه وجود دارد که حج وارد عرصه توسعه و رونق اقتصادی امت اسلامی شود. در اینجا برخی از این موارد را بررسی می‌کنیم:

الف) توسعه گردشگری دینی

گردشگری، یکی از موارد مهم خدمات است که در کنار کشاورزی و صنعت، از بخش‌های مهم اقتصاد به شمار می‌آید. گردشگری علاوه بر جنبه‌های سیاسی و فرهنگی، یکی از راه‌های مهم توسعه اقتصادی و رو به رشدترین صنعت اشتغال‌زا در دنیاست که در حال تبدیل شدن به رکنی اصلی از اقتصاد تجاری جهان است.^۱

اسلام در بین ادیان، بیشترین تأثیر را در افزایش گردشگری داشته است؛ زیرا مردم را به سفر دعوت می‌کند.^۲ چنان‌که در آیات قرآن بر گردشگری روی زمین برای عبرت و هدایت تأکید شده است.^۳

۱. مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، «زمینه‌های فرهنگی توسعه جهانگردی»، ابوالحسن فقیهی و مهدی کاظمی، ص ۱۴۲؛ جهانگردی و چشم‌اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه: علی پارسایان و محمد اعرابی، ص ۱۱۶؛ گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه: علیرضا افتخاری و دیگران، صص ۵۴-۵۵؛ مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، صص ۱۸-۲۶؛ اصول و مبانی جهانگردی، کوپر و همکاران، ترجمه: اکبر غمخور، ص ۳.

۲. مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافی‌دانان جهان اسلام، «نقش گردشگری در فرایند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی»، حمید جلالیان و دیگران، ص ۵.

۳. آل عمران: ۱۳۷ و ۱۳۸؛ انعام: ۱۱.

بر این اساس می‌توان گفت یکی از شاخه‌های مهم گردشگری، گردشگری دینی است که بازدید از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه‌ها، قبور، معابد و نظایر آن را شامل می‌شود.^۱ گردشگری دینی که حج نمونه بارز آن است، عنصر مهمی در روابط میان فرهنگی به حساب می‌آید.^۲ به عبارت دیگر گردشگری از نظر چیستی، قبل از اینکه پدیده‌ای اقتصادی باشد، پدیده‌ای فرهنگی است و حتی فرهنگ، خود جاذبه اصلی گردشگری محسوب می‌شود.^۳

گردشگری مذهبی، از دیرباز یکی از انواع مهم گردشگری بوده است. گرچه حج مورد توجه سایر ادیان نیز بوده است، و جوب یک‌باره حج در عمر و توجه مؤکد به انجام مکرر عمره در اسلام، سبب شده سالیانه افراد بسیاری بدون تبلیغات، با علاقه فراوان برای شرکت در مراسم حج هزینه زیادی را صرف کنند. به این ترتیب تقاضای حضور در حج و برخورداری از خدمات، شکل می‌گیرد؛ با شکل‌گیری عرضه خدمات و تعادل بازار عرضه و تقاضا، مبادله رخ می‌دهد.^۴

به این ترتیب جدای از ابعاد معنوی، حج یکی از پدیده‌های مهم گردشگری در جهان اسلام است. حج با دارا بودن جاذبه‌های تاریخی منحصربه‌فرد، پذیرای هزاران زائری است که از سراسر جهان برای انجام فرایض دینی به آن روی می‌آورند.

شناخت گردشگری مذهبی، می‌تواند یکی از بخش‌های مهم اقتصاد اسلامی را روشن کند؛ چرا که بخشی از آنچه در مقام اقتصاد اسلامی مطرح است، تحت تأثیر

۱. مجله خیمه، «ضرورت‌های توسعه گردشگری مذهبی در ایران»، ساناز عرب خدزی، ش ۴۶، ص ۵۳.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، «جهانگردی و ارتباط میان فرهنگی»، محمدهادی همایون، ج ۱، ص ۲۲۸.

۳. «مدیریت گردشگری فرهنگی»، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله‌زاده، ص ۹.

۴. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، صص ۱۸-۱۹.

اعمال عبادی است. وجود زیارتگاه‌ها، مساجد و اماکن مذهبی، بازار خدمات مذهبی را رقم می‌زند و این بازار، از مواردی است که در درون دین شکل گرفته است.

اگر حج واجب نمی‌شد، مردم این چنین مشتاقانه به سوی آن حرکت نمی‌کردند، مکه و مدینه توسعه زیادی پیدا نمی‌کرد و درآمد زیادی هم برای حج پس‌انداز نمی‌شد.^۱

حج با توجه به جاذبه‌هایی که دارد، از استعداد فراوانی برای جذب گردشگران برخوردار است. استفاده بهینه از آنها و تجربیات موجود در مورد گردشگری، می‌تواند سبب کاهش بیکاری و در نتیجه کاهش فقر در جهان اسلام شود و زمینه بهبود این شاخص‌ها را در منطقه ایجاد کند. به عبارت دیگر آثار اقتصادی ظرفیت‌های گردشگری حج، تنها به عربستان ختم نمی‌شود، بلکه زمینه پویایی اقتصادی را در سایر کشورهای اسلامی فراهم می‌کند. علاوه بر بهره‌هایی که بازار مشترک اسلامی برای مسلمانان سایر کشورها دارد، سبب رونق و تکاپوی اقتصاد داخلی نیز می‌شود؛ چرا که سفرهای زیارتی به نوعی به رونق بازار کسب و کار و گردش سرمایه نیز کمک می‌کند.^۲

حج از لحاظ پتانسیل کلی جهانگردی، ظرفیتی دارد که می‌تواند اقتصاد محدود خود را به اقتصادی متنوع با بهره‌گیری از اشتغالات موجود در بخش گردشگری و صنایع وابسته به آن تبدیل کند و از این جهت با صنعت نفت جهان اسلام رقابت کند.^۳

یکی از شرایط و زمینه‌های توسعه و ترویج گردشگری، همگرا کردن فرهنگ‌ها و ایجاد یکپارچگی است. کشورهای اروپایی با ایجاد اتحادیه اروپا، شاهد مناسبی برای این موضوع هستند که امروزه ۷۹ درصد جریان‌های گردشگری میان این کشورهاست.^۴

۱. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، ص ۲۰.

۲. ر.ک: آموزه‌ها و آثار اجتماعی حج، حسین بافکار، صص ۱۳۲-۱۳۵.

۳. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل‌زاده، ص ۵۸۷.

۴. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «رابطه حج و گردشگری»، حسین حشمتی مولایی، ص ۵۹۹.

کارکردهای فرهنگی حج در همگرایی فرهنگ‌های مختلف در حج، در بستر انجام مناسک حج، در تحقق این بعد از گردشگری نیز بسیار مهم است.

ب) تشکیل بازار مشترک اسلامی

شکل‌گیری بازارهای مشترک در بین کشورهای مسلمان، مسئله‌ای است که در بین اندیشمندان اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد.^۱ از بعد اقتصادی، جمعیت بیش از ۲۵ درصدی مسلمانان جهان، این ایده را به همراه دارد که آیا امکان دارد بازارهایی در بین مسلمانان شکل گیرد که تنها کالاهای تولیدی کشورهای مسلمان در آن خرید و فروش شود و به واسطه آن، کشورهای مسلمان بی‌نیاز از هر کشور دیگری، اقدام به توزیع کالاهای خود نمایند و از این راه، به تقویت بخش تولیدی و مصرفی خود بپردازند.

شکل‌گیری بازار مشترک اسلامی، نه تنها آثار خود را بر رشد اقتصادی امت اسلامی و بی‌نیازی از دیگران نشان می‌دهد، بلکه بازار حج را که دغدغه بسیاری از علما و کارشناسان مسلمان است، سامان می‌دهد و قدرتی عظیم به امت اسلامی می‌بخشد که در این صورت، کشورهای مسلمان می‌توانند بیش از پیش، بر معادلات جهان اثر بگذارند.

امروزه به دلیل سیاست‌های غلط دولت‌های وابسته به بیگانه، بازار داخلی کشورهای اسلامی از جمله عربستان، با کالاهای خارجی اشباع می‌شود. این وابستگی در هدف، علاوه بر آثار مخرب فرهنگی و سیاسی، سبب انتقال درآمدهای عمومی جامعه به بیگانگان، تضعیف تولید و اقتصاد ملی و کاهش درآمد داخلی می‌شود.

حج فرصت مناسبی برای تبادل نظر و تصمیم‌گیری مناسب برای قطع سلطه و استثمار کفار از امت اسلامی است. یکی از این راهکارها، تشکیل بازار مشترک مسلمانان و عرضه

۱. حتی برخی، ضرورت آن را از دید فقهی بررسی کرده‌اند. ر.ک: مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، «دلایل فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی»، احمد مبلغی، ش ۳۹.

کالا و خدمات، برای تأمین نیازهای متقابل اسلامی است. در اولین قدم، بازار بزرگ حج که با حضور بیش از سه میلیون زائر برگزار می‌شود، باید در اختیار کالاهای تولیدشده مسلمانان قرار گیرد که علاوه بر برکات اقتصادی، آثار فراوان فرهنگی نیز دارد. در سطح گسترده‌تر، تمام کشورهای اسلامی می‌توانند با شناخت امکانات بالقوه اقتصادی خویش و تولید کالاها و خدمات متناسب با سطح استاندارد و کیفیت لازم، نیازهای یکدیگر را تأمین کنند و مازاد بر مصرف داخلی را به سایر کشورها صادر کنند.

بدیهی است برای رسیدن به این هدف، وحدت و پایداری کشورهای اسلامی برای مبارزه با توطئه و کارشکنی دشمنان اسلام، ضروری و لازم است.^۱
حج در تحقق عملی بازار مشترک اسلامی به دو نحو تأثیر دارد:

یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب

وقتی به ظرفیت‌ها و ویژگی‌های کنگره جهانی حج می‌نگریم که هر ساله در ایام حج و همچنین در طول ایام سال، برای عمره مفرده، میلیون‌ها مسلمان را در مکه جمع می‌کند، ایده بازار مشترک اسلامی بیشتر جلوه می‌کند و امکان تحقق آن، بسیار نزدیک می‌نماید. اجتماع حج، میلیون‌ها مسلمان را در یک مکان جمع می‌کند که هر یک از آنها، حداقل برای سوغات و تبرک^۲ این سفر معنوی نیز که شده، اجناسی را خریداری می‌کنند و این به معنای جامعه مصرف و مشتریان آماده‌ای است که بدون هیچ‌گونه هزینه و تبلیغات، فراهم شده است؛ ولی در حال حاضر، متأسفانه این ظرفیت عظیم، در اختیار کالاهایی قرار گرفته که بیشتر آنها بی‌کیفیت بوده و محصولات کشورهای غیر مسلمان هستند.

۱. مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و اقتصاد»، حسن رمضان‌زاده، ص ۲۴۵.

۲. در روایات، هدیه و سوغات حج از حج دانسته شده است (الکلینی، الکافی، ج ۴، ص ۲۸۰). بر این اساس می‌توان گفت خرید سوغات و هدیه حج نیز مانند حج، ثواب و مطلوبیت دارد. (محمدباقر مجلسی، مرآة العقول فی شرح خبار آل الرسول، ج ۱۷، ص ۱۷۰).

دو - رفع موانع

مشکلات سیاسی، نهادی، جغرافیایی و اقتصادی، در بسیاری از کشورهای مسلمان، ایجاد بازار مشترک اسلامی را غیر ممکن کرده است. کارکردهای فرهنگی و اجتماعی حج، زمینه مناسبی برای رفع این موانع است. در ادامه، موانع را به طور خلاصه بررسی و کارکرد حج را برای رفع آن ذکر می‌کنیم:

اول - موانع سیاسی: مقصود از دلایل سیاسی، ناکامی‌های همکاری منطقه‌ای اسلامی، توجه به بافت حکومتی و نفوذ استعمار سیاسی در جوامع اسلامی است که سبب ایجاد بافت حکومتی وابسته، عدم اعتماد بین ملت‌ها و عواملان اقتصادی منطقه و همچنین آثار فرهنگی وابستگی سیاسی در روحيات مردم (عدم اعتماد به نفس، اعتماد کاذب به اقتصاد جهانی، تنبلی و مصرف‌گرایی غیر عقلانی) می‌شود.^۱

دوم - موانع اجتماعی - فرهنگی: در میان کشورهای اسلامی، با وجود اینکه اشتراک در دین، سبب همسانی و هم‌شکلی فرهنگی و حقوقی شده و زمینه اعتقادی و فکری را برای همگرایی فراهم آورده است، اما وجود اقوام مختلف با زبان‌های متفاوت و شاخصه‌های مذهبی متعدد را نباید از نظر دور داشت. اختلافات ناشی از نبود این انسجام اجتماعی، مانع از وفاق جمعی در سطح بین‌الملل اسلامی، برای مشارکت اجتماعی و اقتصادی می‌شود و آثار ذیل را به دنبال دارد: مصرف‌زدگی غربی، ضعف استقلال و ابتکار، نبود خودباوری و احساس ضعف در مقابل اقتصاد جهانی، وابستگی کاذب به درآمدهای خدماتی در مقابل درآمدهای تولیدی.^۲

علاوه بر این، روحیه ناسیونالیستی در برخی کشورهای اسلامی در کنار مشکلات

۱. ر.ک: بازار مشترک اسلامی، غلام‌حسین خورشیدی، صص ۵۶ - ۵۸.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره‌گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج»، عبدالمحمد کاشیان و دیگران، صص ۲۰-۶۲.

اقتصادی و جغرافیایی، امکان استفاده از زمینه وسیع اشتراک فرهنگی را کاهش می‌دهد. با وجود همه این مشکلات که حج زمینه مناسبی برای رفع آنهاست، هرچند ممکن است ایجاد بازارهای فیزیکی، در عمل با مشکلاتی مواجه باشد، اما با استفاده از ابزارهای نرم‌افزاری مانند استفاده از «برند»، می‌توان به ایجاد بازار مشترک در بین کشورهای مسلمان اقدام نمود؛ بدون اینکه حتی بازار فیزیکی و مشترکی وجود داشته باشد.^۱ «نشان تجاری حلال»، نمونه بسیار مناسبی برای این ایده است که توانسته است موانع جغرافیایی و اقتصادی ایجاد بازار مشترک اسلامی را پشت سر بگذارد.^۲ البته هر چند برخی از غیر مسلمانان نیز به کالاهای «حلال» علاقه‌مندند، ولی متأسفانه بسیاری از کالاهای حلال، از سوی غیر مسلمانان تولید می‌شود.^۳

ج) تشکیل اتحادیه‌های همکاری اقتصادی

اتحادیه‌های اقتصادی در سطوح مختلف و آزادسازی و آسان‌سازی مبادلات و نقل و انتقال عوامل تولید، به لحاظ آثار مثبت، در کاهش هزینه‌ها و سالم‌سازی اقتصادی و هموار کردن مسیر رشد و توسعه اقتصادی، امروزه به عنوان یک ضرورت اقتصادی پیگیری می‌شود.

منطقه اسلامی و کشورهای اسلامی، ابزارهای مناسب متعددی از جمله اجتماع بزرگ حج را برای رسیدن به هدف فوق در اختیار دارند. فلسفه حج بیانگر آن است که بخش عمده‌ای از منافع دست‌یافتنی از این فریضه، منافع مادی آن است که به منظور دستیابی به

۱. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره‌گیری از نشان تجاری (برند)

و آثار اقتصادی آن بر حج»، عبدالمحمد کاشیان و دیگران، صص ۶۲۸-۶۳۰.

۲. متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، ص ۱.

۳. ر.ک: مجله‌نامه اتاق بازرگانی، «تولید فرآورده‌های غذایی حلال صنعتی رو به گسترش و تجارتی رو به توسعه»، مهرآفرین،

توانمندی اقتصادی و رسیدن به وحدت کلی امت اسلامی، مورد توجه قرار گرفته است. حج یک بازار بزرگ جهانی و یک اتحادیه بزرگ اسلامی است که خداوند به امت اسلام موهبت نموده تا قوام خود را بازابد^۱ و با همفکری و همیاری، راهکارهای پیشرفت اقتصادی را بررسی کند و از طریق «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» (آل عمران: ۱۰۳)، وحدت و عزت خود را حفظ کنند.

از این رو می‌توان گفت، حج مناسب‌ترین فرصت برای شکل‌گیری اتحادیه‌های همکاری‌های اقتصادی در امت اسلامی است تا در پرتو ارتباطات منطقی و مداوم و پیگیری فعالیت‌های اقتصادی و تجاری، بتوان از مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلام آگاه شد و برای حل آنها چاره‌اندیشی کرد.

زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی همگرایی اقتصادی مسلمانان و حج

ناهمگونی اقتصادی، وجود اختلافات سیاسی و فرقه‌ای و ضعف سیستم‌های حمل و نقل، سبب شده است، اتحادیه‌های اقتصادی در کشورهای در حال توسعه، با چالش مواجه شود؛^۲ ولی به نظر می‌رسد امت اسلامی از زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی خوبی برای پشت سر گذاشتن این موانع بهره‌مند است.

جهان اسلام به دلیل وجود نظام‌های سیاسی گسترده و یکپارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردار است. افزون بر این، دین مشترک، قدرت بسیاری در ایجاد اتحاد و همگرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک زیاد است. بیشتر کشورهای اسلامی نفت‌خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی، بیشتر این

۱. «جَعَلَ اللَّهُ الْكُفْبَةَ الْيَبْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ» (مائده: ۹۷).

۲. ر.ک: اقتصاد بین‌الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، صص ۲۸۳-۲۸۶.

کشورها در آسیا و به‌ویژه منطقه خاورمیانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت نزدیک بودن نیز برخوردارند که هزینه داد و ستدهای اقتصادی را کاهش می‌دهد.

شرایط و تشابه‌های فرهنگی، دینی و اقتصادی پیش‌گفته، زمینه را برای همگرایی اقتصادی فراهم می‌کند. حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل جهت تعامل اقتصادی در سطح بین‌الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت‌های بالای معنوی و فرهنگی که برای ایجاد اتحاد و وحدت در امت اسلامی دارد، ابزار بسیار مناسبی در جهت تحقق همگرایی اقتصادی است.^۱

هدف عمده در همگرایی اقتصادی، هم‌افزایی امکانات و توانایی‌های اقتصادی و دستیابی به امکان رفع نواقص و رسیدن به توسعه اقتصادی و در صورت امکان، تبدیل شدن به قدرت واحد اقتصادی است. این همگرایی اقتصادی، بدون همگرایی سیاسی محقق نمی‌شود.

برای تأسیس بازارهای بزرگ یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می‌دهد که همبستگی و همگرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام، شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی، به‌تنهایی و بدون برنامه‌های منظم اقتصادی، عملی نیست و برنامه‌های اقتصادی، در صورتی شکل واقعی به خود می‌گیرند که دولت‌ها برای تحقق آن، اقدامات سیاسی انجام دهند.^۲

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ (حج: ۲۸)، ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می‌داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می‌کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق

۱. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و همگرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی، صص ۶۸۰-۶۸۵.

۲. ر.ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه: محمد اسفندیاری، صص ۱۹-۲۰.

این تعاون می‌داند.^۱

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد، همگرایی، تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره‌گیری از منافع عظیم مادی حج می‌شود.

نتیجه‌گیری

جهان اسلام برای پویای و پایایی، باید از همه نظام‌های اجتماعی برخوردار باشد. بر این اساس نمی‌توان انتظار داشت امت اسلامی بر اساس مبانی و رویه‌های علوم و جهان‌بینی غربی، بتواند جامعه‌ای بر اساس تعالیم و ارزش‌های دینی به عنوان امت اسلامی بنا گذارد. در نتیجه امت اسلامی، باید با توجه به مبانی و ظرفیت‌های خود و بر اساس تعالیم اسلامی، نظام‌سازی کند تا بتواند بنیان‌های سیاسی و اجتماعی لازم را ایجاد کند. در این صورت امت اسلامی، با ماهیتی اسلامی و متمایز از نظام غربی شکل خواهد گرفت.

جهان اسلام برای رسیدن به این هدف باید به همه نظام‌های سیاسی و اجتماعی توجه کند؛ از جمله اقتصاد و در این توجه، باید توان خود را بر ظرفیت‌های داخلی و اسلامی بگذارد. بر این اساس امت اسلامی، تنها مقوله‌ای سیاسی یا نظری و مفهومی نیست.

در این بین حج با توجه به ابعاد فراملیتی و کارکردهای انسجام‌بخشی در سطح امت اسلامی، از جهت اقتصادی نیز مهم است. حج در تعامل بین نظام‌های سیاسی و اخلاقی، نظام اقتصادی خود را طراحی کرده است که هم‌پوشانی زیادی با نظام‌های امت اسلامی دارد.

۱. ر.ک: المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۴، صص ۵۴۸ - ۵۴۹.

بخش دوم: ظرفیت‌های حج در تقویت سیداری

اسلامی

فصل اول: حج و تقویت وحدت جهان اسلام

مقدمه

جهان اسلام همواره با دیالکتیک فراسنت و خرده‌سنت، یعنی جدال «عناصر اتحادبخش» (فراسنت) در تمدن مادر با «عناصر تفرقه‌افکن» (خرده‌فرهنگ) روبه‌رو بوده است. روش زندگی و میراث تاریخی مشترک، از عناصر اتحادبخش و ویژگی بومی و فرقه‌ای از عناصر تفرقه‌افکن است. این اختلافات اگرچه خارج از چارچوب عناصر کلی قرار دارند، ولی به سبب واقع شدن در ظرف جغرافیایی - انسانی مشترک با عناصر اصلی، پیوند عمیقی با آنها برقرار کرده‌اند.

وجود عناصر اتحادبخش در تمدن کلانی مانند تمدن اسلامی سبب شده است که جهان اسلام برای تبدیل شدن به مرکز سیاسی و فرهنگی متحدی، از ظرفیت بالایی برخوردار باشد. از این رو می‌بینیم هر بار که این عناصر اتحادبخش، به واسطه دعوت، رسالت یا رهبری در سطح وسیعی برانگیخته و جلوه‌گر شده‌اند، مردم با آنها همراه شده و به طور کلی، زمینه برای اتحاد سیاسی نیز فراهم شده است.

یکی از کارکردهای حج، تقویت وحدت جهان اسلام است. حج با تکیه بر عناصر

مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت‌های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را از بین می‌برد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم متعالی «امت اسلامی» منسجم کند. به عبارت دیگر حج از مناسک و آیین مذهبی به عنوان نمادی برای مرزبندی اجتماعی^۱ استفاده می‌کند و مسلمانان را متوجه این ویژگی و ملاک هویتی می‌کند.

بیداری اسلامی و وحدت جهان اسلام

بیداری اسلامی یک حرکت فراگیر سیاسی و اجتماعی است که بدون پشتیبانی و حمایت همه‌جانبه ملت‌های مسلمان، به نتیجه عملی نخواهد رسید. بدون حضور و همبستگی هوشمندانه و عالمانه مسلمانان، دشمنان اسلام که بیشترین ضرر را از بیداری اسلامی متحمل می‌شوند، این حرکت اصلاح‌گرایانه را متوقف یا از راه اصیل و ارزش‌های والای خود منحرف خواهند کرد.^۲ از طرف دیگر با توجه به مبانی و برنامه‌های وحدت اسلامی، بهار بیداری اسلامی زمانی می‌تواند به مقصد خویش نزدیک شود که با بهار امت اسلامی همراه گردد.^۳

بررسی نهضت‌های اسلامی نشان می‌دهد رمز پیروزی بیداری اسلامی، وحدت و پرهیز از تفرقه است. البته در مقابل، با توجه به روند رو به گسترش و ماهیت نهضت‌های اسلامی، می‌توان گفت بیداری اسلامی عاملی برای ایجاد وحدت جوامع اسلامی است.^۴

۱. برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر.ک: سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، ص ۱۰۷.

۲. حج و بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمدی، ص ۵۷.

۳. ر.ک: اندیشه تقریب، «ضرورت همراهی بیداری اسلامی با وحدت اسلامی»، ص ۲۹، ص ۸۵.

۴. ر.ک: نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، «بررسی فرصت‌ها و چالش‌های ایجاد وحدت در سایه بیداری اسلامی با تکیه بر دیدگاه حضرت امام خمینی^{علیه السلام} و مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای»، علیرضا امینی.

بنابراین اولین مسئله جنبش‌های اسلامی، حداقل از جهت فکری، اتحاد و انسجام اسلامی است.^۱ بر این اساس باید هدف نهایی بیداری اسلامی را که بشارت‌دهنده تجدید حیات اسلام و تفکر اسلامی است، «امت واحد اسلامی و ایجاد تمدن اسلامی جدید»^۲ بر پایه دین و عقلانیت و علم و اخلاق دانست.^۳

با نگاهی به وحدت اسلامی،^۴ ضرورت، اهمیت و جایگاه آن در مراحل مختلف بیداری اسلامی، رو به رشد و تکامل است و در هر مرحله، متناسب با شرایط داخلی و تهدیدات بیرونی جهان اسلام، ابعاد تازه‌ای پیدا می‌کند و راهکارهای جدیدی برای آنها پیشنهاد می‌شود.

بررسی مفاهیم استفاده شده برای تبیین وحدت اسلامی در قرون اخیر نشان می‌دهد دیدگاه نظری و مفهومی و اصول و خط سیر ثابتی در بین اندیشمندان در موج اول بیداری اسلامی (مانند سید جمال‌الدین اسدآبادی، علامه شرف‌الدین، کاشف الغطاء، شیخ شلتوت^۵ آیت‌الله بروجردی^۶) دنبال می‌شود. این اصول ثابت و مشترک در بین اندیشمندان در موج دوم بیداری اسلامی (امام خمینی^۷ و مقام معظم رهبری) هم دنبال می‌شود، اما ابعاد بسیار گسترده‌تری به آن افزوده شده است.^۸

۱. ر.ک: آینده جنبش‌های اسلامی پس از ۱۱ سپتامبر، ص ۲۶.

۲. بیانات مقام معظم رهبری در اولین اجلاس بیداری اسلامی، ۱۳۹۰/۶/۲۶.

۳. ر.ک: فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، «ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری»، مسعود معینی‌پور و رضا لک‌زایی، ش ۲۸، صص ۵۱ - ۶۷.

۴. برای نمونه ر.ک: استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سید احمد موثقی.

۵. برای نمونه ر.ک: شیخ محمد شلتوت آیت شجاعت، علی احمدی.

۶. برای نمونه ر.ک: آیت‌الله بروجردی آیت اخلاص، عبدالرحیم اباذری.

۷. برای نمونه ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، آثار موضوعی، دفتر یازدهم)، آیت‌الله سید روح‌الله خمینی.

۸. برای مطالعه در مورد جایگاه بحث وحدت در بین نظریات اندیشمندان بیداری اسلامی ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، «تحول وحدت اسلامی در مسیر بیداری اسلامی با تأکید بر تأثیر انقلاب اسلامی ایران»، علیرضا اعتمادیان، صص ۳۳۷ - ۳۶۲.

بنابراین می‌توان گفت تقویت وحدت اسلامی، یکی از آمال و برنامه‌های جریان بیداری اسلامی در جهان اسلام است و از سوی دیگر، تحقق اهداف و برنامه‌های بیداری اسلامی، بازتولید و هم‌افزایی ایده امت اسلامی است و از این جهت رابطه‌ای دوسویه و تعاملی و حتی تلازمی بین بیداری اسلامی و وحدت اسلامی برقرار است.

فرایند حج در تقویت وحدت جهان اسلام در راستای بیداری اسلامی

حج به عنوان عبادتی جهان‌شمول که از ابعاد سیاسی و اجتماعی عمیقی در کنار ابعاد فقهی و عرفانی برخوردار است، از ظرفیت‌های گسترده، عمیق و بی‌بدیلی در تقویت ایده امت اسلامی برخوردار است. برآورد این ظرفیت‌ها را می‌توان در تقویت شخصیت دینی مسلمانان در بستر تمدن اسلامی دانست که فراتر از هویت‌ها و تشخیص‌های ملی و فرهنگ‌های منطقه‌ای است.

به عبارت دیگر در حج، مسلمانان در فضای تمدنی و تاریخی اسلام قرار می‌گیرند تا به این نکته مهم توجه کنند که همگی فراتر از فرهنگ‌های ملی و بومی، هویتی تمدنی دارند که نقطه مشترک و سبب اتصال و یکی شدن آنها در عرصه بین‌الملل می‌شود و باید برای اعتلا و احتزاز آن، تلاش کنند. از سوی دیگر این موضوع از مبانی مهم بیداری اسلامی است. یعنی یکی از مهم‌ترین خاستگاه‌های بیداری اسلامی، بازیابی عزت و اعتلای هویت و تمدن اسلامی است. به این ترتیب حج و بیداری اسلامی در فرایند تقویت امت اسلامی، در یک مسیر قرار می‌گیرند و سبب هم‌افزایی یکدیگر می‌شوند.

ظرفیت‌های حج برای تقویت وحدت اسلامی را می‌توان در پنج عرصه سیاسی، ارتباطی، فقهی، اخلاقی و اقتصادی مشاهده کرد. به عبارت دیگر از این پنج طریق، هویت دینی در حج فراتر از هویت‌های ملی و جغرافیایی تقویت می‌شود و این، یکی از مهم‌ترین آرمان‌های بیداری اسلامی است.

۱. همگرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک)

در تحلیل ارتباط عوامل وحدت با عوامل و قدرت‌های خارجی جهان اسلام، سنت‌ها و نظام ارزشی، جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به این معنا که نیروهایی که به دنبال ایجاد وحدت و یکپارچگی‌اند، باید ابتدا عناصر اتحادبخش، یعنی فراسنت‌های پنهان^۱ را به حرکت درآورند و به دنبال آن، مسلمانان را برای رویارویی با نفوذ خارجی، متحد و آماده کنند. در مقابل، نیروهای خارجی (مهاجمان استعمارگر) نیز با دست گذاشتن به خرده‌سنت‌ها (عناصر تفرقه‌افکن) زمینه را برای از هم گسیختگی و تجزیه فراهم می‌کنند.^۲

اتحاد از دو ویژگی اساسی برخوردار است: یگانگی درونی، پیوستگی بیرونی. بر این اساس یگانگی درونی، به نقطه تشابه هویتی اشاره دارد که سبب ایجاد نقطه عزیمت مستحکمی است و می‌توان آن را بنیاد عمیقی برای پیوستگی دانست. پیوستگی بیرونی نیز متوجه حفظ تداوم یگانگی درونی، در عرصه حیات جمعی و در راستای دستیابی به اهداف ملی و بین‌المللی، تعریف‌شدنی است.^۳

حج از مهم‌ترین مناسک دینی است که از طریق تقویت تشابه هویتی (یگانگی درونی) از یک سو و تقویت حیات جمعی (پیوستگی بیرونی)، ظرفیت عظیمی برای پویایی و سرزندگی امت اسلامی فراهم می‌کند. حج به عنوان جلوه سیاسی و اجتماعی اسلام، قصد دارد نقاط مشترک در سطوح ایدئولوژیک و سیاسی را تقویت کند. حج با تداعی قبله مشترک، خدای مشترک (توحید) و کتاب مشترک، اهداف مشترکی را برای مسلمانان ترسیم می‌کند.^۴ و از این طریق مسلمانان را در سطح ایدئولوژیک، به اتحاد

۱. منظور از فراسنت‌های پنهان، عوامل و مؤلفه‌های بنیادین هویت دینی و تمدنی اسلامی است که در بین همه مسلمانان مشترک است.

۲. ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (المجتمع والدولة فی الوطن العربی)، سعدالدین ابراهیم، ترجمه کمال باغجری، صص ۶۷ و ۶۸.

۳. ر.ک: انقلاب‌های رنگی و انقلاب اسلامی ایران، شعیب بهمن، ص ۲۵۹.

۴. ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ص ۴۹.

فرامی خواند. به این ترتیب، وحدت ایدئولوژیک شکل می گیرد.

صاحب نظران، ایدئولوژی را عامل بسیار مهمی در ایجاد پیوند میان «ما» و ایجاد تمایز بین ما و «دیگران» می دانند. این امر در اثراتی که ایدئولوژی مذهبی در وادار کردن افراد در توجه به منافع دیگران دارد، آشکار است.^۱ به این ترتیب حج به عنوان یک امر ایدئولوژیک مذهبی، تأثیر زیادی در تقویت وحدت اسلامی دارد.

همگرایی سیاسی در حج را می توان در دو بعد ایجابی (تقویت هویت تمدنی) و سلبی (تمرکز بر دشمن مشترک)^۲ مطرح کرد:

الف) حج و تقویت هویت تمدنی

هویت تمدنی، معرفت و آگاهی عمیق انسان به تمدنی است که منسوب به آن است. درک چنین هویتی، این امکان را به فرد می دهد که احساس کند در سرزمینی زندگی می کند که ریشه های فرهنگی آن، تا اعماق تاریخ کشیده شده است و این احساس، سبب تعلق ارتباط به آن تمدن و در نتیجه، شکل گیری «هویت تمدنی» می شود. احساس تعلق به یک تمدن، به معنای وابستگی به تمامی مظاهر آن تمدن و از جمله: مشاهیر، افتخارها، میراث ها و ارزش های آن است.^۳

اگر فردی درباره خویش به نظام معرفتی دست یابد، به تمدن خود، احساس وابستگی می کند و وابستگی به تمدن، زمینه ساز حفظ و تقویت آن خواهد بود؛ زیرا فرد به دلیل وابستگی و احساس الفتی که به تمدن خود دارد، در برابر تهدیدهای پنهان و آشکاری که تمدن او را هدف قرار می دهند، به مقاومت، دفاع و جانبداری منطقی و

۱. داشتن هدفی مشترک، یکی از روش ها و راهبردهای ایجاد وحدت است. امام خمینی علیه السلام نیز در سخنانشان در مورد وحدت، به

این نکته اشاره دارند. ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر پانزدهم)، صص ۶۹-۷۴.

۲. این بحث در فصل اول از بخش اول گذشت.

۳. جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، ص ۸۲.

مستدلی دست می‌زند. نبود «هویت تمدنی»، زمینه‌ساز تأثیرپذیری منفعلانه از تمدن‌های موجود است. سطوح گسترده هویت تمدنی، به معنای داشتن آگاهی بیشتر درباره تفاوت‌های تمدنی و ضرورت حفظ اموری است که «ما» را از «غیر ما» متمایز می‌کند. با این بیان اهمیت و ضرورت هویت تمدنی در امت اسلامی مشخص شد.

انجام مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعر مقدسه، زمینه‌ساز آشنایی حج‌گزار با ریشه‌های فرهنگی تمدن اسلامی است؛ او می‌تواند ریشه‌های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد، به ویژگی‌های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد و با شخصیت‌های تمدن‌ساز، بیشتر آشنا شود.

کعبه که اساسی‌ترین نماد حج است، محور توحید است؛ توحیدی که زیربنای اصلی دین اسلام است. مناسک حج نیز در راستای تقویت دینداری و هویت دینی مسلمانان است. به این ترتیب فضای کالبدی حج که سعی در ایجاد تجربه تاریخی یکسان در سیر هویت تمدن اسلامی دارد، در کنار مناسک یکسان‌ساز و هم‌گرای حج، هویت دینی مسلمانان را در سطح بین‌المللی تقویت می‌کند.

به این ترتیب حج این توان را دارد تا هویتی واحد از مسلمانان ایجاد کند که از مرزهای ملی فراتر می‌رود و می‌تواند همیشه این سؤال را پیش روی مسلمانان زائر قرار دهد که چگونه است که وقتی همه در حضور خداوند، با وجود تفاوت‌های نژادی، طبقاتی و فرهنگی، یکسان هستند، در قلمروی دینی، متفرق و در کشورهایی با سیاست‌های ملی متفاوت و حتی متعارض زندگی می‌کنند. از این جهت حج می‌تواند مناسکی برای زیر سؤال بردن مرزهای دینی، نژادی و فرهنگی شود که سال‌ها وجود آنها، مفروض گرفته شده است.

تجربه حج به مثابه تجربه نزدیکی و همسانی مسلمانان، می‌تواند بهترین نمایشگر و مروج وحدت اسلامی باشد. این چیزی است که بسیاری از رهبران ملی‌گرای کشورهای

مسلمانان، به ویژه پس از جنگ جهانی دوم همچون ناصر (مصر)، سوکارنو (اندونزی) و تونکو عبدالرحمن (مالزی) به آن توجه داشته‌اند؛ ولی در عین حال این رهبران، بهتر از هر کسی می‌دانستند که حج، همیشه به طور کامل با تمایل ایشان برای حفظ حاکمیتشان در کشورهای مجزا سازگار نیست.^۱

به عبارت دیگر حج در پی ایجاد وحدت سیاسی در بین مسلمانان است تا بر اساس اصول و اولویت‌های سیاسی، با وجود اختلافات فقهی در عرصه سیاسی و اجتماعی، بر اساس اصول و هویت دینی، موضعی مشترک آغاز کنند.

ب) تمرکز بر دشمن مشترک

یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می‌شود، وجود دشمن مشترک است. دشمن مشترک سبب انسجام و یکپارچگی داخلی، هویت‌بخشی به جمع درونی و انگیزه‌ای برای تلاش و احساس در راه بودن است؛ زیرا بخشی از هویت با ضدیت معنادار می‌شود؛ یعنی بخشی از کیستی ما، مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. بنابراین اصل هویت، پیوسته با اصل ضدیت مقارن است.^۲

آمریکا^۳ و اسرائیل^۴ که از دشمنان اسلام هستند، با اتخاذ روش‌ها و منش‌های اسلام‌ستیزانه، به صورت گسترده از این ایده در انسجام‌بخشی و هویت‌بخشی به جوامع

1. Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world, Bianchi Robert R, p45.

۲. ر.ک: تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص ۱۳.

۳. ر.ک: ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام‌ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، سال اول، پیش شماره دوم، صص ۲۳-۴۰؛ نه شرقی نه غربی (روابط خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی و مارک گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، ص ۲۱۶؛ سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، صص ۱۱۲ و ۱۱۳.

۴. ر.ک: جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص ۱۳۷ و ۱۳۸؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل؛ دستور کای برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش ۱، صص ۵ و ۶.

خود استفاده می‌کنند. بازتاب این نگرش در نظریاتی مانند «پایان تاریخ» فوکویاما و یا «برخورد تمدن‌ها»^۱ هانتینگتون، ظاهر می‌شود.

برائت از مشرکان در حج، این پیام را برای مسلمانان دارد که آنها باید با وجود همه اختلافات، بر محور توحید و کعبه متحد شوند و همگی، کفر و کافران را به عنوان دشمن مشترک خود بدانند. یعنی علاوه بر اینکه قبله، پیامبر و کتاب همه مسلمانان یکی است، دشمن آنها نیز یکی است؛ چرا که دشمن مشترک همه مسلمانان، با وجود تفاوت‌های سیاسی و جغرافیای آنها، در کفر و کافر بودن یکسان است.

وقتی مسلمانان کافران را دشمن خود بدانند، آن‌گاه از جانب آنها، احساس تهدید می‌کنند و روابط خود را با سایر مسلمانان و غیرمسلمانان، به گونه دیگری تنظیم می‌کنند که در راستای عزت‌یابی و حفظ منابع و منافعشان باشد، نه آن چیزی که در چند قرن اخیر، در استعمار کشورهای اسلامی و خودباختگی آنها در برابر غرب گذشته است. به این ترتیب مراسم برائت از مشرکان، این زمینه را فراهم می‌کند که مسلمانان در سطح بین‌الملل، رویه‌ای مبتنی بر اصول اسلامی اتخاذ کنند و از این طریق، به سوی تشکیل و تقویت امت اسلامی حرکت کنند.

۲. همگرایی ارتباطی (تقویت روابط بین مسلمانان)

یکی از راه‌های تقویت وحدت اسلامی در حج، تقویت روابط بین مسلمانان است. در حج مسلمانان از نقاط مختلف جهان، با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف شرکت می‌کنند که همه آنها در بستر گرایش‌ها و تعاملات دینی قرار می‌گیرد. به این ترتیب حج، عرصه فرهنگی و اجتماعی را نیز برای تقویت وحدت جهان اسلام مهیا می‌کند و تقویت ارتباطات بین مسلمانان را زمینه همگرایی فرهنگی قرار می‌دهد.

۱. ر.ک: رویارویی تمدن‌ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری.

اساساً یکی از علائم حیات یک جامعه، این است که همبستگی میان افرادش بیشتر است. خاصیت مردگی (مرده بودن)، متلاشی شدن، متفرق شدن و جدا شدن اعضا از یکدیگر است و خاصیت زندگی (زنده بودن) یک اجتماع، وحدت و همبستگی بیشتر اعضا و جوارح آن اجتماع است.^۱

روابط بین مسلمانان در حج، از دو جهت در تقویت وحدت اسلامی مؤثر است:

الف) تقویت هویت دینی

سازه‌انگاران بر اهمیت هویت در فهم روابط بین‌الملل تأکید دارند و در تعریف آن، به «فهم‌ها و انتظارات درباره خود» و «تعاملات بین‌الملل کنشگران» بسیار توجه می‌کنند. بر این اساس نتیجه می‌گیرند، هویت اساساً مفهومی اجتماعی است که در تعامل با دیگر کنشگران معنا می‌یابد.^۲ بدین ترتیب سازه‌انگاران با تأکید بر برساخته بودن هویت کنشگران، بر نقش و اهمیت هویت‌ها در شکل‌گیری منافع و کنش‌ها تأکید می‌کنند.

حج با تقویت هویت دینی در سطح بین‌الملل اسلامی، از طریق تعمیق و توسعه روابط میان فرهنگی مسلمانان، تردیدها و ابهام‌ها را می‌کاهد و با ایجاد منافع مشترک، زمینه اتحادها را افزایش می‌دهد. تجربه حج به منزله تجربه‌ای تحول‌بخش از حل شدن در یک امت واحد اسلامی و احساس برادری و همدلی، چیزی است که زائران^۳ بسیاری پس از انجام حج به آن اشاره کرده‌اند.

این فضا زمانی بهتر درک می‌شود که فردی که در محیطی تبعیض‌آمیز یا نژادپرستانه بوده است، در این محیط شرکت کند. خاطرات حج مالکوم اکس (مسلمان سیاه‌پوست و فعال مدنی آمریکایی) نمونه این مدعاست. او که تحت تأثیر فضای نژادپرستانه آمریکا، قرائتی ضد

۱. ر.ک: احیاء تفکر اسلامی، مرتضی مطهری، ص ۲۱.

۲. ر.ک: فصلنامه مطالعات ملی، «تحلیل سازه‌انگاره از هویت ملی در دوران جنگ تحمیلی»، بهاره سازمند، ش ۲۲، ص ۴۱.

۳. برای نمونه ر.ک: خسی در میقات، جلال آل احمد، صص ۹۳-۹۴.

سفیدپوست و نژادگرایانه از اسلام را تبلیغ می‌کرد، پس از تجربه فضای برادرانه حج، به درک جدیدی از اسلام نائل آمد و از عشق، تواضع و برادری حقیقی در حج سخن گفت.^۱

سفیدی (پوست) در نظر او، نماینده قدرت، سلسله مراتب اجتماعی و برتری‌جویی است و آنجا که سفیدی از «ذهن»، «رفتار» و «نگرش» انسان‌ها زدوده شده است، باید عاری از قدرت و سلسله مراتب اجتماعی و برتری باشد. این همان تجربه یگانگی و اتحاد برابرگرایانه در موجودیتی بزرگ‌تر است.

اساساً اسلام با نفی ویژگی‌های اصلی حج جاهلی، محتوای توحیدی حج را بر قالب مناسک حج بازگرداند و هرگونه تبعیض و امتیاز طلبی را در مراسم حج لغو و حتی اختلافات ظاهری را نیز برانداخت. همه با یک شکل و لباس و با یک نوع عمل و همسو و همسان، مطیع در برابر خدا و در یک فرم، باید به انجام مناسک بپردازند.

شیوه‌ای که اسلام برای حج‌گزاری انتخاب کرده است، شیوه مورد نظر طبقات اجتماعی بالا و حتی متوسط نیست، بلکه شیوه طبقات فرودست است که ممکن است تضعیف و تحقیر شده باشند، اما اکنون همه، این شیوه را در برابر خدا اتخاذ کرده‌اند تا ضمن خارج شدن از امتیاز طلبی و روح تبعیض، مشکلات طبقه پایین جامعه را تجربه و با آن زندگی کنند.

سادگی جامه احرام و محو هویت‌های شخصی در این همایش، خط بطلانی است بر تفکر نظام طبقاتی که طبقه‌بندی اجتماعی را بر اساس ملاک‌های اعتباری و مادی انجام می‌دهد، نه ملاک‌های اصیل انسانی و معنوی. بنابراین یکسانی زائران در پوشش و اعمال را می‌توان عامل مبارزه با تعصبات ملی و نژادپرستی و محدود شدن در حصار مرزهای جغرافیایی دانست.^۲

1. See you: Autobiography of Malcolm x, X Malcolm, New York: Grove press, 1966.

۲. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیبانی، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام‌بخش میان مسلمین در موسم حج»، زهرا معینی و شعیب یاری، صص ۸۷ و ۸۸.

میشل مالرب، مورخ دین، درباره کارکرد یکسان‌نگری و یکسان‌سازی حج می‌گوید: «این پوشش یکدست و یکسان که رده‌بندی اجتماعی را از میان برمی‌دارد، نماد برابری آدمیان است در برابر خدا».^۱

ب) تقویت سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی، یکی از مهم‌ترین مفاهیم و مباحث نوین جامعه‌شناسی و علوم سیاسی است که به مباحثی مانند همبستگی اجتماعی نیز می‌پردازد. یکی از رویکردها و تعاریف مهم سرمایه اجتماعی، بر اساس ارتباطات اجتماعی،^۲ شبکه روابط و اعتماد اجتماعی است. بنابراین سرمایه اجتماعی در روابط میان افراد تجسم می‌یابد.^۳ البته اعتماد اجتماعی نیز در شبکه روابط اجتماعی در راستای تقویت سرمایه اجتماعی تبیین‌شدنی است.^۴ به این ترتیب روابط اجتماعی می‌تواند اعتماد اجتماعی را افزایش دهد و از این طریق، سرمایه اجتماعی را ارتقا دهد.

پس سرمایه اجتماعی، تابع کیفیت و کمیت روابط اجتماعی است. در این بیان می‌توان گفت سرمایه اجتماعی که از روابط اجتماعی ایجاد می‌شود و اعتماد اجتماعی را افزایش می‌دهد، بیانی ظریف از وحدت در جهان اسلام است. به عبارت دیگر در حج، روابط بین مسلمانان در سطحی جهانی و بین‌المللی، در فضایی اخلاقی و دینی شکل می‌گیرد و نوعی از انسجام و اعتماد اجتماعی شکل می‌گیرد که با تقویت روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد و این یعنی تقویت ایده وحدت امت اسلامی در حج.

۱. انسان و ادیان نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی، ترجمه مهران توکلی، صص ۳۱۲ و ۳۱۳.

۲. ر.ک: جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، صص ۲۵.

۳. ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ترجمه: صبوری، صص ۴۶۵.

۴. ر.ک: پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام‌عباس توسلی، صص ۲۶.

کعبه تعبیر و نمایش بسیاری از آیات قرآن مانند ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾ (حجرات: ۱۰) است و می‌تواند برای تحکیم پیوند قلبی و اجتماعی و بالا بردن قدرت اجتماعی مسلمانان کاربرد داشته باشد.^۱ علاوه بر این روابط اجتماعی، رهاورد مناسبی برای کسب اطلاعات است که سبب رفع ابهام‌ها و تقویت سرمایه و اعتماد اجتماعی می‌شود.^۲

بنابراین در حج، با تقویت ارتباطات اجتماعی، زمینه وحدت و همگرایی افزایش می‌یابد و از این طریق با افزایش اعتماد اجتماعی، سرمایه‌های نرم‌افزارانه مسلمانان نیز افزایش می‌یابد و حج‌گزاران با مشاهده نمایندگان جهان اسلام، قدرت خود را با وحدت افزایش می‌دهند.

۳. همگرایی فقهی (مناسک وحدت‌بخش)

مناسک حج مانند مناسکی وحدت‌بخش است که مرزهای ملی، فرهنگی، نژادی، سیاسی و دینی را درنور دیده و همه مسلمانان را در قالب امتی واحد به تصویر می‌کشد. حج از این نگاه، مراسمی است که به واسطه اجرای هم‌شکل مناسک و ایجاد فضای جماعت‌واره، روح برابری و برادری انسانی و وحدت بنیادین مسلمانان را نمادینه کرده و آن را ارتقا می‌بخشد.

هر یک از اماکن معنوی فرایند حج‌گزاری، دارای چنان عظمت و ویژگی و فواید این جهانی و آن‌جهانی است که مسلمانان در طول تاریخ، انگیزه فراوانی برای بهره‌گیری از آن داشته‌اند. انجام این مناسک یکسان با اهداف، انگیزه‌ها و نگرش‌های مشترک، سبب انسجام‌بخشی مسلمانان می‌شود؛ زیرا آنان، خود را در این موارد و اماکن، برابر و

۱. فصلنامه پژوهش فرهنگی، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، مهناز

شایسته‌فر، ش ۱۲، صص ۶۵-۸۵.

۲. ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، ص ۴۷.

یگانه ارزیابی می‌کنند.^۱

به عبارت دیگر حج با ایجاد پیوستگی در تاریخ ادیان توحیدی در مکه و کعبه - که نماد و تجسم توحید است - و همچنین در معرض قرار دادن سابقه تمدنی تاریخ اسلام، تلاش می‌کند مسلمانان را در بستر تاریخ اسلام متوجه تشابهات اساسی و بنیادین کند و هویت تمدنی آنها را تقویت نماید.^۲ همین مرزبندی و تقویت ایده‌های هویت دینی است که جریان بیداری اسلامی را قوی‌تر و منجسم‌تر از همیشه در مسیر اعتلای هویت و تمدن اسلامی پیش می‌برد.

در اسلام، حج مهم‌ترین و بزرگ‌ترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می‌افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از کشورها و فرقه‌های مختلف اسلامی، در کنار هم به انجام مراسم مذهبی می‌پردازند. مراسم حج خصوصیتی از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسائل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت‌آمیز و برائت از استعمار و استکبار را دارد.^۳

در فرایند انجام اعمال و مناسک حج، سه اصل را می‌توان جست‌وجو کرد: اصل اول، اصل «اتصال» است؛ اصل دوم، اصل «اجتماع» است و اصل سوم نیز اصل «حرکت منظم یا مهاجرت برای یک آرمان» می‌باشد. اصل اتصال یعنی، در حج همیشه و هر سال، اتصال مجدد انسان‌ها به سرشت و سرنوشت تاریخی و رسالت عظیم انسانیشان مشاهده می‌شود. اصل اجتماع یعنی در مناسک حج، همه مکان خود را ترک کنند و در جایی با هم تصادم فکری داشته باشند. من وضعیت اجتماعی خودم را بگویم و او

۱. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «بررسی شیوه انتقالی معانی فرهنگی و فرآیند اجتماعی شدن در مراسم حج»، شعیب یاری، ص ۱۱۸.

۲. برای مطالعه بیشتر ر.ک: حج در آینه روان‌شناسی، محمدرضا احمدی، صص ۷۸-۸۲.

۳. امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، سیدمحمد هاشمی، ص ۶۸.

وضعیت اجتماعی خودش را بگوید. تصادم این جامعه‌های دور از هم، روح اجتماعی زنده و اندیشه اجتماعی آگاه پدید می‌آورد. تجمع، عامل تحرک انسانی، آگاهی و رشد جهان‌بینی اعتقادی بشری است.

در دنیا، «کنگره» خیلی فراوان است. اما این «کنگره عظیم حج» با همه تجمع‌ها و کنگره‌های دیگری که در دنیا بوده و هست، فرق دارد. در تجمع‌ها و کنگره‌های دیگر، نمایندگان طبقات و ملت‌ها که انتخاب و دست‌چین شده‌اند، می‌آیند و جمع می‌شوند؛ اما در اینجا، ملت‌ها و توده‌ها، بی‌نماینده و مستقیم، خودشان به میعادگاه می‌آیند. هر انسانی به نمایندگی خود و جامعه‌اش، اینجا دعوت خدایی شده و حاضر می‌شود. اصل حرکت و مهاجرت نیز یعنی، از وقتی که مناسک حج شروع می‌شود، هیچ توقفی (نظری و عملی) نیست. نه آدم می‌تواند توقّف کند و نه هم باید توقّف کند. تمام مناسک حج در حرکت و تغییر، معنا می‌یابد؛ از تغییر لباس گرفته تا تغییر انجام مناسک در شب و روز.^۱

اساساً حج و عمره، مناسکی دکترینال هستند. یعنی مناسکی با برانگیختگی عاطفی اندک و تواتر نسبتاً بالا که یک مرکزیت ایجاد می‌کنند و قدرت انتقال شبکه پیچیده‌ای از مفاهیمی را دارند که در خاطره معنایی ذخیره شده و مؤلفه‌های هویتی یک گروه مفروض، مثل یک امت را پدید می‌آورند.^۲

مناسک حج دو ویژگی دارد که به تقویت وحدت اسلامی بسیار کمک می‌کند:

الف) جمعی بودن

همبستگی از چهار عامل ارزش‌ها، هنجارها، نقش‌ها و تجمعات مشترک، حاصل می‌شود و چهار کارکرد تطبیق با شرایط جدید، حل تنش‌های اجتماعی، نیل به اهداف و

۱. میعاد با ابراهیم، مجموعه آثار ۲۹، علی شریعتی، ص ۱۱۱.

۲. برای مطالعه بیشتر رک: The cultural Morph space of ritual form: Examining modes of religiosity cross-

culturally, Atkinson, Quentin & Whitehouse, Harvey, p50-62.

حفظ همبستگی را ایفا می‌کند.^۱ همه عوامل همبستگی و کارکردهای آن در حج، در قالب مناسک، خود را نشان می‌دهد؛ زیرا مسلمانان در حج، اعمال دینی یکسانی را در زمان و مکان مشترک، به صورت دسته‌جمعی انجام می‌دهند. بر این اساس در همه ادیان، تشکیل انجمن اخوت برای رسیدن به آرمان مذهبی و اجتماعی متدینان رواج دارد؛ این حرکت برای همبستگی پیروان، جهت اعتراض به وضع موجود و وصول به آرزوی مشترک و تجدید و تشدید اعمال دینی بنیادی است.^۲

تنظیم‌کنندگی روابط برای خیر همگان و برانگیزاندگی احساس مشترک و وحدت اجتماعی، از کارکردهای اجتماعی مناسک دینی است که تأثیر مناسک حج را در تقویت وحدت اسلامی نشان می‌دهد. از این روی گناه (کنش برهم‌زننده روابط داخلی گروه و مناسک) عامل حفظ وحدت اجتماعی و احساس مشترک محسوب می‌شود.^۳ مناسک و مواضع حج، از این جهت بیشترین تأثیر را در ایجاد وحدت اجتماعی و تنظیم روابط مسلمانان و کشورهای اسلامی، برای تأمین خیر عمومی آنها خواهد داشت.

جمعی بودن مناسک حج، از جهت دیگر نیز در تقویت وحدت اسلامی مؤثر است. مناسک حج از منظر جامعه‌شناختی جمعی است و نه اجتماعی؛ یعنی مناسک حج به این شکل نیست که با مساعی یکدیگر و زنجیره‌وار انجام شود؛ به طوری که اگر کسی حاضر به تقبل بخشی از آن نشود، مسئولیت خود را به درستی انجام ندهد و فعالیت‌های دیگران را مخدوش یا مختل سازد؛ بلکه همه باید به صورت فردی، مناسک حج را همراه با دیگران و در یک زمان و مکان مشخص و البته به شکل یکسان انجام دهند.

۱. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه.

۲. جامعه‌شناسی دین، یوآخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، صص ۱۷۳-۱۷۵.

۳. جامعه‌شناسی دین، ملکم همیلتون، ترجمه محسن ثلاثی، ص ۱۷۰.

تفاوت کارگروهی در حج، با فریضه عبادی دیگری مانند جهاد، در این است که در جهاد، با تقسیم وظیفه و کمک همگانی، کار به انجام می‌رسد و اگر یک فرد، کارش را درست انجام ندهد، به همه لطمه می‌خورد. در اینجا هر یک از افراد، به تنهایی مهم هستند و هر یک در کنار دیگری، تشکیل یک مجموعه را می‌دهند و با نبود هر کدام، مجموعه دچار نقض می‌شود. اما در حج، هر یک از حجاج، دارای تعیین و تشخیص نیست تا به شکل‌گیری مجموعه کاملی منتهی شوند و با نبود یکی، مجموعه مختل شود. به عبارت دیگر در حج، افراد موضوعیت ندارند؛ بلکه وجود آنها در کنار وجود دیگران، معنا و ارزش اثر پیدا می‌کند و به هم‌افزایی منجر می‌شود. آنان می‌فهمند که وجود یافتنشان در پیوستن به دیگران است و همگی در عین تکرار و تفاوت‌های فردی، در ابعاد انسانی دارای نیازها، انگیزش‌ها، احساسات، اهداف، اعمال و رفتار مشترک بوده و اساساً یگانه‌اند. به این ترتیب در حج، مفهوم «امت واحده»، به خوبی متجلی می‌شود.^۱

ب) ساختارشکن بودن

در حج، بر اساس مدل مناسک‌گذار،^۲ زائر ابتدا از محیط زندگی خود جدا شده و به فضایی جدید منتقل می‌شود و سپس با تغییری ناشی از گذراندن مناسک، با موقعیتی جدید به جامعه برمی‌گردد.^۳

۱. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «بررسی شیوه انتقال معانی فرهنگی و فرآیند اجتماعی شدن

در مراسم حج»، شعیب یاری، صص ۱۱۸-۱۱۹.

۲. برای مطالعه بیشتر در مورد مناسک گذار ر.ک:

the Rites of Passage, Van. Gennep, Arnold:

Anthropology of Religion: An Introduction, Fiano Boowie, p147-157.

۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک: تحلیل مردم‌شناختی حج بر اساس مناسک گذار، علی سادئی.

ویکتور ترنر^۱ با اتخاذ مدل سه‌لایه مناسک‌گذار، به توسعه آن می‌پردازد و این مناسک را به مثابه حرکتی از ساختار به ضد ساختار و بازگشت مجدد به ساختار می‌نگرد. او با طرح مفهوم جماعت‌واره، زائر را در هنگام انجام مناسک زیارتی، در شرایط ضد ساختار یا حداقل ساختار می‌داند که از شبکه سلسله مراتب اجتماعی خارج شده و با دیگر زائران، روابط اجتماعی جماعت‌وارگی را ایجاد می‌کنند. شاخصه روابط اجتماعی در این فضای متفاوت، همسانی ظاهری و اعتزال دنیوی از لذت‌هایی است که در دوره احرام با هم‌شکلی در پوشش و نمادگرایی‌های قدرتمند مرگ، به اوج خود می‌رسد.^۲

حج امکان ورود به فضایی خارج از ساختار زندگی دنیوی را ایجاد می‌کند که در آن، زائران گونه‌ای از روابط اجتماعی برابرگرایانه را می‌آزمایند. آنها در این فضا در هدفی مشترک وحدت می‌یابند و نوعی نزدیکی و همدلی را ورای تفاوت‌های دینی، قومی و نژادی تجربه می‌کنند. زائران در این فضا، نوعی از روابط اجتماعی را تجربه می‌کنند که ناقض ساختار معمول زندگی دنیوی است و با خصایص برابرگرایانه‌ای که دارد، تجربه‌ای وحدت‌بخش را به زائران ارائه می‌دهد.^۳

۱. برای مطالعه بیشتر در این مورد ر.ک:

- A. image and pilgrimage in christian culture: anthropological perspectives, Turner, victor & Turner, Edith.
- B. the ritual process: structure and anti-structure, Turner, victor.
- C. the center out there: pilgrim's Goal, Turner, victor, p191-230.
- D. image and pilgrimage in Christian culture: anthropological perspectives, Turner, victor.

۲. حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، ر.ک: «حج ایرانی: وحدت و نقش گفتمان رقیب»، مهرداد عربستانی، صص ۱۳۸-۱۴۲.

۳. همان.

۴. همگرایی اخلاقی (زمینه‌های اخلاقی وحدت اسلامی)

علاوه بر جهات ارتباطات بین فرهنگی و میان‌فردی و همچنین جهات فقهی و مناسکی حج که می‌توان آنها را در بستر هویت دینی، در راستای ایجاد وحدت ایدئولوژیک، فقهی و سیاسی تحلیل کرد، فضای کلی اخلاقی، تربیتی و عرفانی حج را نیز می‌توان در این راستا تحلیل نمود.

حج تنها یک عبادت محض و خودسازی بدون توجه به جامعه‌سازی نیست و در عین ارتقای اخلاقی، مؤثرترین وسیله برای پیشبرد اهداف سیاسی است. اختلاط «عبادت» و «سیاست، اقتصاد و...» در حج است که باعث شده در روایات، از کعبه به عنوان عامل ثبات‌بخش دین بر روی زمین یاد شود؛ زیرا به تعبیری، روح عبادت، توجه به خدا و روح سیاست، توجه به خلق خداست.^۱

حج در مفهوم بین‌المللی، دو نوع منافع کارکردی دارد: ۱. نتایج تربیتی و خودسازی که به معنای هماهنگی فرد با خداوند و همنوایی او با فطرت و طبیعت است؛ ۲. آثار سیاسی و اجتماعی که به معنای ارتباط و هماهنگی با واحدها و گروه‌های اجتماعی و سیاسی اسلامی دیگر است که به صورت ملت‌ها، دولت‌ها، نژادهای مختلف و با زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون هستند. بنابراین می‌توان گفت برنامه تربیتی و خودسازی، مقدمه‌ای برای ایجاد یگانگی در جامعه بزرگ اسلامی است.^۲

از منظر حقوقی نیز می‌توان کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج در انسجام‌بخشی به وحدت امت اسلامی را یک سلسله وظایف حزبی دانست و آن را حقوق حزبی نامید؛ زیرا زیربنای فکری اسلام در گرایش به این دین، بر نوعی تخریب و تشکل سیاسی

۱. فصلنامه قیسات، «عبادت و سیاست تاروپود حج»، محمد محمدی اشتهاردی، ش ۲۱، ص ۱.

۲. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام‌بخش میان مسلمین در موسم

موسم حج»، ص ۸۶.

قرار دارد و مسلمانان، اعضای حزب الله هستند و فردیت و انزوا در نظر اسلام مردود است.^۱ حتی عبادت و خودسازی، نباید به فردیت و انزوا کشیده شود.

به عبارت دیگر در اسلام، عبادت فقط در ارتباط با خدا خلاصه نمی‌شود، بلکه بخشی از فرایض دینی، در نوع و کیفیت ارتباط و رویارویی با مردم تعریف می‌شود و دینداری کامل، هیچ‌گاه با صرف ارتباط فردی با خدا - بدون توجه به جامعه و سایر مسلمانان - حاصل نمی‌شود. حتی اسلام برای عبادت فردی نیز شئون اجتماعی قرار داده است؛ مانند نماز جماعت. به این ترتیب اخلاق و عرفان در اسلام، کاملاً جنبه اجتماعی دارد.

در حج نیز هرچند ابعاد قوی اخلاقی، تربیتی و عرفانی وجود دارد، ولی این ابعاد به صورت بسیار واضح و گسترده‌ای به صورت دسته‌جمعی و با ذیل اجتماعی همراه است. به عبارت دیگر یکی از کارکردهای حج، این است که ابعاد اخلاقی، به سالم‌سازی و ارتقای روابط اجتماعی بپردازد. بر این اساس ابعاد معنوی حج در راستای تقویت و تعالی ابعاد سیاسی و اجتماعی مسلمانان و ساماندهی نظام ارتباطات اجتماعی مسلمانان، بر اساس اصول اخلاقی و دینی تحلیل‌شدنی است. در این مناسک و تعالیم اخلاقی، حج به بهترین شکل، زمینه همگرایی و وحدت اسلامی را فراهم می‌کند تا با تقویت هویت دینی، زمینه وحدت مسلمانان در فضایل اخلاقی و با انگیزه‌های معنوی را فراهم کند.

۵. همگرایی اقتصادی (وحدت‌آفرینی ابعاد اقتصادی حج)

در کنار ابعاد و کارکردهای اخلاقی و اجتماعی حج، جنبه‌های اقتصادی آن نیز مهم است؛ چنان‌که در آیات و روایات نیز به کارکردهای اقتصادی حج پرداخته شده است.^۲

۱. ر.ک: حج از نگاه حقوق بین‌الملل، سید محمد خامنه‌ای، ص ۱۱۵.

۲. برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «مبازهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی‌الله قاسمی خطیر و سید حبیب‌الله ساداتی، ۲۰۱ و ۲۰۶ - ۲۰۸؛ «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، سید احمد سیادت و احسان صائمی، صص ۲۱۶-۲۲۱؛ همان، «حج و اقتصاد»، حسن رمضان‌زاده، صص ۲۳۲-۲۴۰؛ همان، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل‌زاده، صص ۵۷۲ - ۵۷۸؛ همان، «نگاهی آماری به

به نظر می‌رسد این فرصت‌های اقتصادی حج، زمینه بسیار مناسبی برای وحدت مسلمانان باشد؛ چنان‌که اتحادیه اروپا که بر مدار همکاری اقتصادی شکل گرفت، در ادامه به تعاملات سیاسی و فرهنگی و ایجاد نوعی هویت فراملی منجر شده است. کشورهای اسلامی به دلیل وجود نظام‌های سیاسی گسترده و یکپارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردارند. افزون بر این، دین مشترک، قدرت بسیاری در ایجاد اتحاد و همگرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است. از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک در این کشورها زیاد است. بیشتر این کشورها، نفت خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی نیز بیشتر این کشورها در آسیا و به‌ویژه منطقه خاورمیانه قرار دارند که به صورت نسبی، از مزیت نزدیکی مسافت برخوردارند که هزینه داد و ستدهای اقتصادی را کاهش می‌دهد. حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل، در راستای تعامل اقتصادی در سطح بین‌الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت‌های بالای معنوی و فرهنگی خود در ایجاد اتحاد و وحدت مسلمانان، ابزار بسیار مناسبی برای تحقق همگرایی اقتصادی است.^۱

در راستای تأسیس بازارهای بزرگ یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می‌دهد که همبستگی و همگرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام، شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی، به‌تنهایی و بدون برنامه‌های منظم اقتصادی عملی نیست و برنامه‌های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می‌گیرند که دولت‌ها برای تحقق آن، اقدامات سیاسی انجام دهند.^۲ از این رو ناهمگونی

ظرفیت‌های بازرگانی کشورهای اسلامی با یکدیگر»، محمود حاجی یوسفی پور، صص ۶۳۷-۶۴۱.

۱. ر.ک: «حج و همگرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی، صص ۶۸۰-۶۸۵.

۲. ر.ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار درونسن، ترجمه محمد اسفندیاری، صص ۱۹-۲۰.

سیاسی، مانع همگرایی اقتصادی است.^۱

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج: ۲۸)، ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می‌داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می‌کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق این تعاون می‌داند.^۲

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد، همگرایی، تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره‌گیری از منافع عظیم مادی حج می‌شود.

ابعاد اقتصادی و سیاسی حج از هم جدا نیست. از این رو می‌توان از کارکردهای اقتصادی حج، برای تقویت ابعاد سیاسی حج بهره برد. حج فرصت خوبی برای حمایت مالی از نهضت‌های اسلامی و تقویت بیداری اسلامی است. حمایت سیاسی و اقتصادی از جنبش‌های اسلامی، از مبانی فقهی نیز برخوردار است.

حمایت اقتصادی از جنبش‌های اسلامی، بر اساس «تألیف قلوب»^۳ و حمایت سیاسی آن بر مبنای اصل «مبارزه با ظلم و ستم و حمایت از محرومان»^۴ و اصل «تولی و تبری»^۵ انجام می‌شود.^۶

۱. ر.ک: اقتصاد بین‌الملل، علیرضا رحیمی بروجرودی، صص ۲۸۳-۲۸۶.

۲. ر.ک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، صص ۵۴۸-۵۴۹.

۳. در اصطلاح فقهی، تألیف عبارت است از حمایت اقتصادی از مسلمانان و یا کفار توسط پیامبر یا ولی امر مسلمانان به منظور تشویق و دلگرمی آنها برای دفاع از اسلام یا مبارزه علیه دشمنان اسلام. (ر.ک: مجمع الفائدة والبرهان، احمد اردبیلی، ج ۸، ص ۱۵۹) اصل تألیف قلوب در میان اهل سنت نیز مطرح است (ر.ک: فقه الزکاة، یوسف قرضاوی، ج ۲، ص ۵۹۵).

۴. ر.ک: فقه سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ج ۲، صص ۱۳۰-۱۳۳، ج ۳، ص ۴۲۰؛ اندیشه سیاسی امام خمینی، یحیی فوزی، ص ۲۰۶.

۵. ر.ک: اسلام، سیاست و حکومت، محمدتقی مصباح یزدی، ص ۲۰؛ سیاست خارجی و روابط بین‌الملل از دیدگاه امام خمینی، علی بیرکی داستانی، ص ۵۰.

۶. برای مطالعه بیشتر ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی

آثار تقویت وحدت اسلامی در حج

تا به اینجا فرایند و مکانیسم‌های حج در تقویت وحدت اسلامی را در بستر تقویت هویت دینی برشمردیم. در ادامه برخی از آثار آن را مرور می‌کنیم:

۱. تقویت قدرت

یکی از دستاوردهای مهم وحدت‌بخش و انسجام‌بخشی، افزایش قدرت مسلمانان در سطح نظام بین‌الملل است. بدیهی است که به هم پیوستن مسلمانان، قدرت آنها را افزایش می‌دهد و به اینکه حج، مظهر اقتدار و نمایش قدرت مسلمانان است، معنایی عینی می‌بخشد. دشمنان اسلام برای غلبه بر مسلمانان و دستیابی به اهدافشان، همواره سعی در ایجاد تفرقه در جهان اسلام داشته‌اند؛ ولی وحدت و همگرایی مسلمانان در حج، زمینه را برای اینکه مسلمانان، یکی از قدرتهای بین‌الملل باشند، فراهم می‌کند. امروزه مفهوم قدرت، نمادهای قدرت، تمرکز قدرت و سایر ابعاد مربوط به قدرت، در نظام بین‌المللی دگرگون شده است.^۱ در بیش از سه قرن گذشته، دولت‌ها مهم‌ترین بازیگران بین‌المللی بوده‌اند که بر اساس سه مؤلفه قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی، اهداف و منافعشان را پیگیری می‌کردند. اما امروزه این ستون‌های سه‌گانه قدرت، به دلیل تحولات فناورانه، در حال دگرگونی است. دولت‌ها، رقیبان جدیدی در عرصه کسب قدرت و اعمال آن در سطح جهانی هستند. قدرت در حال بازتوزیع است و اشکال و ویژگی‌های نوینی را به خود می‌گیرد.^۲

۱. و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، «مبانی فقهی حمایت از جنبش‌های بیداری اسلامی با رویکردی به آرای امام خمینی»، صالح سعادت، صص ۲۶۵ - ۲۹۸.

۲. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پوشش و پوشش»، سید محمدکاظم سجادی‌پور، صص ۲۴۷ - ۲۶۷.

2. Journal of International Affairs, "Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Pormation Age", David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, p325-359.

«مایکل من» پس از اینکه با نگاه جامعه‌شناختی تاریخی به سامانه بین‌الملل، قدرت را به چهار نوع گسترده، فشرده، اقتدارگرایانه و پراکنده تقسیم می‌کند، معتقد است می‌توان دین را گونه‌ای از قدرت به شمار آورد که هم پراکنده است و هم گسترده که به نوعی نمونه سازمانی قدرت اقتدارگرانه و فشرده نیز هست. او با نگاه جامعه‌شناسانه تاریخی، دین را با تاریخ قدرت هم‌نوا می‌داند و آن را نوعی ایدئولوژی فرض می‌کند که در مرزهای اجتماعی جای گرفته است و درون جامعه‌های چندگانه رخنه می‌کند.^۱

با تغییر در عرصه مؤلفه‌ها و نمادهای قدرت است که مسلمانان می‌توانند با اتکا بر شاخص‌های جدید قدرت، بر اندیشه، گفتمان و هنجارهای خود اعتماد کنند و با تکیه بر هویت دینی، قدرت خود را در عرصه بین‌الملل تقویت نمایند. بر این اساس حج که مظهر حضور ملت‌هاست، به یک کنشگر جدید و فعال جهان اسلام مبدل می‌شود که با تکیه بر هویت دینی، می‌تواند در مقابل دولت‌های خودفروخته، مستبد و وابسته به استعمارگران، فضای جدیدی را برای قدرت‌نمایی مسلمانان باز کند.

مسلمانان برای تحقق اهداف و برنامه‌های خود در بیداری اسلامی، به چنین قدرتی نیاز مبرم دارند. این نوع قدرت، روحیه و توان ایستادگی مبارزان و بیدارگران اسلامی را ارتقا می‌دهد و جنبش‌ها و نهضت‌های اسلامی را برای دستیابی به اهداف برنامه‌هایشان خوش‌بین و امیدوار می‌کند. البته در ادامه این قدرت بازآفرینی می‌شود؛ یعنی تداوم و تحقق روند بیداری اسلامی، بر قدرت مسلمانان و جهان اسلام می‌افزاید. به این ترتیب قدرت نرم، زمینه تحقق قدرت سخت را نیز فراهم می‌کند.

۲. ارتقای امنیت

امروزه امنیت، یکی از مهم‌ترین مسائل بنیادین در روابط بین‌الملل است. البته هم‌اکنون امنیت در ابعاد و شاخص‌های مادی و نظامی و صرف رویکرد دولت‌ها تعریف

۱. ر.ک: روابط بین‌الملل و جامعه‌شناسی تاریخی، استفن هایدن، ترجمه جمشید زنگنه، صص ۸۹ - ۹۱.

نمی‌شود، بلکه امنیت جنبه‌های هویتی، اجتماعی و نرم‌افزارانه نیز یافته است و در کنار دولت‌ها، بازیگران دیگری نیز در عرصه امنیت بین‌الملل، مؤثر و فعال هستند. بر این اساس حج نیز می‌تواند به عنوان یک کنشگر غیر رسمی، کارکرد امنیتی داشته باشد. البته منوط به اینکه با وحدت و همگرایی، این کارکرد حج به فعلیت برسد.

با دگرگونی در محیط امنیتی نظام بین‌الملل، مفهوم امنیت، عمیق‌تر و گسترده‌تر^۱ از سطح دولت به جوامع و افراد و از موضوعات نظامی به موضوعات غیر نظامی و از هستی‌شناسی مادی به هستی‌شناسی معنایی تغییر کرد. با تغییر فضای روابط بین‌الملل و ورود کنشگران جدید، ماهیت مرزها و منافع ملی تغییر کرده است و از این رو بیشتر تهدیدها و خشونت‌ها، فرادولتی شده است.^۲

در پیوند گفتمان اسلام سیاسی با گفتمان جهانی شدن، هسته اصلی منازعات در خاورمیانه، خشم و غضب مسلمانان است. مسلمانانی که در اروپا زندگی می‌کنند، از طریق عصر ارتباطات، خودشان را با برادران ستم‌دیده‌شان در خاورمیانه بزرگ‌تر (امت اسلامی) تعریف می‌کنند.^۳

به این ترتیب اجتماع مسلمانان در حج به عنوان یک کنشگر غیر رسمی (غیر دولتی)، می‌تواند در عرصه بین‌الملل نقش‌آفرینی کند و در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی، کارکرد امنیتی داشته باشد. تحقق این کارکرد مهم و سرنوشت‌ساز حج، در گرو وحدت و همبستگی مسلمانان در حج است.

کارکردهای امنیتی وحدت در حج را می‌توان در دو سطح جهان اسلام و نظام بین‌الملل

۱. برای نمونه ر.ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.

2. "Deterritorializing Global Politics", Richard w.Mansbach, Donald Puchala, ed., visions of Internal Relations: Assesing an Academic Field, South Carolina: unersity of south Carolina press, p106.

۳. ر.ک.: Alqade in the west as a youyth Movment, the Power a Narrative, Oliver Roy, P. 9.

بررسی کرد. وحدت در حج که نمایندگان جهان اسلام در آن حضور دارند، زمینه سوءتفاهم‌هایی را که امروز سبب اختلاف و برادرکشی در جهان اسلام است، از بین می‌برد. سازه‌انگاران که به خاستگاه اجتماعی امنیت توجه بسیار دارند و امنیت را با خاستگاه اجتماعی هویت تحلیل می‌کنند^۱، تحصیل امنیت از طریق موازنه قوا و بازدارندگی را نامناسب می‌دانند و در مقابل بر اطمینان، اعتماد و همکاری برای تحصیل امنیت تأکید می‌کنند. این امر از اعتقاد آنها به بستر اجتماعی امنیت نشأت می‌گیرد.^۲ این امر مهم با توجه به زمینه‌های مشترک اعتقادی، هنجاری و مناسکی در حج، به‌خوبی فراهم می‌شود.

چنان‌که گذشت، حج در بستر تقویت هویت مشترک دینی، هم‌سویی‌های هنجاری و همبستگی‌های سیاسی و اجتماعی مسلمانان را ارتقا می‌دهد و آنها را متوجه منافع و دشمنان مشترک می‌کند تا تفرقه‌ها را کنار بگذارند. این فرایند وحدت‌بخشی، به‌خوبی در راستای تأمین امنیت جهان اسلام تحلیل‌پذیر است.

شکل‌گیری امنیت در سطح جهان اسلام، زمینه اتحاد بزرگ‌تری است که مسلمانان را در سطح بین‌الملل با هم متحد می‌کند. وقتی مسلمانان بر اساس امثال اصول و ارزش‌های اسلامی و تقویت هویت دینی، نقاط مشترک خود را تقویت نمودند و تعامل‌های بین خودشان را تقویت کردند، می‌توانند با تعریف یکسان از تهدیدها، تردیدهای همکاری و اتحاد در عرصه بین‌الملل را کاهش دهند.

سازه‌انگاران معتقدند طرح مفهوم هویت، در نحوه شکل‌گیری تهدیدها و نیز اتحادها مؤثر است. سازه‌انگاران بر این باورند که هویت‌ها با فراهم کردن معنا و مفهوم واحد، از

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «جایگاه فرهنگ در نظریه‌های روابط بین‌الملل»، بهاره سازمند، صص ۲۷۹-۳۰۲.

۲. ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، مجید عباسی اشلقی،

تردیدها می‌کاهند و می‌توانند با توانمندسازی کشورها، برای شناخت دشمنان خود از دامنه تردیدها در قبال مسائل امنیتی بکاهند.^۱ به این ترتیب دفاع هماهنگ و مشترک مسلمانان در برابر دشمنان اسلام، یکی از مصادیق وحدت سیاسی مسلمانان می‌شود.^۲

۳. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل

از جمله تحولات اساسی فراگیر اواخر سده بیستم، احیای دین، در مقام یکی از مباحث حساس در مقوله روابط بین‌الملل است. روابط بین‌الملل سنتی، در واقع آغاز خود را درون سامانه دولت-ملت یا دولت مدرن می‌داند. درون این سامانه، فرضیه‌ای وجود داشت مبنی بر اینکه دین، اساساً امری عرفی است و تکثر دینی و فرهنگی با جامعه بین‌الملل سازگاری ندارد؛ بلکه باید آن را حضور کرد، به حاشیه راند یا حتی مغلوب نمود.^۳ اما با ایجاد فضایی جدید، نوعی سکولاریزاسیون‌زدایی یا حداقل مطالعه و پذیرش آن در روابط بین‌الملل آغاز شده و دین به عامل مهمی در روابط فراملی و بین‌المللی تبدیل شده است.

از این رو کشورهای اسلامی به شرطی که از تشخیص هویتی در سطح بین‌الملل برخوردار باشند، می‌توانند اسلام را به عنوان یک قدرت قوی و اثرگذار در سطح بین‌الملل وارد کنند. تقویت وحدت در جهان اسلام، سبب می‌شود کشورهای اسلامی به عنوان یک قدرت واحد، فراتر از همه هویت‌های ملی و مرزهای جغرافیایی در عرصه بین‌الملل حضور یابند. به عبارت دیگر کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل، وابسته به یک

۱. ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش ۳، صص ۵۴۵ - ۵۵۴.

۲. ر.ک: وحدت اسلامی: مبانی، عرصه‌ها، موانع و راهکارها، محمدرسول حسینی، صص ۱۰۴-۱۱۱.

۳. ر.ک: «اسلام و غرب، صدای گفت‌وگوی مسلمانان» جان لی اسپوزیتو و جان اوول، ص ۲۲؛ دین و روابط بین‌الملل، یورگن‌ها برماس و دیگران.

تشخص هویتی است که در پرتو تقویت وحدت مسلمانان، ذیل ایده امت اسلامی برای جهان اسلام ایجاد می‌شود. این موضوع در ادبیات نوین روابط بین‌الملل که مفاهیمی مانند هویت و کنشگر در آن تغییر یافته است، کاملاً توجیه‌پذیر و تحلیل‌شدنی است.

۴. تقویت ایده امت اسلامی

امت اسلامی، مردم جوامعی هستند که دین اسلام را به عنوان آیین و دین سعادت‌بخش در دو قلمروی مادی و معنوی پذیرفته‌اند.^۱ به این ترتیب مفهوم «امت» در اسلام، حاکی از نگرش جهانی اسلام است^۲ که می‌تواند بنیانی برای همبستگی جهان اسلام ایجاد کند.

اسلام با تأکید بر ساختار امت، اتحاد علوم بشری با اهداف الهی و بازسازی رابطه جهان اسلام و غرب، می‌تواند چشم‌اندازهای نوینی را در عرصه نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل بگشاید^۳ که پیروزی انقلاب اسلامی ایران، نقطه تحولی در این عرصه است. از این رو برخی اندیشمندان، انقلاب اسلامی ایران را در کنار ورود آموزه‌های اسلامی مانند جهاد، امت، شریعت و عدالت، نشان‌دهنده این موضوع می‌دانند که اسلام سیاسی، به یکی از وزنه‌های سیاست جهانی تبدیل خواهد شد.^۴

هرچند خاستگاه اولیه زبان عربی و دین اسلام، شبه جزیره عربستان است، اما گسترش اسلام سبب رویارویی تمدن اسلامی با جوامع بسیار متنوعی شده است که هر یک، از فرهنگ و سابقه تاریخی خاص خود برخوردار بوده است. با این حال در درجه

۱. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سید احمد موثقی، ج ۱، صص ۱۲ و ۱۳.

2. International Studies Review, "Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory", Giorgio Shani, No 10, pp 722-734.

۳. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول رشته روابط بین‌الملل: از هژمونی آمریکایی تا بسترهای دانش جهانی»، حیدرعلی مسعودی، ص ۶۸.

4. International Studies Review, "Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory", Giorgio Shani, No 10, pp 727-729.

اول، دین اسلام و در درجه دوم، زبان عربی در مقام دو مؤلفه اصلی، سبب می‌شود مسلمانان، وابستگی به امتی واحد را احساس کنند. جهان عرب، نمونه کامل و بارز تأثیر اسلام در ایجاد انسجام اجتماعی در سطح کلان و چشم‌انداز امت اسلامی است.^۱

هرچند عواملی مانند تجزیه کشورهای اسلامی و کشف نفت که رابطه دولت‌های اسلامی با مردم و همچنین سایر کشورهای اسلامی را تحت تأثیر قرار داد،^۲ سبب شد، امت اسلامی در قرن اخیر با چالش مواجه شود، اما امروزه اسلام‌گرایی، بزرگ‌ترین چالش پیش روی برداشت سکولار، تاریخی و اروپامحور از روابط بین‌الملل است و مفهوم امت اسلامی که خود از نشانه‌های اسلام سیاسی در سطح بین‌الملل است، نمونه‌ای از اجتماع پساوستفالیایی است که جوامع اسلامی را حول ارزش‌های مشترک جمع می‌کند.^۳ به نظر می‌رسد تعبیر پروفیسور اچ زیگمن صحیح باشد که می‌گوید: «در قلب دکترین سیاسی اسلام، امت و جامعه اسلامی جای دارد»^۴ نه دولت و حکومت.

حج از ظرفیت‌های درونی اسلام برای تقویت امت اسلامی است. حج هرساله بر اساس الزامی فقهی و مناسکی، مسلمانانی را از سرزمین‌های اسلامی در زمان و مکان مشخص، گرد هم جمع می‌کند. به این ترتیب می‌توان گفت حج، مکانیسمی است درون‌دینی و ذاتی در اسلام برای تقویت ایده امت اسلامی، بر اساس تقویت هویت دینی فراتر از مرزها و تشخص‌های ملی و فرهنگی.

۱. برای مطالعه بیشتر در زمینه نحوه پیدایش هویت تاریخی و اجتماعی و فرهنگی جهان عرب ر.ک: التکوین تاریخی للامة العربية: دراسة في الهوية والوعي، عبدالعزيز الدوری.

۲. ر.ک: بیداری اسلامی، جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، به اهتمام فرزاد پورسعید، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی خیزش‌های مردمی (۲۰۱۱)»، داود غریاق زندی، صص ۱۱۰-۱۱۵.

۳. ر.ک. International Studies Review, "Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory", Giorgio Shani, No 10, pp 727-729.

۴. دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون.

بیت عتیق که از اسامی کعبه است، معنایی «قدیمی» نیز دارد و با دقت در این معنا، روشن می‌شود که بیانگر مفهوم امت واحد است. هدف پروردگار این است که همه بندگان و امت‌های اسلامی را در حکم امت واحد و به مبائنه اعضای یک خانواده یا اجزای یک ساختمان که به هم مرتبط بوده و یکدیگر را نگاه می‌دارند، معرفی نماید.^۱

جمع‌بندی

حج عبادتی فراملی و فرامرزی است که در مهد تمدن و تاریخ اسلامی انجام می‌شود و از این جهت، توجه مسلمانان را به این نکته جلب می‌کند که آنها فراتر از همه هویت‌های فرهنگی و ملی و حتی مذهبی و فرقه‌ای، در یک هویت دینی فرادینی مشترک‌اند و از تاریخ و تمدن یکسانی برخوردارند. به این ترتیب در حج، هویت دینی در سطح تمدنی و فراملی تقویت و از این جهت، امت اسلامی تقویت می‌شود. همه ارکان سیاسی، فقهی، ارتباطی، اقتصادی و اخلاقی حج، در این راستا تحلیل‌شدنی است. رهاورد ارزشمند این نظام دینی در حج، تقویت قدرت، امنیت و کنشگری فعال کشورهای اسلامی در نظام بین‌الملل است.

از آنچه گذشت می‌توان گفت حج در بستر هویت دینی، وحدت را در جهان اسلام تقویت می‌کند و از این طریق، سه رهاورد ارزشمند را به دنبال دارد: قدرت، امنیت و امت. به عبارت دیگر حج را می‌توان به یک هرم تشبیه کرد که قاعده ذیل آن، هویت دینی است و در رأس هرم، وحدت قرار دارد. رأس هرم با سه مؤلفه قدرت، امنیت و امت، با قاعده هرم در ارتباط است.

۱. آثار معنوی و تربیتی حج، ولی‌الله رستگاری جویباری، ص ۳۷.

فصل دوم: تقویت جامعه‌مدنی جهان اسلام در حج

مقدمه

در هر تغییر اجتماعی، عده‌ای از افراد وجود دارند که در اصطلاح به آنها پیاده‌نظام گفته می‌شود و معمولاً در این تغییر اجتماعی، نقش مهمی برعهده دارند؛ زیرا در این تغییرات اجتماعی، همراهی انسان‌ها - که عناصر اصلی در شکل‌دهی اجتماع می‌باشند - باعث خواهد شد که تغییرات مورد نظر، به‌سادگی انجام شود و مقاومتی از سوی بدنه اجتماع در مقابل آن شکل نگیرد.^۱

بیداری اسلامی نیز از مهم‌ترین تغییرات اجتماعی در جهان اسلام است که با حضور گسترده مردم پیش می‌رود. شواهد نشان می‌دهد که بیداری اسلامی در میان تمام بخش‌های جامعه، از بالاترین طبقات گرفته تا پایین‌ترین آن به چشم می‌خورد.^۲ جنبه غیر مردمی حکومت‌ها در جنبه مردمی این نهضت‌ها مؤثر است. حکومت با استعمار وارد جهان اسلام شد. بر خلاف کشورهای اروپایی که حکومتشان به دست

۱. نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها، محمدحسین پناهی، ص ۳۵۶.

۲. ر.ک: اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص ۱۱۲.

بورژوازی ملی - بومی تأسیس شده، در کشورهای جهان سوم، این بنیاد سیاسی به دست بورژوازی استعماری - خارجی تحقق یافته است. این فرایند سبب شده که مؤسسات حکومتی در جهان سوم، در حقیقت در بروکراسی مدنی - نظامی بزرگی در خدمت منافع استعماری باشند و رابطه‌ای با گروه‌های بومی جوامع خویش نداشته باشند. به عبارت دیگر، دستگاه‌های حکومتی در جهان سوم، از استقلال و قدرت سیاسی زیادی در مقابل نیروهای بومی، اجتماعی و اقتصادی جوامع خویش برخوردارند.^۱

این حکومت‌ها از بنیان و پایگاه مردمی بهره‌مند نیستند و برای بقای خود، «وابستگی نظام جهانی و قدرت‌های مسلط»، «اتکا به نیروی نظامی» و «حمایتگری گروه‌های خاص»^۲ را دنبال می‌کنند.^۳

با توجه به اینکه حج عرصه بی‌نظیری در تعاملات بین‌الملل اسلامی است که با حضور ملت‌ها رقم می‌خورد، ظرفیت بالایی را در تقویت بیداری اسلامی فراهم می‌کند. حج تجسمی از حضور ملت‌های مسلمان است که با گرد هم آوردن نمایندگان از کشورهای اسلامی، قدرت‌نمایی امت اسلامی را ظاهر می‌کند. در این بخش ابتدا از طرفی، مردمی بودن بیداری اسلامی و سپس در مقابل، غیر مردمی بودن حکومت‌ها را در برخی کشورهای اسلامی بیان می‌کنیم. در ادامه با بیان جایگاه ملت‌ها در عرصه بین‌الملل، نقش حج را در تقویت بیداری اسلامی بیان خواهیم کرد.

۱. ر.ک.: "Politics and the Third World, "The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh",

Haruza Alavi.

۲. در برخی کشورهای اسلامی به ویژه حکومت‌های عربی، با توجه به بافت قبیله‌ای و عشیره‌ای، حکومت با صرف پول نفت، سعی در جلب حمایت گروه‌های خاص دارد. ر.ک.:

Theory and Society, "Clientelism and Conceptual Stretching differentiating among concept and among analytical levels", Tina Hilgers, No.40(5), P. 568.

۳. ر.ک.: «پدرسالاری جدید؛ تأملاتی در تعامل دولت و شهروندان در قیام‌های ۲۰۱۱ جهان عرب»، محمدعلی قاسمی،

جنبه‌های مردمی بیداری اسلامی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها و ابعاد بیداری اسلامی، مردمی بودن آن است؛ به طوری که حتی نقش مردم، بسیار پررنگ‌تر از روشنفکران و احزاب است.^۱ البته مردم‌گرایی به معنای توده‌گرایی نیست. در مردم‌گرایی نیز باید جایگاه نخبگان را مشخص کرد؛ ولی در بستر مردم‌گرایی، به این ترتیب نوعی توازن مردم‌گرایی نخبه‌گرایی در بیداری اسلامی فراهم می‌آید.^۲

نخبگان جهان اسلام نیز در چند دهه اخیر، نهضت‌های اسلامی را به سوی ابعاد اجتماعی و نرم‌افزارانه گسترانده‌اند که به نوبه خود زمینه‌ساز گرایش‌های مردمی را افزایش داده است. روشنفکران در مقابل جریان استبداد و خودکامگی و در نتیجه فضای بسته سیاسی، کار خود را از حوزه سیاست به فرهنگ منتقل کرده‌اند.^۳ در همین فضا، بسیاری از نهضت‌های اسلامی، گرایش‌های نظامی را کنار گذاشته و با حذف تاکتیک‌های خشونت‌گرا، فرایند افراط‌زدایی در سطح رفتاری (راهبردی / تاکتیکی) و سطح ایدئولوژیک را در پیش گرفته‌اند.^۴

از جهت دیگر می‌توان گفت، جهت‌دهی به حرکت‌های مردمی و اداره کردن و راهنمایی ایشان برای حرکت در مسیر درست و تعیین ایدئولوژی مناسب و متناسب با

۱. ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، «پیشی گرفتن توده‌ها از نخبگان در بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خامنه‌ای»، رضا رمضان نرگسی، صص ۴۷۷ - ۵۰۵.

۲. ر.ک: همان، «توازن نخبه‌گرایی و توده‌گرایی در اندیشه امام خامنه‌ای»، سجاد رستمی پور، صص ۵۰۹ - ۵۴۰.

۳. ر.ک: انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه‌ها و عوامل، گردآوری: بهجت قرنی، ترجمه الهام شوشتری‌زاده، «در حاشیه‌های شکست: جامعه‌شناسی روشنفکران عرب در دوره خودکامگی»، حازم قنديل، صص ۱۲۳ - ۱۷۳.

۴. ر.ک: همان، «پوستگی و تغییر در اندیشه و رفتار سیاسی اسلام‌گرایان: دگرگونی جنبش‌های اسلام‌گرایی مسلح در مصر و الجزایر»، عمر عاشور، صص ۲۰۱ - ۲۳۹.

این حرکت که توجیه‌کننده و تقویت‌کننده جنبش‌های مردم باشد، همه و همه با وجود یک رهبر جامع‌الاطراف میسر خواهد بود.^۱

در سده‌ی اخیر جنبش‌های اسلامی، حرکت‌هایی مردمی و سازمان یافته بوده‌اند که خواهان جایگزینی و تغییر وضع موجود بر اساس دستورات شرع اسلام در همه ابعاد فکری - عقیدتی و سیاسی - اجتماعی هستند.^۲

پس از سال ۲۰۰۰، سازمان‌های غیر دولتی مردم‌محور در کشورهای عربی، به شدت رو به افزایش بوده است که می‌توان از آن به توسعه جامعه مدنی تعبیر کرد. این مسئله، پویایی‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و همچنین ساز و کارهای تراکنش میان گروه‌های گوناگونی را نشان می‌دهد که می‌کوشند بر تغییر، تأثیر بگذارند و آن را مدیریت کنند.^۳ روی آوردن مسلمانان به چنین سازمان‌های واسطه بین دولت و توده جامعه، زمینه‌ساز نهضت‌های اسلامی و نشانگر دوری و جایگاه ضعیف دولت‌ها نزد مردم است.^۴

حج و ارتقای جایگاه ملت‌های مسلمان در عرصه بین‌الملل

جایگاه ملت‌ها در عرصه جدید بین‌الملل

امروزه مطالعات روابط بین‌الملل در فضای جهانی شدن با پشت سر گذاشتن نظریات «دولت‌محور»، به سوی «چند/جهان محوری» می‌رود تا با تغییر مفهوم کنشگر

۱. ر.ک: رهبری و انقلاب، حسین حسینی.

۲. بیداری اسلامی در جهان عرب؛ مطالعات نظری و موردی، به کوشش فرزاد پورسعید، «جنبش‌های انقلابی عربی؛ چشم‌اندازها و چالش‌های الگوی نوین دولت»، عزیز جوانپور و میر قاسم بنی‌هاشمی، ص ۱۴۷.

۳. ر.ک: انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه‌ها و عوامل، «تلاشی برای ارزیابی توسعه جامعه مدنی عربی»، امانی قنبدیل،

صص ۶۹-۸۷.

۴. ر.ک: جامعه مدنی و دولت: کاوش‌هایی در نظریه سیاسی، نیراچاندوک، ترجمه فریدون فاطمی و وحید بزرگی، ص ۴۱.

در عرصه بین‌الملل، دیگر دولت‌ها، تنها کنشگر سیاست و حکومت در عرصه داخلی و بین‌المللی نباشند.^۱ این تحول را می‌توان فراملی‌گرایی نامید.

به طور سنتی وقتی از سیاست و روابط بین‌الملل سخن گفته می‌شد، منظور روابط میان دولت‌ها بود، اما فراملی‌گرایی بر روابطی ورای روابط دولت‌ها و میان کنشگرانی غیر از دولت‌ها تأکید می‌کند. این روابط و کنشگران، بر کنشگران دولتی و رابط میان آنها نیز تأثیر می‌گذارند.^۲

همچنین در تعاملات معاصر بین کنشگران غیر دولتی و دولت‌ها، گاهی می‌شود که کنشگران فراملی از طریق اعمال نفوذ، می‌توانند بر روابط کنشگران دولتی نیز تأثیر بگذارند.^۳

جهانی شدن بدون اینکه در تعریف آن اتفاق نظر حاصل شده باشد، عمدتاً فرآیندی است که طی آن مناسبات بین کنشگران در کشورهای مختلف، از محدودیت‌هایی که مرزبندی‌های سنتی، جغرافیای روابط بین‌الملل ایجاد می‌کند، فراتر می‌رود.

با توسعه و گسترش حقوق بین‌الملل، اعمال حاکمیت^۴ در بعد خارجی (حاکمیت دولت‌ها) و بعد داخلی (حاکمیت در دولت) از اراده مطلق دولت‌ها خارج شده و تابع

۱. ر.ک: جهانی شدن سیاست: روابط بین‌الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بیلیس، ترجمه ابوالقاسم راه‌چمنی و دیگران؛ نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل، الکساندر وقت، ترجمه حمیرا مشیرزاده.

۲. تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، ص ۳۲.

۳. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، فرامرز تمنا، ص ۱۴۳.

۴. در حقیقت آنچه تحول یافته است، جامعه جهانی است که به شدت کارکرد سنتی دولت‌ها را تحت تأثیر قرار داده و حاکمیت در این فرآیند، هاله‌های تقدسی خود را از دست داده و به نماد احترام در مناسبات دولت‌ها تبدیل شده است. تا زمانی که مرزها وجود دارند و کشورها با پرچم و نام‌های متفاوت به همزیستی با یکدیگر ادامه می‌دهند، مفهوم حاکمیت نیز به حیات خود ادامه خواهد داد؛ ولی هر روز متفاوت از دیروز ظاهر خواهد شد.

اراده مشترک دولت‌ها و سایر کنشگران بین‌المللی، نهادهای مردم‌نهاد داخلی و بین‌المللی و افکار عمومی و مجموعه‌ای از اصول، هنجارها و الزامات وابستگی متقابل کشورها قرار گرفته است.^۱

حاکمیت، بیان‌کننده درجه قدرت است. درجه قدرت، جوهری است که وزن حاکمیت را تعیین می‌کند و در مجموع، صلاحیت‌ها و توانایی‌هایی ظاهر می‌شود که محدوده قدرت را بیان می‌کند. هرچند اعمال حاکمیت، مستلزم وجود قدرت است و بدون قدرت نمی‌تواند کارکردهای اساسی خود را انجام دهد، حاکمیت فقط قدرت نیست.^۲

ظرفیت حضور ملتها در حج در بیداری اسلامی

از آنچه گذشت، نقش و جایگاه جدید ملتها در عرصه بین‌الملل مشخص می‌شود. این نکته با توجه به اینکه حج نمودی عینی از بروز ملتهاست، ظرفیت جدیدی را برای اثرگذاری حج در عرصه سیاسی و اجتماعی جهان اسلام نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، حج کنگره‌ای جهانی و بین‌المللی از جهان اسلام است که بدون دعوت رسمی و تشریفات سیاسی مرسوم در تجمع‌های سیاسی، برگزار می‌شود و نمایندگانی از ملتها در آن حضور دارند. از طرف دیگر بیداری اسلامی، حرکتی فراگیر در جهان اسلام است که همه مسلمانان جهان را برای عزت‌خواهی سیاسی و اجتماعی و اجرای شریعت اسلامی در مسیر اعتلای تمدن اسلامی و رشد و شکوفایی جوامع اسلامی، به پا داشته است. در ادامه ظرفیت‌های نوین عرصه بین‌الملل برای نقش‌آفرینی ملتها در حج، در راستای تقویت بیداری اسلامی را بررسی می‌کنیم:

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم حاکمیت در روابط بین‌الملل»، یوسف مولایی، صص ۳۸۸-۳۵۹.

2. International Affairs, "Sovereignty an Interoduction and Brief History", Daniel Philpott, vol.48, No.2, p.355-359.

۱. کنشگری جامعه مدنی جهانی در عرصه بین‌الملل

بروز کارکردی ملتها در عرصه بین‌الملل را می‌توان در قالب مباحث جامعه مدنی جهانی بررسی کرد؛ چرا که این مسئله، به نحوی فزاینده موقعیت انحصاری دولت را به چالش کشیده است. گروه‌های عضو جامعه مدنی جهانی مانند جنبش‌های زنان، جنبش‌های محیط زیست، جنبش‌های ضد انرژی هسته‌ای و سایر جنبش‌های فعال در زمینه حقوق بشر و منافع انسانی، از طریق جهت‌دهی به برنامه‌های سیاسی خود در چارچوب معیارهای مشخص، به نظم موجود تداوم می‌بخشند و کنشگری انحصاری دولت‌ها را به میزان زیادی محدود می‌کنند.^۱

جامعه مدنی جهانی در مقام یک کنشگر جدید، از افراد و گروه‌ها در قالب اجتماعات و مؤسسات اختیاری، بدون در نظر گرفتن هویتشان به عنوان شهروندان یک کشور خاص و فراتر از قلمروی سیاسی و عمومی اجتماعات ملی ساخته می‌شود. مجموعه‌ها و گروه‌بندی‌های داوطلبانه جامعه مدنی جهانی، شامل سازمان‌های مذهبی و سازمان‌های غیر دولتی است. آنها بالذات برای حفظ منافع خود و بدون در نظر گرفتن سیستم دولتی، وجود دارند و به شکل کنشگران جدید عرصه بین‌المللی فعالیت می‌کنند.^۲

این مشخصات کاملاً بر حج تطبیق‌پذیر است و نشانگر عمق استراتژیک دین اسلام به مقوله حج و کارکردهای نرم‌افزارانه آن در عرصه بین‌المللی است. از طرف دیگر بیداری اسلامی نیز با توجه به حضور گسترده و فعال ملت‌های مسلمان، نمودی عملی از جامعه مدنی بین‌المللی اسلامی شده است که دولت‌ها را تحت فشار قرار داده و سعی می‌کند دوران اقتدار امت اسلامی را با مقابله با استعمار و استبداد به دست بیاورد.

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، ص ۱۳۵.

2. Non-governmental Organizations in United Nations system: The Emerging Role of International Civil society, Otto D, p. 125.

از آنچه گذشت افزایش اثرگذاری و امکان نقش‌آفرینی کنشگران غیر رسمی در عرصه بین‌الملل مشخص شد که توجیه‌گر حضور و کارآیی «ملت‌ها» و «نهاده‌ها» و تشکل‌های غیر دولتی»، در عرصه فراملی است. این شرایط، ظرفیت عظیم اجتماع حج را نشان می‌دهد و ابعاد مترقیانه اسلام را برای تبدیل شدن به قدرتی اثرگذار در عرصه بین‌الملل در مقابله با استعمار و استبداد نشان می‌دهد؛ استعمار و استبدادی که بیداری اسلامی برای غلبه بر آن و عزت‌بخشی به اسلام است.

امروزه دین یا همان قدرت دینی و به معنای دقیق‌تر، کنشگران دیندار، در سامانه بین‌الملل و سیاست بین‌المللی، یک واقعیت‌اند. سکولاریست‌های قدرتمند در روابط بین‌المللی، به عناصر معنایی و جریان‌های پساسکولار در این حوزه توجه دارند؛ بنابراین در مقابل چیرگی طرفداران جدایی دین از سیاست در سامانه بین‌المللی که لیبرال‌ها و واقع‌گراها آن را نمایندگی می‌کنند، جریان دینی متأخری در حال شکل‌گیری است که در قالب قواعد و کنش‌های خویش، به‌سرعت به تولید و بازتولید گفتمان خود دست زده‌اند.^۱

اثرگذاری حج در بیداری اسلامی بر اساس کنشگری جامعه مدنی جهانی در عرصه بین‌الملل را می‌توان از دو طریق بررسی کرد:

الف) تحت فشار قرار دادن دولت‌ها

یکی از جلوه‌های مهم کنشگری جامعه مدنی، زیر فشار قرار دادن دولت‌هاست. برای نمونه سازمان عفو بین‌الملل و دیده‌بان حقوق بشر، همواره بر دولت‌ها اعمال نفوذ می‌کنند تا معیارهای بین‌المللی سخت‌تری را به منظور صیانت از حقوق بشر ایجاد کنند.

۱. ر.ک: نوسلفی‌گری و جهانی شدن خاورمیانه، صص ۷۶ و ۷۷.

این ویژگی جامعه مدنی را نیز می‌توان به‌خوبی در حج اجرا کرد؛ چنان‌که یکی از مؤلفه‌های مهم امام خمینی علیه السلام در احیای حج ابراهیمی، بیان مشکلات و مسائل جهان اسلام و مسلمانان در حج و اعمال فشار به دولت‌های خودفروخته و استعمارگران بود. امام خمینی علیه السلام تأکید داشتند در حج، باید مسائل جهان اسلام مطرح شود^۱ تا هویت بین‌المللی مسلمانان (امت واحده) تقویت شود و بیداری اسلامی، علاوه بر ابعاد سیاسی، به جنبه‌های سازندگی عملی نیز وارد شود.

از این رو بیشترین بخش از پیام‌های امام خمینی علیه السلام در ایام حج، به بیان و تشریح اوضاع و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه‌رو بودند، اختصاص داشت. بخشی از پیام‌های امام خمینی علیه السلام در ایام حج، به بیان مسائل مسلمانان جهان^۲ همچون: «فلسطین»^۳ و «لبنان»^۴ و برخی هم به تمام مسلمانان جهان مربوط بود.

جامعه مدنی از دو طریق می‌تواند بر دولت‌ها اعمال فشار کند:

۱. نهادها و سازمان‌های بین‌المللی، با گستره عمل فراملی و ایجاد قواعد و هنجارهای عام در محیط بین‌المللی، می‌توانند نقش مثبتی را در تسهیل مذاکره میان تنشگران دولتی ایفا کنند.^۵

بر این اساس حج به عنوان جامعه مدنی جهان اسلام، می‌تواند روابط بین دولت‌های اسلامی را تسهیل و حتی مدیریت کند.

۲. بخش مهمی از اثرگذاری کنشگران غیر رسمی (نهادها و سازمان‌های بین‌المللی) از طریق تحت تأثیر قرار دادن افکار عمومی است. آنها از این طریق می‌توانند کنشگران

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۶، ۱۳۶ و ۱۳۷.

۲. همان، صص ۱۱، ۲۶، ۵۶، ۷۴، ۱۱۱، ۱۶۷ - ۱۷۰ و ۲۵۵.

۳. همان، صص ۱۲، ۲۰۳ و ۲۵۷.

۴. همان، صص ۸۴ و ۱۱۴.

۵. تحول در مفاهیم روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، ص ۱۴۶.

رسمی (دولت‌ها) را تحت تأثیر قرار دهند.^۱

از آنجا که امروزه غرب سعی می‌کند از طریق رسانه‌ها، افکار عمومی جهان را به گرایش‌های ضد اسلامی سوق دهد (اسلام‌هراسی) و با واژه‌هایی مانند بنیادگرایی و تروریسم، فضای منفی و سنگینی را علیه اسلام در عرصه بین‌الملل ایجاد کند، حج می‌تواند با مدیریت افکار عمومی جهانیان، نقش بی‌بدیلی را در هدایت فضای بین‌الملل، برای کاهش تهدیدها و افزایش فرصت‌ها داشته باشد.

ب) تأثیرگذاری بر سیاست جهانی

جامعه مدنی جهانی، می‌تواند بر سیاست جهانی و حتی بر نظم جهانی تأثیر بگذارد. این اثرگذاری از طریق تلاش‌های آگاهانه و عمدی NGOهای سیاسی انجام می‌شود. شمار زیادی از سازمان‌های غیر دولتی، تنها به دلایل سیاسی به وجود می‌آیند. آنها بخشی از حرکت‌ها و جنبش‌های اجتماعی فراملی هستند که به پیشبرد دستور کارهای هنجاری خاص کمک می‌کنند؛ بارزترین آنها عبارت‌اند از: سازمان عفو بین‌الملل، صلح سبز (نهضت طرفداران محیط زیست)، سازمان خلع سلاح اتمی اروپا، اتحادیه جهانی ضد کمونیسم و اتحادیه جهانی نازی‌ها.^۲

اقلیم کنشگری جامعه مدنی جهانی، در مقام یک قلمروی فراملی که در آن مردم شکل‌دهنده روابط هستند (نه دولت‌ها و سازمان‌های دولتی) و عناصر هویت‌ساز را (جدا از نقششان به عنوان شهروند یک کشور خاص) توسعه می‌دهند، معرف قلمرویی است که ویژگی عزت نفس را بالا می‌برد و می‌تواند به طور واقعی، در خدمت منافع عموم مردم باشد.^۳ مردم در سرتاسر مرزهای ملی، ارتباط برقرار می‌کنند، همکاری می‌کنند و میان

۱. ر.ک: تحول در مفاهیم روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، ص ۱۴۶.

۲. همان، ص ۱۳۷.

3. Principled World Politics, P. Wapner and L. Ruiz eds, "The Normative Promise of Nonstate Actors: A Theoretical Account of Global Civill Society", Wapner, Paul, P. 261.

خودشان رابطه ایجاد می‌کنند. آنها در این مسیر، شیوه‌های تعامل را به وجود می‌آورند و پیوندهایی را ایجاد می‌کنند که تشکیل‌دهنده شبکه‌های فراملی غنی هستند.

بر این اساس می‌توان حج را یک جامعه مدنی جهان اسلام نامید که فراتر از مرزهای سیاسی و جغرافیایی و بدون دخالت دولت‌ها و بلکه با حضور ملت‌های مسلمان، در بستر مناسک و تعالیم دینی شکل گرفته است. در این اجتماع، مسلمانان می‌توانند به دنبال عزت سیاسی و هویت‌بخشی فرهنگی خود، عرف بین‌الملل را تحت فشار قرار دهند و با نمایشی از اقتدار اسلامی، بر مطالبات خود پافشاری کنند. بهترین نمود این ویژگی جامعه مدنی جهانی مسلمانان، در مراسم برائت از مشرکان بروز پیدا می‌کند.

برائت از مشرکان، تجمعی از مسلمانان است که در محیطی دینی و فراملی و با حضور ملت‌ها تشکیل شده و بر طرد ظلم و استعمار کافران و عزت مسلمانان تأکید دارد و می‌کوشد سیاست‌های تبعیض‌گرایانه و استثمارگونه غرب نسبت به جهان اسلام را زیر سؤال ببرد. مسلمانان در مراسم حج، در سرزمینی که اسلام از آن آغاز و جهانی شده و در مکه که یادآور تلاش‌های انقلابی حضرت ابراهیم علیه السلام است، ضمن تأکید بر هویت دینی و تمدنی در بستر بروز اقتدار مسلمانان در حج، عزت نفس خود را بالا می‌برند و تلاش می‌کنند با تقویت روابط درونی خود، همبستگی و وحدتشان را برای مقابله با دشمنان اسلام افزایش دهند.

۲. ایجاد و تقویت جنبش‌های اجتماعی

تغییرات اجتماعی در کشورهای اسلامی را می‌توان در سطوح مختلف بررسی کرد. بخش مهمی از نهضت‌های اسلامی در جریان بیداری اسلامی را می‌توان در قالب جنبش اجتماعی تبیین و بررسی کرد. تحقق جنبش‌های اجتماعی، زمینه و مقدمه بسیار خوبی برای نهضت‌های فراگیر سیاسی در بیداری اسلامی است. جنبش‌های اجتماعی،

ناظر به فعالیت‌های فراگیر اجتماعی است که با حضور عموم مردم انجام می‌شود و حاکی از نوعی درخواست عمومی برای تغییر اجتماع و اصلاح امور است. یکی از جنبه‌های مهم تأثیرگذاری حج در بیداری اسلامی را می‌توان در قالب زمینه‌های حج در جنبش‌های اجتماعی بررسی کرد. برای بررسی ظرفیت‌های حج در ایجاد جنبش‌های اجتماعی در سطح جهان اسلام، ویژگی‌های آن را بررسی می‌کنیم:

الف) تقویت باورهای مشترک

جنبش‌های اجتماعی، تلاش برای پرورش اعتقادات مشترک است؛ اما آنچه در شرایط جدید اهمیت پیدا می‌کند، شکل‌گیری ارزش‌های پسامادی و اهمیت «خودتحقق‌بخشی» در جامعه است.^۱

امام خمینی علیه السلام به این بعد از حج، بسیار توجه داشت و از اجتماع حج به عنوان محل و زمانی مناسب برای درک و شناسایی هویت واقعی اسلامی و همچنین ماهیت و جایگاه حج بهره می‌برد تا مسلمانان به هویت اسلامی خود پی ببرند. بر این اساس یکی از مهم‌ترین عرصه‌های حج در بیداری اسلامی، شناساندن اسلام واقعی است؛ اسلامی که با تلاش‌های استعمارگران در ابعاد فردی و مناسکی خلاصه شده و از روحیه سیاسی و اجتماعی فاصله گرفته است.

با گذشت چند قرن و تقویت جنبه‌های سیاسی و اجتماعی دین، بیداری اسلامی به جنبشی نیرومند و فراگیر تبدیل شد. بنابراین، مهم‌ترین عامل بیداری اسلامی، بازگشت مسلمانان به اسلام اصیل و ناب بود؛ اسلامی که در آن، بر عزت اسلامی و مقابله با دشمنان و استعمارگران تأکید بسیاری شده است؛ اسلامی که در آن، مسلمانان از نظر علمی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، حکومتی مقتدر، متعالی و مستقل دارند؛ اسلامی که

۱. ر.ک: جامعه‌شناسی معاصر، جهانی شدن، سیاست و قدرت، کیت نش، ترجمه تقی دلفروز، ص ۳۸.

در آن، نه تنها سیاست و دیانت از هم جدا نیستند، بلکه لازمه یکدیگرند؛ اسلامی که در آن، معنویت و اخلاق، زیربنای شکل‌گیری جامعه و شخصیت همه افراد جامعه است. نتیجه طبیعی چنین اسلامی، صلابت و پویایی همیشگی جامعه است که به هیچ وجه، غفلت و خمودی در آن جایی ندارد.

بنابراین، آشنا کردن مسلمانان با اسلام واقعی، به خودی خود، بیداری اسلامی را در پی خواهد داشت و حج، بهترین فرصت برای این امر خواهد بود.

امام نیز که خود با چنین قرائت جامعی از اسلام ناب، بزرگ‌ترین احیاگر تفکر دینی در قرن حاضر شد و با همین ایده و مبنا، انقلاب اسلامی را رهبری کرد و به پیروزی رساند، ضمن اینکه آشنا نبودن مسلمانان با همه ابعاد اسلام را بزرگ‌ترین مشکل جامعه اسلامی می‌دانست^۱، در پیام‌های خود به کنگره عظیم حج، با تأکید بر این نکته فرمود:

عید سعید و مبارک، در حقیقت آن روزی است که با بیداری مسلمین و تعهد علمای اسلام، تمام مسلمانان جهان از تحت سلطه ستمکاران و جهان‌خواران بیرون آیند و این مقصد بزرگ، زمانی میسر است که ابعاد مختلف احکام اسلام را بتوانند به ملت‌های زیر ستم ارائه دهند و ملت‌ها را با اسلام آشنا کنند ... و چه فرصتی بالاتر و والاتر از کنگره عظیم حج که خداوند متعال، برای مسلمانان فراهم آورده است.^۲

در این بین حج از مهم‌ترین احکام دینی است که در عین ابعاد و کارکردهای سیاسی و اجتماعی، در ابعاد مناسکی محدود شده است.^۳ بنابراین حج باید در مقام یکی از عبادت‌های سیاسی اسلامی، احیا شود.

۱. ر.ک: صحیفه نور، ج ۲، ص ۲۷۷.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۳۳.

۳. همان، ص ۱۸۴.

امام، در پیام خود به مناسبت سالگرد کشتار خونین مردم در مکه، تفکری که حج را در سطح یک عبادت دست‌جمعی و سفری زیارتی - سیاحتی تنزل می‌دهد، به شدت رد می‌کند و در مقابل، کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج را مبارزه با دشمنان اسلام و عامل تقویت همبستگی مسلمانان معرفی می‌کند.^۱ امام خمینی علیه السلام حتی از مناسک حج نیز تفسیری سیاسی دارد و آن را با مفاهیمی همچون مبارزه با شیاطین، بت‌ها و طاغوت‌های زمان همراه می‌کند و در مقابل همبستگی بین مسلمانان، گره می‌زند.^۲

با این اوصاف، از دید امام:

یکی از وظایف بزرگ مسلمانان، پی بردن به این واقعیت است که حج چیست و چرا برای همیشه باید بخشی از امکانات مادی و معنوی خود را برای برپایی آن صرف کنند.^۳

ب) اعمال فشار به نهادهای رسمی قدرت

از منظر جنبش‌های اجتماعی، دستیابی به قدرت سیاسی، ضروری نیست؛ همچنین اولویت اول، تغییر سنگر قدرت سیاسی نیست؛ بلکه اصلاح امور و نشان دادن ناکارآمدی نظام سیاسی مد نظر است. برای این منظور به رهبران بزرگ و قهرمانان، برای ایجاد تغییر اجتماعی نیازی نیست؛ بلکه این جنبش‌ها تنها حالت اعتراضی و انتقادی دارند.^۴

جنبش‌های اجتماعی چون به دنبال قدرت سیاسی نیستند، به دنبال خشونت نیز

۱. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۰.

۲. ر.ک: همان، صص ۱۲۲ - ۱۵۴، ۱۸۴ - ۱۸۵ و ۲۵۰.

۳. همان، ص ۲۰۵.

۴. ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی خیزش‌های مردمی ۲۰۱۱»، ص ۱۲۰.

نیستند. گرایش نداشتن به خشونت و قدرت سیاسی، سبب می‌شود جنبش‌های اجتماعی، تهدیدی علیه همبستگی اجتماعی نباشند و حتی ممکن است به پیوندهای اجتماعی در جامعه کمک کنند؛ زیرا نوعی پیام عمومی را به نظام سیاسی مستقر ارسال می‌کنند.^۱

از این جهت حج، اجتماعی پرشور از ملت‌های اسلامی است که می‌تواند دولت‌های کشورهای اسلامی را تحت فشار قرار دهد. حضور مسلمانان در حج می‌تواند به یک جنبش اجتماعی فراگیر در جهان اسلامی تبدیل شود که مطالبات و نظرات سیاسی و اجتماعی خود را مطرح و پیگیری نماید. از این جهت جنبش اجتماعی در حج و بیداری اسلامی، نوعی هم‌پوشانی دارند.

در حال حاضر یکی از مشکل‌ها و موانع بیداری اسلامی، وجود دولت‌های دست‌نشانده به اصطلاح اسلامی است؛ به طوری که یکی از ابعاد بیداری اسلامی، به مبارزه با این دولت‌ها و نفی آنها اختصاص می‌یابد.

از دید امام، یکی از مسائل اساسی جهان اسلام، وجود دولت‌هایی به ظاهر اسلامی است:

این خطری است برای مسلمین. من اعلام خطر می‌کنم برای مسلمین و برای اسلام، با این وضعی که دولت‌ها دارند... مشکل مهم، دولت‌های اسلامی هستند. باید دولت‌ها بیدار بشوند. اگر دولت‌ها بیدار بشوند، مشکلات مسلمین رفع می‌شود؛ با هم تفاهم می‌کنند؛ لکن دست‌هایی در کار است که نمی‌گذارد.^۲

به طور کلی امام خمینی علیه السلام، برای سران و دولت‌های کشورهای اسلامی، مسئولیت

۱. ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی خیزش‌های مردمی ۲۰۱۱»، ص ۱۲۱.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۷۰.

بسیار سنگینی قائل بود؛ هرچند که انتقادهای بسیاری به آنها می‌کرد و آنها را مسلمان واقعی نمی‌دانست^۱ و حتی در پیام‌هایشان راجع به حج نیز، این انتقادات بسیار به چشم می‌خورد.^۲

امام خمینی علیه السلام، خطاب به زائران خانه خدا، از سرسپردگی سران کشورهای اسلامی و از اینکه از منافع کشور اسلامی خود حمایت نمی‌کنند، به شدت انتقاد می‌کرد و می‌فرمود:

ما اکنون از بسیاری از دولت‌های به اصطلاح اسلامی، مأیوس هستیم و امیدی به هدایت آنان نداریم؛ مگر آنکه خداوند متعال، نظر عنایتی فرماید و خود و کشور خود را از چنگال گرگان جهان‌خوار نجات دهند.^۳

امام، پس از بیان توطئه‌های استعمار در تسلط بر سرمایه‌ها و منابع مسلمانان و وابستگی کشورهای اسلامی به آنها، یکی از علت‌های این درد مهلک را وجود دولت‌های اسلامی می‌داند که البته اگر با ملت‌ها همراه شوند، مشکل حل خواهد شد:

... و دولت‌های ملت‌های اسلامی نیز اگر با توده‌های محروم همگام و همراه شوند، از این پیوستگی و وابستگی ذلت‌بار که هزار بار مرگ بهتر از آن است، نجات پیدا می‌کنند و با عزت و ارزش‌های انسانی هم‌آغوش می‌شوند...^۴

در پیام دیگری هم می‌فرماید: اگر وحدت کلمه اسلامی بود و اگر دولت‌ها و ملت‌های اسلام، به هم پیوسته بودند، معنا نداشت که قریب یک میلیارد جمعیت مسلمین، زیر دست قدرت‌ها باشند.^۵

۱. ر.ک: صحیفه نور، ج ۱۱، صص ۲۰۲؛ ج ۱۲، صص ۲۷۲؛ ج ۱۴، صص ۱۰۷؛ ج ۱۵، صص ۲۶۲.

۲. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۲۳، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۹۳، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۵۲ و ۲۵۴.

۳. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۰۳.

۴. همان، صص ۱۶۶.

۵. همان، صص ۱۹.

بنابراین، از دید امام، وجود دولت‌های سرسپرده اسلامی، یکی از مشکل‌های بیداری اسلامی است. از نظر ایشان، این دولت‌ها باید به ملت‌ها پیوندند و در مقابل، ملت‌ها نیز وظیفه دارند، دولت‌ها را اصلاح و کنترل کنند.

امام، در پیامی به زائران خانه خدا می‌فرماید:

مسلمانان جهان، باید به فکر تربیت و کنترل و اصلاح سران خود فروخته بعضی کشورها باشند و آنان را با نصیحت یا تهدید، از این خواب گرانی که هم خودشان و هم منافع ملت‌های اسلامی را به باد فنا می‌دهد، بیدار نمایند و به این سرسپردگان و نوکران هشدار بدهند و خودشان هم با بصیرت کامل از خطر منافقین و دلالان استکبار جهانی غافل نشوند و دست روی دست نگذارند و نظاره‌گر صحنه شکست اسلام و غارت سرمایه‌ها و منافع و نوامیس مسلمین نباشند.^۱

ج) جهان‌شمولی و تقویت همبستگی اجتماعی

از آنجا که جنبش‌های اجتماعی، بیشتر بر طبقات اجتماعی متوسط استوار است، باید گفت که این جنبش‌ها به دنبال مقاصد مادی نیستند، بلکه گرایش‌های فرامادی و خودابرازی دارند. بنابراین، این جنبش‌ها رویکرد محلی خاص‌گرایانه ندارند؛ بلکه رویکردی جهان‌شمول دارند.^۲

حج از بهترین نمادهای جهان‌شمولی اسلام است که با رنگ باختن همه ملیت‌ها و مرزهای جغرافیایی، مسلمانان را از سرتاسر جهان، در زمان و مکانی واحد و با مناسکی یکسان دور هم جمع می‌کند.

از سوی دیگر بیداری اسلامی، یک حرکت موردی و مقطعی نیست که به کشور یا

۱. صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۱۱۴.

۲. ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی

خیزش‌های مردمی ۲۰۱۱»، ص ۱۲۱.

جریانی خاص اختصاص داشته باشد، بلکه بر اساس ایده امت واحد اسلامی، کل کشورهای اسلامی را در برمی‌گیرد؛ چنان‌که یکی از شعارها و آرمان‌های مهم طلایه‌داران بیداری اسلامی، همبستگی جهان اسلام بود.

بیداری اسلامی نهضتی فراگیر است که با تعصب‌های قومی و نژادی تناسبی ندارد؛ زیرا گفتمان بیداری اسلامی برای کشورهای اسلامی، یک هویت فراگیر دینی ایجاد می‌کند که بر اساس آن، هویت‌ها و منافع فردی، ملی و قومی، در مقابل اعتبار و آبروی یکپارچه جهان اسلام، جایی ندارد. بر این اساس، جوامع اسلامی در مقام ایجاد یک تمدن عظیم و در مقابل دشمنان اسلام، همه تمایزها و تفاوت‌ها را رها می‌کنند تا با تحقق امت واحد اسلامی، توانایی‌ها و استعدادها را برای دستیابی به جایگاه بالا و ممتاز فرهنگی و تمدنی در عرصه بین‌المللی باز یابند.

وجود چنین بینشی در بیداری اسلامی، مانع از تمایز مسائل مسلمانان می‌شود و مشکل‌های مسلمانان در هر بخش از جهان اسلام، به سراسر جهان اسلام مربوط می‌شود. عناصری مانند «تقویت برادری و همبستگی»، «تحکیم وحدت و وفاق» و «ایجاد تفاهم و هماهنگی» که هر یک از مؤلفه‌های سیاسی و فرهنگی بیداری اسلامی در سطح بین‌الملل است، از دیگر دستاوردهای طرح و بررسی مسائل مسلمانان در جریان حج است.

امام خمینی علیه السلام که در عمل با رهبری و پیروزی انقلاب اسلامی، بزرگ‌ترین معمار و ایدئولوگ بیداری اسلامی در قرن حاضر بود، با همین دید حج را می‌نگریست و سعی داشت توجه مسلمانان را به هویت فراملی و حیثیتی جهانی اسلام جلب کند. از این رو ایشان بر این باور بود که باید مسائل جهان اسلام، در حج مطرح شود تا مسلمانان به احوال و اوضاع یکدیگر پی برده و به نوعی هویت جمعی مسلمانی دست یابند.

در راستای تحقق این امور، امام خمینی علیه السلام با دیدی جامع درباره حج، در پیام‌های خود، زائران خانه خدا را متوجه این ظرفیت عظیم می‌کند:

بر شما ملت عزیز اسلام که برای ادای مناسک حج در این سرزمین وحی اجتماع کرده‌اید، لازم است از فرصت استفاده کرده، به فکر چاره باشید و برای حل مسائل مشکله مسلمین، تبادل نظر و تفاهم کنید.^۱

امام، خطاب به ملت‌ها، آنها را به اموری غیر از مناسک نیز مکلف می‌کنند: یک- کوشش در راه ترقی و تعالی مسلمانان و اتحاد و پیوستگی جامعه اسلامی؛ دو- همفکری و هم‌پیمانی در راه استقلال و ریشه‌کن کردن سرطان استعمار؛ سه- چاره‌جویی برای گرفتاری‌های ملل مسلمان؛ چهار- توجه به فقرا و مستمندان کشورهای اسلامی؛ پنج- چاره‌اندیشی برای آزادی سرزمین فلسطین از چنگال صهیونیسم.^۲

از نظر امام خمینی علیه السلام:

نکته مهم این اجتماعات (حج)، این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع هم برسانند و برای رفع اشکالات مسلمین فکر کنند و اجتماع بزرگ میلیونی اسلامی در حجاز برای همین نکته است، در عین حالی که عبادت است.^۳

بدین ترتیب، درمی‌یابیم که امام خمینی علیه السلام با در نظر گرفتن هویت تمدنی جهان اسلام و امت واحد اسلامی، حج را زمینه‌ای برای تحقق اهداف بین‌المللی و شخصیت فراملی مسلمانان می‌داند. این موارد، همان مؤلفه‌های بیداری اسلامی‌اند که بر اموری مانند: مبارزه با استعمار، حفظ استقلال و هویت مسلمانان، نگرش عام به دین و خلاصه نکردن آن در امور فردی مناسک‌گرایانه و تلازم دین و سیاست، تکیه دارند.

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱.

۲. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۱ و ۱۲.

۳. همان، ص ۵۵.

فصل سوم: حج، رسانه اسلامی و بیداری اسلامی

مقدمه

یکی از مسائل مهم در تحلیل بیداری اسلامی، رسانه و تأثیر آن در گسترش و راهبری نهضت‌های اسلامی است که امروزه در عصر جهانی شدن و عصر اطلاعات، اهمیت و جایگاهی دوچندان یافته است. بر این اساس یکی از ابزارهای نوین ارتباطی که در انسجام‌بخشی و تقویت نهضت‌های اجتماعی در خاورمیانه در بیست سال اخیر مؤثر بوده است، شکوفایی و فضای باز رسانه‌ای در این کشورها بوده است که جریان اطلاعات و اخبار را از دست دولت‌ها خارج کرده و زمینه را برای پویایی نهضت‌های اسلامی فراهم کرده است.

این شبکه‌ها، توده‌های مردم را از آنچه در جامعه می‌گذرد، مطلع می‌کنند و همچنین با نمایش رویه‌های دموکراتیک در سراسر جهان، فرهنگ سیاسی جدیدی را رواج می‌دهند. این فناوری‌ها، امکان یک جریان اطلاعات دموکراتیک‌تر و کمتر محدود و امکان یک جامعه مدنی قوی‌تر و نیرومندتر را ایجاد می‌کند. روز به روز برای دولت‌ها، سخت‌تر می‌شود که واقعیت‌ها را تحریف یا اطلاعات را از شهروندانشان مخفی کنند.

آنها قابلیت رسانه‌ها را احساس می‌کنند و گاهی می‌کوشند آن را سرکوب کنند.^۱ البته این فضای رسانه‌ای هرچند زمینه و عامل بسیار مساعدی برای پیشبرد و اهداف و برنامه‌های نهضت‌های اسلامی است، ولی به تنهایی نمی‌تواند کشورهای استبدادی را تبدیل به دموکراسی کند؛ زیرا رسانه‌ها به حمایت توده مخاطبان نیاز دارند تا به دولت‌هایشان فشار بیاورند. اکنون به عهده شهروندان مسلمان است که تصمیم بگیرند چگونه از این رسانه‌های نو، برای تجربه و ایجاد دموکراسی نهادینه‌تر در هر بعد استفاده کنند.

ابوزید، مدیر تحریریه مجله النهار یمن، با دیدگاهی جامعه‌شناسانه معتقد است جوانان عرب، امروزه برای به دست آوردن وجود اجتماعی و هستی‌شناختی خود و همچنین ایفای نقش فعال در زندگی سیاسی و اجتماعی، به فضای مجازی و دنیای اینترنت رو آورده‌اند و این به معنای به چالش کشیدن دولت‌های عرب در این فضا است. او معتقد است جوانان عرب، به‌خوبی از عصر جهانی شدن و شبکه‌های اجتماعی برای به بار نشاندن این ایده استفاده می‌کنند.^۲

با توجه به ظرفیت‌های نوین رسانه‌ها در روزگار حاضر و تأثیر آن در بیداری اسلامی، به نظر می‌رسد ابعاد و کارکردهای رسانه‌ای حج، فضای جدیدی را در ظرفیت‌های حج در بیداری اسلامی تداعی می‌کند. حج، فضای عمومی جهان اسلام است که همه مسلمانان در آن حضور دارند و از این جهت می‌توان حج را رسانه بین‌المللی جهان اسلام دانست.

۱. برای مطالعه بیشتر در مورد ابعاد و کارکردهای سیاسی و اجتماعی رسانه‌ها در کشورهای عربی ر.ک: انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه‌ها و عوامل، «رسانه‌های عربی در بیست سال گذشته: فرصت‌ها و چالش‌ها»، رشاد عبدالله، صص ۸۹-۱۲۳.

۲. ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تأثیر شبکه‌های اجتماعی و کانال‌های ماهواره‌ای در وقوع و تکوین انقلاب‌های عربی»، نبی‌الله ابراهیمی، ص ۱۷۵.

در این گفتار ابتدا تحلیلی از ابعاد رسانه‌ای حج ترسیم می‌کنیم و سپس تأثیر این ابعاد را در بیداری اسلامی مرور خواهیم کرد.

حج، رسانه اسلامی

رسانه‌ها و ابزارهای ارتباطی، وسیله جهانی شدن و سپس جهانی‌سازی هستند و پیام را به سراسر جهان منتقل می‌کنند؛ تا آنجا که برخی معتقدند، جهان در دستان کسی است که رسانه‌ها را در اختیار دارد.^۱

در این میان آیا حج می‌تواند جدای از محتوای جهانی شدن، در ایجاد رسانه جهانی اسلامی نیز الهام‌بخش مسلمانان باشد؟

۱. امپریالیسم رسانه‌ای و ضرورت توجه به ابعاد رسانه‌ای حج

علوم ارتباطات، اگر ابزارهای جهانی شدن را به صورت مساوی میان بازیگران نظام بین‌الملل تقسیم می‌کرد، شایستگی‌ها و قابلیت‌های مکاتب، عامل تعیین‌کننده جایگاه آنان بود. اما چنین فضایی بر نظام بین‌الملل حاکم نیست و بسیاری از کشورها و جوامع، از چنین ابزارهایی بهره‌مند نیستند. در مقابل، جهان غرب با در اختیار داشتن آخرین تکنولوژی‌های ارتباطی، تهاجم گسترده‌ای را علیه کشورهای در حال توسعه و جهان سوم، از جمله کشورهای اسلامی آغاز کرده است که گاه از آن، به امپریالیسم رسانه‌ای یاد می‌شود.

در امپریالیسم رسانه‌ای، شبکه‌هایی از رسانه‌های مکتوب و غیرمکتوب همچون مجلات، شرکت‌های تبلیغاتی و چاپ و نشر، شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی و مطبوعات زنجیره‌ای وجود دارد که تحت سیطره یک فرد یا یک ایدئولوژی خاص اداره

۱. «انحصار رسانه‌ها»، بن. اچ. بگدیکیان، ترجمه داود حیدری، ص ۵.

می‌شود و کارکرد آن علاوه بر بیرون راندن رقیبان، اثرگذاری بر مخاطبان جهانی و القای آرا و نظرات خاص است.

به گفته ادوارد سعید:

ما در عصر اطلاعات زندگی می‌کنیم و این رسانه‌های مدرن‌اند که این اطلاعات را تفسیر کرده و از صافی اراده سیاسی خود می‌گذرانند. از این رو کسانی که کنترل رسانه‌ها را در دست دارند، قادر به کنترل ما نیز می‌شوند؛ چرا که آنها کنترل‌کننده اطلاعات‌اند و کسانی که اطلاعات را کنترل می‌کنند، کنترل‌کننده دانش‌اند و دانش، قدرت است.^۱

از همین رو در چند دهه اخیر، شاهد شکل‌گیری «غول‌های بزرگ رسانه‌ای» در غرب، به‌ویژه در آمریکا هستیم؛ غول‌هایی که می‌کوشند با تکیه بر ابزارهای ارتباطی، نبض اخبار، فرهنگ، سیاست و اقتصاد جهانی را در دست گیرند.^۲

در سال ۱۹۸۳، بن باگدیکیان، کتابی با عنوان «انحصار رسانه‌ای» منتشر کرد.^۳ او در این کتاب به خوانندگان هشدار می‌داد که با چنگ انداختن گروهی کم‌شمار از مؤسسات اقتصادی بر بخش رسانه‌ای، اطلاع‌رسانی در آمریکا از اصول کثرت‌گرایی — که ادعای پیروی از آنان را دارد — فاصله می‌گیرد.

شیلر که از سردمداران مکتب اقتصاد سیاسی رسانه‌هاست، با طرح «امپریالیسم و سلطه فرهنگی-اطلاعاتی»، نقش شرکت‌های فراملیتی و رسانه‌های بین‌المللی را در تحکیم سلطه آمریکا، اشاعه اقتصاد بازار و استعمار جهان سوم تشریح می‌کند.^۴

۱. اسلام رسانه‌ای، ادوارد سعید، ترجمه اکبر افسری، ص ۵۰.

۲. در آمریکا عملاً ۵ شرکت عظیم رسانه‌ای، کار تهیه و پخش اخبار ملی و بین‌المللی را انجام می‌دهند که گروه رسانه‌ای «Donrey media»، به‌تنهایی ۵۴ روزنامه را در مالکیت خود دارد. (جنگ نرم و ویژه جنگ رسانه‌ای، ص ۴۳). در این میان یهودیان صهیونیست، در استیلای بر رسانه‌ها، گوی سبقت را از دیگران ربوده‌اند (همان، ص ۷۳).

3. The Media Monopoly, sixième édition, Ben Bagdikian.

۴. رسانه، «ارتباطات و توسعه؛ چهار دهه نظریه‌پردازی... و امروز؟»، محمد مهدی فرقانی، ش ۴۶، ص ۴۹. برای آشنایی بیشتر با نظرات شیلر در این خصوص ر.ک: . وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میرعابدینی.

می‌توان گفت امروز، استعمار چهره خود را عوض کرده و به جای حملات نظامی و مستقیم که سرزمین و جسم دیگران را تهدید می‌کرد، تیرهای سهمگین امواج، قلب‌ها و مغزها را تهدید می‌کند. به این ترتیب امپریالیسم رسانه‌ای، تداعی‌گر نوعی جنگ رسانه‌ای است که از برجسته‌ترین جنبه‌های جنگ نرم و جنگ‌های جدید بین‌المللی است.^۱ رسانه‌های غربی بعد از پایان جنگ سرد، کلیت اسلام را مورد حمله تبلیغاتی قرار داده و اسلام را با همان ویژگی‌های چهارگانه‌ای معرفی می‌کنند که در دوره جنگ‌های صلیبی ساخته و پرداخته شد.^۲

ادوارد سعید در مقدمه مفصلی بر کتاب خود، اسلام رسانه‌ها در سال ۱۹۹۶، به نقل از جف هینس، سیمای جهان اسلام در رسانه‌های غربی در دوران پس از جنگ سرد را چنین معرفی می‌کند:

برای بسیاری از مردم در غرب، اسلام به صورت یکپارچه با عنوان دارالاسلام، یعنی امت متحد اسلام و سایر مناطق جهان، با عنوان دارالحرب معرفی می‌شود؛ به این معنا که اسلام با هر چیز بیرون از اسلام در جنگ است.^۳

به دنبال این تصویرسازی منفی و خشن رسانه‌های غربی از اسلام^۴، بیشتر نظرسنجی‌های اخیر در جوامع غربی، نشان می‌دهد که مردم غرب دین اسلام را دومین خطر بعد از کمونیسم می‌دانند؛ به طور مثال هشتاد درصد مردم انگلیس، چنین اعتقادی داشتند.^۵

البته مباحث امپریالیسم خبری، فقط به ابعاد و مباحث فرهنگی، ارتباطی و رسانه‌ای محدود نمی‌شود، بلکه رسانه‌ها و کارکرد اطلاعاتی و خبری آنها در توسعه

۱. جنگ نرم ویژه جنگ رسانه‌ای، حمید ضیایی پور، ص ۱۱.

۲. ر.ک: فصلنامه علوم سیاسی، «اسلام، غرب و رسانه‌ها»، کریم خان محمدی، ش ۳۶، صص ۱۵۱-۱۶۶.

۳. اسلام رسانه‌ها، ادوارد سعید، ترجمه اکبر افسری، ص ۱۵.

۴. ر.ک: پوشش خبری اسلام در غرب، ادوارد سعید، ترجمه عبدالرحیم گواهی، صص ۱۹، ۴۸ و ۸۰.

۵. پست مدرنیسم و اسلام، اکبر احمد، ترجمه فرهاد فرهنگدفر، ص ۸۸.

کشورها نیز بسیار مهم است.^۱ بر این اساس نظریه وابستگی، یکی از نظریات مهم توسعه‌نیافتگی است.^۲

۲. ابعاد رسانه‌ای حج

جهان اسلام برای جهانی‌سازی ارزش‌ها از یک سو و مبارزه با تهاجم گسترده غرب از سوی دیگر، باید خود اقدام به تشکیل رسانه‌هایی جهانی کند؛ رسانه‌هایی که در عرصه‌های مختلف خبری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، بتوانند آینه تمام‌نمای ارزش‌های اسلامی باشند و از سوی دیگر نقاط متعفن فرهنگ و تمدن مهاجم را برملا کنند. بی‌شک برنامه‌ریزی برای شکستن انحصار و وارد شدن در زمره تولیدکنندگان اطلاعات و انتقال پیام، به‌سادگی و از سوی یک یا دو کشور، نمی‌تواند صورت پذیرد. در این میان اراده‌ای جهانی لازم است تا بتواند بر این غول رسانه‌ای فایق آید.

به نظر می‌رسد حج، ظرفیت‌های لازم را برای الهام‌بخشی به چنین آرمانی دارد. حج به عنوان یک تجمع فراگیر دینی که در بستر روابط انسانی شکل می‌گیرد، رسانه‌ای سنتی را ساماندهی می‌کند که کارکردهای رسانه‌های مدرنی در اطلاع‌رسانی، آموزش، همبستگی اجتماعی و هم‌افزایی دارد.

یکی از ویژگی‌های مهم نظام ارتباطی اسلام، بهره‌مندی از وسایل سنتی ارتباطی در کنار وسایل مدرن است. تکنولوژی‌های مدرن ارتباطی نیز در کنار وسایل سنتی ارتباطات، در امر توسعه و فرهنگ‌سازی، قابلیت بیشتری پیدا می‌کنند.^۳ این مسئله برای

۱. برای نمونه ر.ک: جامعه‌شناسی توسعه اصول و نظریه‌ها، تقی آزاد ارمکی، ص ۱۰۴؛ جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، ص ۵۸۱.

۲. برای نمونه ر.ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص ۹۲-۱۶۲؛ «مقدمه‌ای بر نظریه وابستگی در جامعه‌شناسی توسعه»، تقی آزاد ارمکی، ش ۵ و ۶ و ۷، صص ۶۷-۸۰.

۳. ر.ک: تکنولوژی‌های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا و جریس هنسون، ترجمه داوود حیدری، صص ۱۸ و ۱۹.

در امان ماندن از عوارض این تکنولوژی‌ها مانند توده شدن جوامع، کمرختی اجتماعات و بی‌تفاوتی انسان‌ها در مقابل اتفاقات روز، بسیار مهم است. بنابراین برای در امان ماندن از این آسیب‌های فرهنگی این رسانه‌ها، به‌ویژه در امور مذهبی، استفاده از ارتباطات چهره‌به‌چهره، اهمیت فراوانی دارد. تکنولوژی‌های جدید ارتباطی نیز در مقام رسانه مشوق، اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کنند.^۱

پروفسور حمید مولانا با تأکید بر این وسایل ارتباطی سنتی، به نظریه وحدت‌گرا رهایی‌بخش رسیده و مسئله پیش‌گفته را در این نظریه تبیین کرده است.^۲ او انقلاب اسلامی را نمونه‌ای برجسته و مناسب برای توضیح و تطبیق این نظریه می‌داند که نشان می‌دهد چگونه یک تحرک اجتماعی در عصر نوگرایی، از کانال‌های سنتی صورت گرفته است.^۳

اسلام در جایگاه کامل‌ترین و خاتم ادیان که اداره تمام شئون زندگی بشر را در برنامه‌های خود دارد، نظام‌هایی را برای اداره جامعه در نظر گرفته است. در میان این نظام‌ها، نظام اجتماعی با توجه به ارتباطی که با شئون فرهنگی و تمدنی جامعه دارد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در بین نظام‌های اجتماعی، نظام ارتباطی، اهمیت ویژه و در عین حال پنهانی دارد که با توسعه جوامع و پیچیده شدن شبکه ارتباطی در جوامع، آثار آن بیشتر نمود پیدا می‌کند. اسلام در نظام‌سازی با رویکردی کاملاً تمدنی، دین را در صحنه اجتماع گنجانده است. نمونه بارز این موضوع را می‌توان در نظام ارتباطی یافت. اسلام ضمن توجه به این مسئله، نظام ارتباطی را در تمام سطوح فردی و اجتماعی در نظر گرفته است.

۱. در تحقیقی که دکتر خیری در مورد تأثیر تلویزیون و مسجد انجام داده، همین مسئله به وضوح بیان شده است. ماهنامه علمی -

ترویجی معرفت، «مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد»، حسن خیری، ش ۸، ص ۵۵.

۲. ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا.

۳. رسانه‌ها و دین، ناصر باهنر، ص ۵۸.

در این بین حج در مقام اجتماعی‌ترین عبادت اسلامی، از ابزارهای مهم ارتباطی و اطلاعاتی است که با ماهیتی اخلاقی - عرفانی، ابعاد سیاسی و اجتماعی بسیار مستحکمی دارد. این رسانه عظیم، دقیق و کهن اسلامی مبتنی بر روابط و حضور انسانی، هر سال تجمعی از نمایندگان مسلمانان برگزار می‌کند. این تجمع، فرصت بی‌ظنیری را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا علاوه بر ابعاد معنوی، از لحاظ سیاسی و اجتماعی نیز اسلام را تقویت کنند. به این ترتیب اسلام، نظامی ارتباطی را ایجاد می‌کند که در یک فضا و رویکرد دینی و معنوی، کل جهان اسلام با هم ارتباط برقرار کنند و از مسائل هم مطلع شوند.

این کنگره عظیم که از نمایندگان سراسر جهان اسلام تشکیل شده، تمام ویژگی‌های خبررسانی سالم و دقیق را دارد؛ چرا که حج، ابعادی کاملاً سیاسی - اجتماعی دارد و در یک فضای سالم معنوی، آنچه در مباحث اخلاق حرفه‌ای خبرنگاری مطرح است، رعایت می‌شود؛ ضمن اینکه در این اطلاع‌رسانی، به دلیل چهره‌به‌چهره بودن و حذف واسطه‌ها، دقت و سلامت اطلاع‌رسانی بسیار بالاست. در این بین باید ویژگی‌های ذاتی رسانه‌های مدرن را در نظر گرفت که در انتقال واقعیت بیرونی، با محدودیت‌هایی مواجه هستند؛ چه برسد به اینکه اخلاق حرفه‌ای را رعایت نکنند.

بنابراین اسلام در ۱۴۰۰ سال پیش، حج را همچون رسانه‌ای پویا و پایا قرار داده است که تمام ویژگی‌های یک رسانه مدرن پاک را دارد. از این جهت باید اسلام را دینی بسیار مترقی و به‌روز دانست که در بستر سنت، ابزاری با کارکردهای فوق‌مدرن را در اختیار جامعه اسلامی قرار داده است.

ظرفیت‌های رسانه حج در بیداری اسلامی

از آنچه گذشت، جایگاه رسانه‌ها در جهان امروز و نقش و جایگاه رسانه‌ای حج مشخص شد. چنان‌که در مقدمه این فصل گذشت، رسانه‌ها نقش مهمی در بیداری

اسلامی دارند. در این بخش سعی می‌کنیم ظرفیت‌های حج را در مقام رسانه بین‌المللی جهان اسلام، در بیداری اسلامی بررسی کنیم.

۱. کارکردهای رسانه‌ای حج و بیداری اسلامی

صاحب‌نظران حوزه ارتباطات و رسانه‌ها، درباره کارکردهای رسانه، نظرات متفاوتی را مطرح کرده‌اند.^۱ حج نیز به عنوان رسانه بین‌المللی جهان اسلام، از برخی از این کارکردها بهره‌مند است که می‌توان از آنها در راستای بیداری اسلامی در سطح جهان اسلام بهره برد.

الف) کارکرد اطلاع‌رسانی

یکی از کارکردهای مهم رسانه، جنبه‌های خبری و اطلاع‌رسانی است که از آن به عنوان کارکرد نظارت و حراست از محیط نیز یاد می‌شود.^۲ البته عملکرد رسانه‌ها تنها انتقال اطلاعات نیست، بلکه رسانه‌ها باید علاوه بر انتقال اخبار، به تحلیل درست اخبار و تشریح آنان نیز پردازند؛ چرا که تحلیل علمی پدیده‌های خبری و آگاه‌سازی انسان‌ها از این علت‌ها، موجب تغییر در جهان‌بینی انسان‌ها می‌شود.^۳

حج بزرگ‌ترین تجمع از مسلمانان سراسر جهان است که هر سال نمایندگان را گرد هم جمع می‌کند. شکل‌گیری این تجمع پربرکت، فرصت بی‌بدیل و ظرفیت عظیمی را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا با بررسی مسائل گوناگون جهان اسلام،

۱. ر.ک: درآمدی بر نظریه ارتباطات جمعی، دنیس مک کوئیل، ترجمه پرویز اجلالی، صص ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۷۶ و ۱۸۹؛

فصلنامه تحقیقات فرهنگی، «رسانه و فرهنگ‌سازی»، محمدرضا دهشیری، ش ۸، صص ۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۸ و ۲۰۸؛

بازاندیشی درباره رسانه، دین و فرهنگ، استوارت هوور و نات لاند بای، ترجمه مسعود آریایی‌نیا، ص ۶۸.

۲. نظریه‌های ارتباطات، جیمز تانکارد و ورنر سورین، ترجمه علیرضا دهقان، صص ۴۵۰ و ۴۵۱.

۳. جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، صص ۹۱ و ۹۲.

اطلاع‌رسانی و روشننگری بهتری صورت گیرد.

امام خمینی علیه السلام حج را مانند یک رسانه قدرتمند بین‌المللی جهان اسلام می‌دانست و با چنین رویکردی، همواره از این رسانه قدرتمند اسلام، برای بیداری مسلمانان استفاده کرد. ایشان کعبه و حج را منبر بزرگی می‌دانست که می‌تواند بر بلندای بام انسانیت، صدای مظلومان را در همه عالم منعکس سازد.^۱

ایشان معتقد بودند: «نکته مهم این اجتماعات (حج) این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع همه برسانند».^۲ از این رو بخش مهمی از پیام‌های امام خمینی علیه السلام در ایام حج، به بیان و تشریح اوضاع و احوال و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه‌رو بودند، اختصاص داشت که برخی از آنها به کشورهای خاص مثل فلسطین^۳ و لبنان^۴ و برخی به همه مسلمانان جهان مربوط بود.^۵ مثلاً یکی از مسائل مطرح در آن زمان، جنگ ایران و عراق بود که امام در پیام‌های خود، آن را مطرح می‌کرد و به روشننگری نسبت به واقعیت جنگ و موقعیت ایران و دخالت کشورهای بیگانه پرداخت.^۶ این امر حاکی از آن است که در اندیشه امام، در حج، ظرفیت و ضرورت پرداختن و بررسی مسائل جهان اسلام و آگاهی از آنها وجود دارد.

ایشان خطاب به زائران بیت‌الله الحرام، کارکرد اطلاع‌رسانی رسانه حج را چنین بیان می‌فرمود:

۱. ر.ک: صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۲۳۲.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۵۵.

۳. همان، صص ۱۲، ۲۰۳ و ۲۵۷.

۴. همان، صص ۸۴ و ۱۱۴.

۵. همان، ج ۱، صص ۲۶، ۵۶، ۷۴، ۱۱۱، ۱۶۷، ۱۷۰ و ۲۵۵.

۶. همان، ج ۱، صص ۲۰۶-۲۰۸.

در اجتماع مقدس حج، اولاً در مسائل اساسی اسلام و ثانیاً در مسائل خصوصی کشورهای اسلامی، تبادل نظر کرده، ببینید که در داخل کشورها با دست استعمار و عمال آن، بر برادران مسلمان آنان چه می‌گذرد. اهالی هر کشوری باید در این اجتماع مقدس، گرفتاری‌های ملت خود را به مسلمین جهان گزارش دهند.^۱

با توجه به سانسورها و حتی تحریف‌های شدید خبری و اطلاع‌رسانی دولت‌های وابسته در کشورهای اسلامی در مورد جریان‌ها و نهضت‌های اسلامی، می‌توان گفت حج، رسانه بسیار گسترده و فراگیری برای تعامل اطلاعاتی جنبش‌های اجتماعی است.

حج ابزاری برای شکستن سانسورها و از بین بردن خفقان‌های نظام‌های استثمارگری حکمفرما در کشورهای اسلامی را فراهم می‌کند. حج بستری است برای انتقال اخبار سیاسی کشورهای اسلامی از هر نقطه به نقطه دیگر.^۲ بر این اساس اطلاع‌رسانی مسلمانان در حج، سبب جلب حمایت‌های سایر مسلمانان نیز می‌شود که با توجه به موقعیت جغرافیایی و ارتباطات فرهنگی، می‌توان وقوع مسائل در سطوح گوناگون حمایت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را تصور کرد.

ب) کارکرد آموزشی یا انتقال فرهنگ

آموزش بر اساس تعریفی که سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) بیان داشته، عبارت است از تمام کنش‌ها و اثرات، راه‌ها و روش‌هایی که برای رشد و تکامل توانایی مغزی و معرفتی و همچنین مهارت‌ها، نگرش‌ها و رفتار انسان به‌کار می‌روند؛ البته به طریقی که شخصیت انسان را تا ممکن‌ترین حد آن، تعالی بخشند.^۳ رسانه‌ها

۱. صحیفه نور، ج ۱، ص ۱۵۷.

۲. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجبانی، «ارزیابی عوامل سیاسی

انسجام‌بخش میان مسلمین در موسم حج»، زهرا معینی و شعیب یاری، ص ۸۸.

۳. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، ص ۱۰۹.

فراهم آورنده دانش و شکل دهنده ارزش‌ها هستند و مردم همواره از آنها تأثیر می‌پذیرند و می‌آموزند. جامعه‌شناسان معتقدند که وسایل ارتباطی، با پخش اطلاعات و معلومات جدید، به موازات کوشش معلمان و اساتید، وظیفه آموزشی انجام داده و دانستنی‌های عملی، فرهنگی و اجتماعی دانش‌آموزان و دانشجویان را تکمیل می‌کنند.^۱

علاوه بر این رسانه بین‌المللی حج، نقش زیادی در انتقال فرهنگ مبارزه و تقویت روحیه ایستادگی در مقابل دشمن دارد؛ روحیه‌ای که شرطی اساسی در تداوم و پیروزی بیداری اسلامی است. لازمه بیداری اسلامی، مبارزه با دشمنانی است که برای دستیابی به اقتصاد و منابع کشورهای اسلامی، دست به هر کاری می‌زنند و عزت و اقتدار اسلامی به ضررشان است؛ زیرا آنها با استفاده از سرمایه‌های مالی و انسانی و حتی هویتی مسلمانان، به دنبال تأمین منافع خود هستند.

حج، مناسک و کالبد آن، ماهیت و هویتی ویژه و راسخ در بت‌شکنی و مبارزه با طاغوت دارد. به فرض که به دلیل شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر اجرای حج و متولیان آن، نتوان از ظرفیت بالای حج در مقام کانون مبارزه علیه استکبار بهره جست، ولی هیچ‌گاه نمی‌توان حج را از تاریخچه مبارزاتی آن جدا ساخت و مناسک آن را تغییر داد. هویت تمدنی حج، با نوعی طاغوت‌گریزی همراه است و طواف گرد خانه توحید، همه حکومت‌ها و قدرت‌های غیر توحیدی را نفی می‌کند. از این رو حج سبب ایجاد روحیه مبارزاتی حاجیان و خُلق جهادی زائران خانه خدا می‌شود.

امام خمینی علیه السلام با داشتن چنین نگرشی به حج، «رمی جمرات» در سرزمین «منا» را نماد و تمرینی برای مبارزه با شیطان‌های بیرونی در عرصه اجتماعی می‌داند و به حاجیان می‌گوید:

۱. وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، ج ۱، ص ۵؛ مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، صص ۱۰۹ و ۱۱۰.

بیت‌الله الحرام و کعبه معظمه، زائران عزیزی را در آغوش می‌کشد که حج را از انزوای سیاسی و انحراف اساسی، به سوی حج ابراهیمی-محمدی سوق داده و حیات آن را تجدید می‌نمایند و بت‌های شرق و غرب را در هم می‌شکنند و معنای قیام ناس و حقیقت برائت از مشرکان را عرضه می‌دارند.^۱

ج) کارکرد همگن‌سازی

وسایل ارتباط جمعی، موجب نزدیکی سلیقه‌ها، خواست‌ها و انتظارات افراد یک جامعه شده و جوامع را از عصر محدوده‌های جدا خارج می‌گردانند. ورود وسایل ارتباط جمعی به جامعه، خرده فرهنگ‌ها و فرهنگ‌های خاص و مجزا را ناپدید کرده و به نوعی میان تمامی ساکنان یک جامعه، تشابه به وجود می‌آورد و مردم آن جامعه، از سبک زندگی و علایق و خواسته‌هایی که رسانه‌های جمعی ارائه می‌دهند، پیروی می‌کنند.^۲

رسانه‌ها، عامل پیونددهنده انسان‌ها با یکدیگر بوده و به آنها هویت جمعی می‌بخشند. بر این مبنا، کارکرد اصلی وسایل ارتباط جمعی، همان مخاطب قرار دادن توده‌ها و نه گروه‌های خاص است. به بیان «ژان کازنو»، رسانه‌ها به توده‌سازی می‌پردازند.^۳ بر این اساس ایجاد همبستگی میان اجزای جامعه در پاسخ به نیازهای محیطی، یکی از کارکردهای مهم رسانه‌هاست.^۴

یکی از ملموس‌ترین کارکردهای رسانه حج، تقویت نکات مشترک و همگرایی جهان اسلام است. حج، آوردگاه نکات و نقاطی است که در بین همه فرق اسلامی مشترک است. هرچند حج از جهتی بروز تکثر و تفاوت‌های فرهنگی جهان اسلام

۱. صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۲۰۲؛ صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۵۹.

۲. جامعه‌شناسی ارتباطات، صص ۸۷ و ۸۸.

۳. نشریه پژوهش و سنجش، «مخاطب‌شناسی رسانه»، حسام‌الدین آشنا، ش ۲۶، صص ۱۹-۲۰؛ جامعه‌شناسی ارتباطات، ص ۸۸.

۴. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، ص ۱۰۶.

است، ولی همه این تفاوت‌ها، برای نشان دادن و تقویت مؤلفه‌های تفاهم و اشتراک جهان اسلام است. حج تجسم و نمودی از جهان اسلام است که همگی، خدا، پیامبر، قرآن، قبله، تاریخ و هویت تمدنی یکسانی دارند.

حج، برای جهان اسلام، فرصت بی‌نظیری است تا ضمن تبیین و تثبیت مبانی نظری و اندیشه‌ای خود در بیداری اسلامی، همبستگی لازم برای ادامه مقتدر و پرصلابت این مسیر را نیز کسب کند.^۱ حج، تجمعی باشکوه از انسان‌های مؤمن است که از سراسر جهان اسلام، نمایندگانی را در خود جای داده است. تجمع حج، یک گرد هم آمدن ساده و سطحی نیست، بلکه در این مکان، باید مسائل جهان اسلام، طرح و بررسی و نسبت به آن راهکار مفیدی اتخاذ شود.

بدین ترتیب مسلمانان باید مبارزه با طاغوت و نفی هر حکومت غیر الهی را با تقویت توحید و طواف کعبه، براثت از مشرکان و رمی جمرات بیاموزند و آن را تمرین عملی کنند. در این مکان، حضور نمایندگان متفاوت از سراسر جهان اسلام، فرصت مناسبی برای انتقال تجربه‌ها و بررسی فرصت‌ها و تهدیدهای جهان اسلام است. به عبارت دیگر مناسک حج، در عین برخورداری از جنبه‌های فقهی و اخلاقی، جنبه‌های سیاسی و اجتماعی نیز دارد. بدین ترتیب، وحدت‌آفرینی مناسک حج که از طریق یکسان‌سازی، تشابه‌آفرینی و رفع هرگونه دوگانگی در پوشش و رفتار است، کارکرد و محصولی سیاسی دارد که در راستای بیداری اسلامی تحلیل‌پذیر است.

د) کارکرد راهنمایی و رهبری

نقش رهبری‌کننده وسایل ارتباطی و اثر آنها در بیداری و ارشاد افکار عمومی، امری واضح بوده و روز به روز بر اهمیت آن افزوده می‌شود. در نظام‌های دموکراسی، وسایل

۱. در ابتدای این فصل، کارکرد وحدت‌آفرینی حج در راستای بیداری اسلامی تحلیل شد.

ارتباط جمعی می‌توانند در راه گسترش ارتباط میان رهبری کنندگان و رهبری شوندگان، خدمات مهمی را انجام داده و در مقام آیین تمام‌نمای افکار عمومی، در جلب همکاری مردم و شرکت دادن آنها در امور اجتماعی، تأثیر فراوانی به جای بگذارند.^۱

البته رسانه‌های گروهی با انگیزه‌سازی در مخاطب، می‌توانند ایجاد مشارکت اجتماعی - که از عمده‌ترین نقش‌های رسانه‌هاست - را به دنبال داشته باشند. این مهم، یعنی انگیزه‌سازی برای مشارکت، نیازمند شناخت درست نیازهای مخاطبان است. توجه به فرهنگ‌های محلی مناطق گوناگون یک کشور نیز در انگیزه‌سازی مهم است.^۲

یکی از بهترین نمودهای کارکرد راهنمایی و رهبری رسانه حج در موضوع بیداری اسلامی را می‌توان در مراسم برائت از مشرکان مشاهده کرد. روابط استعماری غرب با جهان اسلام، از علل مهم بیرونی بیداری اسلامی است که مسلمانان را برای اعاده عزت و هویت دینی، به نهضتی فراگیر فراخوانده است. برائت از مشرکان، از مراحل حساس مناسک سیاسی حج است که در این راستا تحلیل‌پذیر است.^۳ بر این اساس رسانه حج با برگزاری باشکوه برائت از مشرکان، می‌تواند کارکرد راهنمایی و رهبری جهان اسلام را در خیزش آگاهانه و هدفمند در مقابل غرب ایفا کند. اینکه حج با حضور نمایندگانی از سراسر جهان اسلام برگزار می‌شود، این کارکرد رسانه‌ای، حج را بسیار تقویت می‌کند.

۵) کارکرد بحران‌زدایی

رسانه‌های گروهی می‌توانند در عرصه مقابله با بحران‌های اجتماعی، به ایفای نقش پردازند و در کاهش بحران‌های مختلفی مانند بحران هویت یا حوادث تهدیدکننده

۱. وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، صص ۵ و ۶.

۲. رسانه‌ها و راه‌های تقویت مشارکت مردم در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی، سعید کریمی، صص ۱۲۲ و ۱۲۴.

۳. در بخش دوم کتاب (فصل اول)، اثرگذاری حج در بیداری اسلامی در این موضوع بررسی شد.

ثبات اجتماعی، کارکرد مؤثری داشته باشند.^۱

یکی از علل مهم بیداری اسلامی در مباحث فرهنگی و اجتماعی با عنوان بحران هویت بیان شده است. هر ایر دکمچیان در این خصوص می گوید:

یکی از نتایج انحطاط و زوال اسلامی، ایجاد بحران هویت فردی و جمعی در میان مسلمانان بود... . عظمت بحران هویت، اسلام را در مقابل قدرت نظامی غرب و تأثیر و نفوذهای ایدئولوژیک، به حالت تدافعی در آورد.^۲ از آنجا که هویت تمدنی، هویتی فرازمانی و فراسرزیمینی است که ملیت‌ها و فرهنگ‌های مختلف را در خود جای می‌دهد، حج ظرفیت عظیمی در تقویت این هویت دارد. حج آوردگانه مسلمانانی است که از سرتاسر جهان، در زمان و مکان مشخصی برای انجام مناسک دینی، دور هم جمع شده‌اند و این، یعنی وحدت در عین کثرت؛ در اینجا فرهنگ‌ها و ملیت‌های گوناگون، ذیل دین واحد تجمع می‌کنند. به این ترتیب آموزه‌ها و هویت دینی، سبب ایجاد کنگره عظیم انسانی می‌شود.

افزون بر این، حج خاستگاه و بستر رویدادهای مهم تاریخی است و هر فرد زائر، پس از حضور در سرزمین وحی، خود را با این سابقه تاریخی همراه می‌بیند و از این جهت خود را به تمدنی اصیل، کهن و پویا متعلق می‌داند؛ تمدنی که او هم‌اکنون خود را در متن آن مشاهده می‌کند. حاجی، مکان‌ها و رویدادهایی را مشاهده می‌کند که ریشه هویت دینی امروز او را می‌سازد؛ ریشه و بنیانی که همه مسلمانان، خود را در آن یکسان می‌دانند و به آن احساس تعلق می‌کنند.

علاوه بر اسلام، حج یادآور دینداران بزرگی همچون ابراهیم و اسماعیل است که بنیان عمیق و اصیل هویت دینی را در بستر تمدن بشری به رخ می‌نمایاند. با توجه به

۱. رسانه‌ها و راه‌های تقویت مشارکت مردم در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی، ص ۱۷۰.

۲. اسلام در انقلاب، جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص ۶۰.

جنبه‌های سلبی هویت، برائت از مشرکان و طرد هر نوع طاغوت نیز که در مناسک حج، به‌ویژه طواف وجود دارد، حاکی از صلابت و عزت تمدن امت اسلامی در مقابل غرب و استعمارگران است. از این جهت تشخیص هویت تمدنی اسلام در مقابل تمدن‌های رقیب، نشان داده می‌شود که قصد دارند استیلا و سیطره خود را بر تمدن اسلامی تحمیل کنند.

۲. دیپلماسی رسانه‌ای حج و بیداری اسلامی

بنابر نظریات جدید روابط بین‌الملل، سیاست خارجی، عرصه‌ای نیست که تنها حکومت‌ها در آن حضور داشته باشند، بلکه ملت‌ها نیز می‌توانند یک طرف این روابط باشند.^۱ محیط بین‌المللی نوین که مؤلفه‌های جدیدی چون قدرت نرم، بازیگران فراملی و سازمان‌هایی غیردولتی دارد، تحت تأثیر انقلاب اطلاعات و ارتباطات، فرسایش مرزها، جهانی شدن و تحولات متعدد دیگر می‌باشد. در این محیط که مبنای تنظیم ارتباط کشورها مرکب از دیپلماسی سنتی و دیپلماسی رسانه‌ای است، مرزها در مواقعی برداشته شده و قدرت سخت، به دلیل ترکیب با قدرت نرم، از محدوده داخلی به خارج از مرزها کشیده شده است.^۲

در چنین شرایطی کشورها، افزون بر قدرت سخت، ناچار به استفاده از قدرت نرم هستند و استفاده از نوع جدیدی از دیپلماسی که با توجه به ماهیت، نقش و کارکرد آن، دیپلماسی رسانه‌ای نامیده می‌شود، ضروری است.^۳

ابعاد دیپلماسی رسانه‌ای حج را از دو جهت می‌توان تحلیل کرد:

۱. برای نمونه ر.ک: قدرت در عصر اطلاعات، از واقع‌گرایی تا جهانی شدن، جوزف نای، ترجمه سعید میرترابی، صص ۱۴ و ۱۴۱.

۲. ر.ک: جهانی شدن و نظریه روابط بین‌الملل، فرامرز تقی‌لو.

۳. ر.ک: دیپلماسی رسانه‌ای، علی محمد اسماعیلی؛ دیپلماسی دیجیتال، محمود بیات.

الف) ارتقای قدرت

اگر موضوع دیپلماسی را علم و هنر ایجاد رابطه میان کشورها، به منظور حفظ و کسب منافع ملی از طریق به‌کارگیری هنرمندانه اطلاعات، در متقاعد ساختن طرف مقابل بدانیم، امروزه صورت تکاملی آن، علم و هنر رسانه‌ای است؛ یعنی متقاعدسازی و اثرگذاری دیپلماسی سنتی، با ترکیبی از قدرت سخت و قدرت نرم در ابعادی گسترده، با سرعت بیشتر، پیچیده و بازیگرانی متنوع.^۱ البته نباید از نظر دور داشت که دیپلماسی رسانه‌ای و به‌کارگیری قدرت نرم، موضوعات جدیدی هستند و در عین حال از مسائل خرد محیط بین‌المللی جاری و آینده به شمار می‌آیند که تئوری‌های موجود^۲، به اظهار نظر قطعی یا انتخاب رویکردی تعمیم‌پذیر برای آن نپرداخته‌اند.

به هر حال تصور غالب در دیدگاه سنتی، بر این پایه استوار است که محیط بین‌المللی، صحنه‌ای مرکب از تخصم و تقابل (کمتر تعامل و همکاری) میان حاکمیت‌های مستقل است و روابط میان کشورها بر اساس دیپلماسی سنتی تنظیم گردیده است. ولی امروزه که عرصه بین‌المللی، از بسیاری از جهات، از جمله فرسایش مرزها، محدود شدن قدرت‌های قلمرویی و جریان بدون کنترل اطلاعات، دچار تحولات عدیده‌ای شده است، کشورها ناگزیر به ارتباط بیشتر با یکدیگر و حتی با هویت‌هایی هستند که صاحب هیچ سرزمینی نیستند.^۳

این مفاهیم و تحلیل‌ها در مورد دیپلماسی رسانه‌ای، به‌خوبی در مورد حج که رسانه بین‌المللی جهان اسلام است تبیین می‌شود. حج که گردهمایی عظیم نمایندگانی از سرتاسر جهان اسلام است، مرزهای جغرافیایی و هویت‌های ملی، فرقه‌ای و نژادی را

۱. ر.ک: ارزیابی تحول دیپلماسی در قرن بیستم، محمدرضا البرزی.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات دیپلماسی رسانه‌ای تهران، رضا صالحی امیری.

۳. ر.ک: مجموعه مقالات همایش رسانه‌ها و ثبات سیاسی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران، گروهی از نویسندگان.

در هم می‌نوردد و نمودی از ترکیب قدرت نرم و سخت جهان اسلام را به نمایش درمی‌آورد؛ زیرا حج از یک سو بروز و نمودی عینی از اقتدار جهان اسلام است که با حضور میلیونی حج‌گزاران محقق می‌شود (قدرت سخت) و از سوی دیگر این اجتماع عظیم انسانی، بر محور ایمان و توکل به خدای یگانه شکل گرفته است؛ و گرنه در هیچ کجای دنیا، هیچ دولتی بر اساس اصول سیاست و قدرت سخت نتوانسته است چنین اجتماع پرشوری را فراهم کند. ایمان به خدای یگانه است که دشواری سفر را آسان می‌کند و مسلمانان آزاده را در سرزمین ابراهیم، گرد هم می‌آورد (قدرت نرم).

ب) کسب منافع و ارتقای جایگاه بین‌المللی

ترکیب دو نوع قدرت سخت و نرم در دیپلماسی رسانه‌ای حج، دستاورد دیگری را در دستیابی و حفظ منافع جهان اسلام فراهم می‌کند. تحقق این مهم هم در بعد داخلی جهان اسلام و هم در بعد بین‌المللی، در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تحلیل‌پذیر است.

یکی از مباحث مهم در روابط بین‌الملل، بهره‌گیری از رسانه‌ها برای ارتقای منافع ملی در سطح بین‌الملل است. بر این اساس لازمه شهرت و شأن ملی، دیپلماسی کارآمد است. از طرف دیگر طرح‌ریزی قدرت در روابط بین‌الملل نیز، نیازمند هویت واحد و برتری ملی در یک تصویر جهانی است که به برتری رسانه‌ای نیاز دارد. به این ترتیب قدرت جهانی یک کشور، به توانایی آن در دیپلماسی رسانه‌ای کارآمد بستگی دارد.^۱

حج نیز رسانه جهان اسلام است و می‌تواند چنین کارکردی را برای جهان اسلام داشته باشد؛ یعنی همان طور که رسانه‌ها در سیاست خارجی کشورها تأثیر دارند و در

1. Norwood, "News Media and Foreign Relations: A Multyfaceted Perspective", Malek, Abbas, p79-89.

ارائه تصویری موجه و عزت‌مندانه مؤثر هستند، حج نیز در مقام رسانه جهان اسلام، می‌تواند تصویری مناسب و قدرتمندانه از اسلام ارائه دهد. این بعد دیپلماسی رسانه‌ای حج، با توجه به تلاش‌های استعمار و غرب در اسلام‌هراسی و ارائه چهره غیرواقعی از اسلام، اهمیت ویژه‌ای می‌یابد.

اسلام‌هراسی معضلی است که در اشکال مختلف تبعیض، خشونت، طرد و توهین، نمایان می‌شود^۱ که شاهد گسترش روزافزون این معضل و بروز شکل‌های نهادینه‌شده و ساختمند آن هستیم.^۲ اسلام‌هراسی امروزه به جنگ سردی بین اسلام و غرب تبدیل شده است^۳ که رسانه‌ها، نقش مهمی در آن بازی می‌کنند. به این ترتیب اسلام‌هراسی به اسلام‌ستیزی تبدیل می‌شود. از این رو امروزه اسلام‌هراسی به چالشی در مقابل جنبش‌های اسلامی و اهرمی برای مقابله با بیداری اسلامی تبدیل شده است. غرب با ایجاد فضای رسانه‌ای و تبلیغات منفی، بر موج اسلام‌هراسی سوار می‌شود و به بهانه حفظ منافع خود، مفهوم جدیدی به نام «مبارزه با تروریسم» را برای مبارزه با اسلام و نهضت‌های اسلامی مطرح می‌کند.

۱. ر.ک: پژوهش و تحقیق پدیده اسلام‌هراسی: مصادیق، روندها و ریشه‌ها، محمودرضا گلشن پژو.

۲. ر.ک: دانش سیاسی (دو فصلنامه علمی پژوهشی علوم سیاسی)، «زمینه‌های رشد اسلام‌هراسی ساختمند در بریتانیا»، کاووس سیدامامی و سید محمد مهدی حسینی فائق، ش ۱۴، صص ۹۹-۱۳۲.

۳. ر.ک: اسلام‌هراسی در غرب: جنگ سرد جدید فرهنگی علیه مسلمانان در آمریکا و انگلستان، ترجمه و تألیف محمدرضا دهشیری.

فصل چهارم: حج و جهانی شدن بیداری اسلامی (صدور بیداری اسلامی)

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مفاهیم و مؤلفه‌های دنیای معاصر، جهانی شدن است که بر تسهیل و تسریع ارتباطات و تعاملات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دلالت دارد؛ به نحوی که زمان و مکان را در هم فشرده و از این طریق، فرصت‌ها و تهدیدهای نوینی را برای ملت‌ها و دولت‌ها ایجاد کرده است.

اسلام به عنوان دینی جهان‌شمول با دیدی جهان‌نگر، داعیه‌ای جهانی دارد و تعالیم روح‌بخش خود را در تکامل ادیان توحیدی، برای همه بشر تبیین و تبلیغ می‌کند.

روح جهانی‌گری در تعالیم، مفاهیم و مناسک اسلام دیده می‌شود: مخاطب بسیاری از آیات قرآن، تمام مردم جهان هستند؛ مفهوم «امت»، یکی از مهم‌ترین مفاهیم دینی و سیاسی اسلام است. حج در مقام عبادتی با مناسک ویژه، نمایندگانی از سراسر جهان را دور هم جمع می‌کند و نمایشی از اقتدار و دیانت اسلام در عرصه بین‌الملل است.

بر این اساس حج از مهم‌ترین نمادها و جلوه‌های جهانی شدن در اسلام است. از

طرف دیگر حج در ابعاد و جنبه‌های فقهی و اخلاقی (فردی) خلاصه نمی‌شود، بلکه روح تعالیم حج، ابعاد و پیام‌های سیاسی و اجتماعی فراوانی در عرصه ملی و بین‌المللی دارد که در راستای ایجاد و تقویت بیداری اسلامی، تحلیل‌شدنی است. از این جهت می‌توان گفت جهانی شدن، بستر بسیار مناسبی است تا حج کارکردهای سیاسی و اجتماعی خود را در راستای تقویت بیداری اسلامی توسعه دهد؛ به عبارت دیگر جهانی شدن، زمینه را برای صدور شعارهای سیاسی - اجتماعی حج، مانند همگرایی و وحدت امت اسلامی، مبارزه با طاغوت و نفی پذیرش حکومت غیر الهی، دوری از مشرکان و دشمنان و پذیرش ولایت الهی فراهم می‌کند. این شعارها در ایجاد، تعمیق و پیروزی بیداری اسلامی بسیار مؤثر است.

اهمیت و عرصه‌های جهانی شدن

جهانی شدن ابعاد گوناگون سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دارد و به کمرنگ شدن نقش زمان و مکان، در تعاملات و روابط اجتماعی تأکید دارد.^۱ بر این اساس برخی جهانی شدن را درهم فشردن جهان و تراکم آگاهی نسبت به جهان تعریف می‌کنند.^۲

برخی با خوش‌بینی معتقدند جهانی شدن، فرایندی است که در اثر توسعه فناوری ارتباطات، جریان آزاد اندیشه‌ها، اطلاعات و دانش‌ها را در بر دارد و گشودگی روابط فرهنگی را به ارمغان می‌آورد.^۳ در مقابل، برخی جهانی شدن را یک طرح از پیش تدوین‌شده می‌دانند که برای استیلای هرچه بیشتر جهان غرب بر جهان سوم و فراگیر

۱. برای نمونه ر.ک: جهانی شدن فرهنگ هویت، ص ۱۹؛ فضا و نابرابری اجتماعی، عماد افروغ، صص ۶۹ و ۷۰؛ جهانی شدن، مالکوم واترز، ترجمه اسماعیل گیوی و سیاوش مریدی، ص ۱۲.

۲. جهانی شدن، تئوری‌های اجتماعی و فرهنگ جهانی، رابرتسون، ترجمه کمال پولادی، ص ۳۵.

۳. برای نمونه ر.ک: فصلنامه سیاست خارجی، «پیچیدگی و تناقض‌های جهانی شدن»، جیمز روزنا، ش ۱۳، صص ۱۰۲۶-۱۰۳۲؛ فصلنامه مطالعات ملی، «جهانی شدن و هویت ملی»، ش ۵، صص ۷۲ و ۷۳.

کردن شیوه زندگی غربی شکل گرفته است.^۱ بر این اساس سه جریان تقابل‌گرا،^۲ تسلیم‌گرا و تعامل‌گرا،^۳ در مقابل جهانی شدن ایجاد شده است.^۴

تأثیر جهانی شدن بر کشورهای اسلامی بیشتر است؛ به دلیل اینکه بیشتر کشورهای اسلامی، در حال توسعه یا توسعه‌نیافته هستند؛ به‌ویژه اینکه از بعد فرهنگی و سیاسی، جهان غرب به رهبری آمریکا، عزم خود را جزم ساخته تا با اسلام‌گرایی و اسلام مقابله کند و آن را در مقابل آموزه‌های غرب، ملایم و انعطاف‌پذیر نماید.^۵

حج و جهانی شدن

در میان تمامی تکالیف و مناسک دین، هیچ یک همانند حج، جهان‌گرا نیست. خداوند در قرآن برای توصیف کعبه از واژه «ناس» استفاده کرده که دلیل بر فراگیر بودن آن است. در قرآن، کعبه با اوصافی همچون خانه مردم،^۶ هدایت برای عالمیان^۷ (هدایت جهانی)، امنیت همگانی^۸ (امنیت جهانی) و قوام بشر^۹ معرفی شده است.

حج و مناسک آن از مهم‌ترین جلوه جهان‌شمولی حج است؛ زیرا مهم‌ترین جلوه و تبلور عملی خانه خدا، همان حج و مناسک آن است که خداوند در قرآن کریم، بارها

۱. برای نمونه ر.ک: «جهانی شدن و هویت ملی»، ص ۷؛ غربی‌سازی جهان، سرژلاتوش، ترجمه فرهاد مشتاق صفت.

۲. این جریان، جهانی شدن را به استعمار فرانو تفسیر می‌کند. ر.ک: جهانی شدن یا استعمار مجدد: جهان اسلام در قرن بیست و یکم، محمداحسان علی‌محمدی؛

The Capitalist World-Economy, Immanuel Maurice Wallerstein, p68.

۳. این جریان با تکیه بر ارزش‌های اصیل خود، در پی تعامل با سایر فرهنگ‌هاست.

۴. مجموعه مقالات، جهانی شدن: فرصت‌ها و چالش‌ها...، ص ۴۹.

۵. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی) ج ۲، ص ۱۱۵۹.

۶. آل عمران: ۹۶.

۷. آل عمران: ۹۶.

۸. ابراهیم: ۳۵؛ بقره: ۱۲۶؛ عنکبوت: ۶۷؛ قصص: ۵۷.

۹. مائده: ۹۷.

به اصل آن و وجوب آن اشاره کرده است.

علاوه بر اینکه یک سوره در قرآن با نام حج آمده است، معمولاً آیاتی که در مورد این فریضه نازل شده نیز، جنبه عمومی دارد و با خطابات عام ذکر شده است.^۱ بر این اساس حج بر خلاف دیگر عبادت‌ها، برای عموم مردم، حتی کفار تشریح شده است و اگر حج کافران قبول نمی‌شود، نه بدان جهت است که مکلف نیستند، بلکه بدان دلیل است که فاقد شرط قبولی‌اند.^۲ البته از آنجا که این مکان، مکان توحید است، ورود غیر موحدان به این خانه ممنوع شده است.^۳

علاوه بر این در حج، نمایندگانی از همه نقاط جهان و با فرهنگ‌ها و قومیت‌های گوناگون، در زمان و مکانی واحد جمع می‌شوند تا مناسکی را انجام دهند که در سایر ادیان نیز وجود دارد. از این جهت مناسک حج، مناسکی جهان‌شمول است.

جهانی شدن، بیداری اسلامی و حج

برخی از اندیشمندان بر این باورند که بسط ایده‌های جهانی، متأثر از آموزه‌های سکولار است تا اولاً پایه‌های ایدئولوژیک حکومت‌های اسلامی، به چالش فراخوانده شود و ثانیاً آگاهی‌های تازه (غیر از آن آگاهی که مبنای مشروعیت حکومت اسلامی است و استمرار، آن را در حوزه کشورهای اسلامی تشکیل می‌دهد) پدید آید؛ آگاهی‌هایی مانند آگاهی قومی، فرقه‌ای و نژادی، که اقتدار سیاسی را به چالش بکشد و در نتیجه، تجزیه کشورهای اسلامی را با عنایت به عوامل غیر دینی، چون قومیت و نژاد پدید آورد.^۴

۱. آل‌عمران: ۹۷؛ حج: ۲۶ و ۲۷.

۲. تفسیر نمونه، مکارم شیرازی، ج ۳، ص ۱۷. تفسیر کبیر، فخر رازی، ج ۸، ص ۱۶۴.

۳. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ» (توبه: ۲۷).

۴. ر.ک: جهان شمولی اسلام و جهانی‌سازی (۲)، به کوشش سید طه مرقاتی، «ناامنی محدود، بررسی تهدیدهای جهانی شدن برای

جهان اسلام»، اصغر افتخاری، ص ۲۲۰.

بر این اساس برخی اندیشمندان بر این باورند که یکی از اهداف عمده غرب، به‌ویژه آمریکا، از جریان جهانی شدن، تضعیف دین اسلام است که از طریق تضعیف ساختارهای عینی و ذهنی صورت می‌گیرد. تضعیف ساختارهای عینی دینی، بر ایجاد نظام‌های سیاسی و اجتماعی استوار است که جایگاه دین را در حوزه اقتدار سیاسی و اجتماعی کم‌رنگ کند و این مسئله از طریق سکولار کردن جوامع اسلامی انجام می‌شود.

تضعیف ساختارهای ذهنی نسبت به دین، از طریق تغییر در نگرش‌های پیروان ادیان و جوامع درباره دین و نهادهای دینی تأمین می‌شود. تغییر ذهنی در برخی موارد، ماهیت معرفتی و شناختی دارد؛ مانند تصویر چهره خشن از اسلام و مسلمانان (اسلام‌هراسی) که هم مانع توسعه اسلام در غرب می‌شود و هم موجب فروپاشی مسلمانان از درون می‌گردد. تغییر ذهنی، گاهی نیز ماهیت رفتاری و تبلیغاتی دارد؛ مانند مصرفی شدن زندگی با روندهای نظام سرمایه‌داری.^۱

از این جهت جهانی شدن، مانعی در مقابل اسلام‌گرایی و نهضت‌های اسلامی است؛ ولی جهانی شدن، ظرفیت‌هایی را نیز برای بیداری اسلامی فراهم می‌کند. فرصت یا تهدید بودن جهانی شدن برای بیداری اسلامی، به همان بحث جهانی شدن و جهانی‌سازی برمی‌گردد که در بخش قبل مطرح و بررسی شد.

در این بین به نظر می‌رسد حج در مقام عبادتی جهان‌شمول، در این اثرگذاری بسیار مؤثر و نقش‌آفرین است. حج در جایگاه رسانه بین‌المللی جهان اسلام که با حضور نمایندگان از سرتاسر جهان نمود و بروزی از جهان‌شمول بودن اسلام است، می‌تواند کارکردهای بین‌المللی و رسانه‌ای جمعی را در بیان مسائل جهان اسلام و همچنین ایجاد

۱. ر.ک: جهان‌شمولی اسلام و جهانی شدن (۲)، «جهانی شدن‌ها: غربی شدن و اسلامی شدن جهان، اسلام‌هراسی و مدرنیته بزرگ شده»، سید رضا عاملی، ص ۲۹۲.

فضای تبلیغاتی و سیاسی در راستای مطالبات جهان اسلام، بر عهده بگیرد. در این بخش تأثیر حج بر بیداری اسلامی را در فضای جهانی شدن بررسی می‌کنیم.

۱. تضعیف دولت‌ها و افزایش حضور و قدرت ملت‌ها

حضور پررنگ و یکپارچه ملت‌ها در صحنه سیاست بین‌الملل، ظرفیت جدیدی را برای اثرگذاری و نقش‌آفرینی حج فراهم می‌کند. جمعیت بسیاری از سراسر جهان در ایام حج گرد هم می‌آیند. این جمعیت، می‌تواند با همبستگی و یکرنگی، دولت‌های اسلامی را تحت فشار قرار دهد و آنها را از خواب غفلت و بی‌خبری بیدار کند.

جهانی شدن در بعد سیاسی و اقتصادی، نظام دولت-ملت‌ها را از جنبه‌های گوناگون به چالش می‌کشانند. افزایش روابط اقتصادی، شکل‌گیری اتحادیه‌ها، سازمان‌ها و شرکت‌های فراملی، قدرت دولت‌ها را کاهش داده است.^۱ علاوه بر جریان جهانی اقتصاد، پیشرفت‌های خیره‌کننده در زمینه فناوری اطلاعات و ارتباطات،^۲ مطرح شدن مسائل جهانی،^۳ مانند تخریب محیط زیست و پیدایش سازمان‌های بین‌المللی غیر دولتی،^۴ حاکمیت دولت‌ها را به چالش می‌کشانند. بنابراین مدیریت و اداره جامعه جهانی، از توان و ظرفیت دولت‌های ملی فراتر می‌رود. بنابراین کاهش قدرت و استقلال دولت‌ها و به طور کلی کارایی آنها، موجب کاهش اقتدار نظام دولت - ملت‌ها خواهد شد.

جهانی شدن با ایجاد تزلزل در پاره‌ای از مسئولیت‌های دولت و محدود ساختن

۱. برای نمونه ر.ک: درآمدی بر روابط بین‌الملل، رابرت جکسون و جرج سورنسون، ترجمه مهدی ذاکریان؛ جهانی شدن و جهان سوم، ری کیلی و فیل مارفلیت، ترجمه حسن نورائی بیدخت و محمدعلی شیخ علیان؛ جهانی کردن فقر و فلاکت استراتژی تعدیل ساختاری در عمل، احمد سیف.

۲. ر.ک: جهانی شدن فرهنگ و هویت، ص ۸۴.

۳. ر.ک: درآمدی بر روابط بین‌الملل، رابرت جکسون و جرج سورنسون، ترجمه مهدی ذاکریان، ص ۳۲۴.

۴. ر.ک: تصور و واقعیت، مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در تهران، صص ۶ و ۷.

حیطه اختیارات آن، باعث ایجاد گسست میان دولت و ملت در جوامع اسلامی و تضعیف حاکمیت ملی در این کشورها می‌شود که همین مسئله، می‌تواند برای برخی از دولت‌های اسلامی بحران‌آفرین باشد.^۱

به طور کلی در فرایند جهانی شدن، ویژگی‌های اصلی دولت ملی، همانند اهمیت و نقش مرزها، رو به زوال قرار می‌گیرد.^۲

امام خمینی علیه السلام با چنین نگرشی، حج را محلی برای کنشگری ملت‌های مسلمان برای اصلاح دولت‌های اسلامی می‌دانستند. از دید امام، وجود دولت‌های سرسپرده اسلامی، یکی از مشکل‌ها و موانع بیداری اسلامی است.^۳ حتی در پیام‌های ایشان راجع به حج نیز این نکات بسیار به چشم می‌خورد.^۴

اهمیت و تأثیر نکات پیش‌گفته در تأثیر حج بر بیداری اسلامی، با توجه به موضع و جایگاه دولت‌های اسلامی در مورد بیداری اسلامی مشخص می‌شود؛ زیرا یکی از مهم‌ترین علل داخلی بیداری اسلامی، عملکرد ضعیف دولت‌های اسلامی است که سبب ایجاد نوعی خودباختگی هویتی در جوامع اسلامی شده است. از این جهت بیداری اسلامی، قیام و نهضتی در مقابل عملکرد حاکمان خودفروخته‌ای است که برای حفظ قدرت، فریفته غرب شده‌اند و استعمار فرانو را تسهیل می‌کنند.

۲. افزایش اتحاد و انسجام و کمرنگ شدن هویت‌های قومی و فرقه‌ای

در فصل اول بخش دوم همین کتاب، در مورد ظرفیت عظیم حج در ایجاد وحدت و همبستگی در جهان اسلام سخن گفتیم و مکانیسم‌های حج در تحقق این امر مهم و

۱. ر.ک: جهان‌شمولی اسلام و جهانی سازی (۲)، «ناامنی محدود بررسی تهدیدهای جهانی شدن برای جهان اسلام»، ص ۲۲۰.

۲. جامعه‌شناسی سیاسی معاصر جهانی شدن، سیاست، قدرت، نش کیت، ترجمه محمدتقی دل‌فروز، صص ۱۰-۱۳. همچنین ر.ک:

M. Waters, Globalization (New York: Routledge, 1995).

۳. ر.ک: صحیفه نور، ج ۱۱، ص ۲۰۲؛ ج ۱۲، ص ۲۷۲؛ ج ۱۴، ص ۱۰۷؛ ج ۱۵، ص ۲۶۲.

۴. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۲۳، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۹۳، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۵۲، ۲۵۴.

همچنین اهمیت همگرایی جهان اسلام در تحقق بیداری اسلامی را برشمردیم. جهانی شدن با مترام کردن زمان و مکان، مرزهای جغرافیایی را کمرنگ می‌کند و با تسهیل ارتباطات میان فرهنگی، تأثیر اختلافات فرقه‌ای و نژادی و همچنین تمایزات مذهبی، فرهنگی و ملی را کاهش می‌دهد. از این جهت جهانی شدن، به انسجام فرهنگی کمک می‌کند. افزون بر این، تسهیل ارتباطات میان فرهنگی، شناخت میان فرهنگی را تقویت می‌کند و از این جهت با کاهش سوء تفاهم‌ها، زمینه‌های اختلاف و واگرایی کاهش می‌یابد و انسجام میان فرهنگی افزایش می‌یابد.

از سوی دیگر جهانی شدن که به دنبال اعمال و ایجاد هژمونی فرهنگ غرب بر جهان اسلام است، به تهدیدی برای بیداری اسلامی تبدیل می‌شود؛ زیرا به دنبال حذف خرده فرهنگ‌ها و تعمیم فرهنگ غربی در جهان است. ولی به دلیل تنوع و تکثر فرهنگی و امکانی که فناوری ارتباطی و اطلاعاتی در ارزیابی فرهنگ‌ها ایجاد کرده است، حتی خود سردمداران جهانی سازی نیز بر این باورند که فرهنگ جهانی غربی، نمی‌تواند همه فرهنگ‌ها را در خود جذب کند.

بر این اساس برخی اندیشمندان معتقدند که جهانی شدن به دلیل نادیده گرفتن فرهنگ‌های دیگر، روندی معکوس داشته است. برای نمونه برادل، معتقد است که اگر فکر کنیم «موفقیت یک تمدن به تنهایی، نقطه پایانی بر کثرت فرهنگی خواهد بود که قرن‌ها در تمدن‌های عظیم جهانی تبلور یافته است»، دچار اندیشه‌ای ساده لوحانه شده‌ایم. وی می‌گوید:

بسیاری از جوامع غیر غربی، شاهد بازگشت به فرهنگ آبا و اجدادی خود هستند. چنین جوامعی معمولاً به قالب مذهبی فرو می‌روند و بنابراین دستاورد بی‌درنگ فرایند نوسازی، احیای فراگیر مذهب بوده است. در جوامع غیر غربی، این احیای مذهبی در بیشتر مواقع، لزوماً حالت ضد غربی به خود می‌گیرد. در برخی موارد، فرهنگ غرب

به بهانه مسیحی و مخرب بودن، پس زده می‌شود و در پاره‌ای موارد، به سبب بی‌دینی و انحطاط، رستاخیز اسلامی بار دیگر در همه کشورهای مسلمان بالیده و تقریباً در بیشتر جاها در مسائل سیاسی، اثری ژرف داشته است... مردم در سرتاسر جهان اسلام، در برابر آلوده شدن جوامع خود به غرب زهر آگین به پا خاسته‌اند.^۱

۳. کنشگری در عرصه بین‌الملل

قدرت، پتانسیل رابطه‌ای است که کنشگر اجتماعی را قادر می‌سازد به طور متفاوتی بر تصمیمات دیگر کنشگران اجتماعی تأثیر بگذارد. پتانسیل رابطه‌ای قدرت، شرطی نیز هست؛ ولی توسط پتانسیل ساختاری حاکم مشخص نمی‌شود. شبکه‌ها، یکی از مهم‌ترین موضوعات کنش اجتماعی هستند که الگوی بنیادی زندگی نوینی را می‌سازند. این شبکه‌های اجتماعی، به نحوی تعامل و معانی را سبب گشته‌اند. توانایی شبکه‌ها، کنشگران جدیدی را به وجود آورده که در مقابل مراکز قدرت، عرض اندام می‌کنند. با وجود این، هسته تغییرات فناوری، باعث ایجاد جامعه شبکه‌ای شده و نوعی جامعه جهانی شبکه‌ای را رقم زده است.^۲

کارکردهای حج علاوه بر جهان اسلام، فضای بین‌الملل را نیز شامل می‌شود که بهترین نمود آن، در مراسم براثت از مشرکان آشکار می‌شود. در این مراسم، مسلمانان می‌توانند مطالبات خود را با محکومیت اعمال تبعیض‌آمیز و سیاست‌های خصمانه و استثمارگرانه غرب، در تعامل با جهان اسلام فریاد کنند و از این جهت، آنها را به تغییر روش و موضع وادارند. به عبارت دیگر چنان‌که جامعه جهانی شبکه‌ای، به مثابه ساختار قدرت جدید اجتماعی، به مسلمانان قدرت و پتانسیل کنش در مقابل ساختار حاکم

۱. جهان‌شمولی اسلام و جهانی‌سازی (۲)، «جهانی‌سازی، تهدیدها و فرصت‌ها در عرصه فرهنگ و دین»، سید سعید لولاسانی، ص ۴۰۴.

۲. ر.ک.: Gommunications Power, Manuel Castells, p 10-20.

اقتدارگرا را می‌دهد،^۱ حج نیز در مقام رسانه امت اسلامی، می‌تواند جامعه‌ای شبکه‌ای در سطح بین‌الملل اسلامی ایجاد کند که مسلمانان در ضمن آن، ارتباطات خود را گسترش دهند، اطلاعات خود را به روز کنند و بر قدرت چانه‌زنی خود بیفزایند.

جمع‌بندی

یکی از مهم‌ترین مفاهیم در تحلیل و تبیین مسائل اجتماعی و سیاسی بین‌الملل، جهانی شدن است که در عرصه‌های گوناگون سیاسی، رسانه‌ای، اجتماعی، اقتصادی و امنیتی، تأثیرات شگرفی داشته است. از طرفی جهانی شدن درصدد تحمیل ارزش‌ها و فرهنگ غربی به جهان است و سعی دارد با یکسان‌سازی فرهنگی در جهان، خرده‌فرهنگ‌ها را در خود حل کند. از سوی دیگر بیداری اسلامی برای تقویت هویت دینی اسلامی، به دنبال عزت‌طلبی هویتی خود در مقابل جهان غرب است. نهضت‌های اسلامی، غرب را عامل و مجری استعمار سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جهان اسلام می‌دانند. امروزه حاصل این استعمار را می‌توان در هژمونی تمدنی غرب بر جهان اسلام مشاهده کرد.

از این جهت جهانی شدن و بیداری اسلامی، دو مؤلفه متخاصم و در مقابل هم تعریف می‌شوند که هر یک درصدد حذف دیگری و از بین بردن کارکرد آن است.

در این شرایط، حج در مقام عبادتی جهان‌شمول که نمایندگانی از سرتاسر جهان اسلام را برای انجام مناسکی واحد، در زمان و مکانی واحد گرد هم جمع می‌کند، ظرفیت‌های زیادی را برای تقویت بیداری اسلامی در شرایط جهانی شدن فراهم می‌کند.

افزون بر این، هرچند جهانی شدن، به دلیل ایجاد سیطره فرهنگ غربی، تهدیدی برای فرهنگ اسلامی است، ولی در عمل، این ایده با مشکلات زیادی مواجه شده است. از طرفی با توجه به بسترهای تعاملی و ارتباطی جهانی شدن، زمینه مستعدی

۱. آقای نبی‌الله ابراهیمی در مقاله «تأثیر شبکه‌های اجتماعی و کانال‌های ماهواره‌ای در وقوع و تکوین انقلاب‌های عربی»، این موضوع را بررسی کرده است. (ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب: مطالعات نظری و موردی، صص ۱۶۷-۱۹۱).

برای ترویج و توسعه فرهنگ دینی و همچنین تعامل گسترده و بدون مرز نیروهای اسلامی ایجاد می‌شود. از این جهت جهانی شدن فرصت خوبی برای بیداری اسلامی است. حج آوردگاه بسیار مناسبی برای استفاده بیداری اسلامی از این فرصت جهانی شدن است.

فصل پنجم: العادتمنی بیداری اسلامی و حج

مقدمه

حج گنجینه عظیمی از معارف الهی است که آثار روحی، فکری و رفتاری برای سلوک فردی انسان و آثار سیاسی، فرهنگی و اقتصادی برای تکامل و رشد جامعه دارد. هرچند همه این جنبه‌ها، ظرفیت عظیمی را برای بررسی و تحقیق فراهم می‌کند، ولی ابعاد اجتماعی حج با رویکردی تمدنی، کمتر بررسی شده است؛ در حالی که توجه به آثار تمدنی این فریضه عظیم الهی، در این مقطع از تاریخ جهان، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا از یک سو تمدن لیبرال دموکراسی، با داعیه تمدن پایان تاریخ، به دنبال جهانی‌سازی خود است و در مسیر جهانی‌سازی، مهم‌ترین چالش خود را اسلام تمدنی می‌داند و از سوی دیگر با بیداری اسلامی، بار دیگر زمینه تحقق امت اسلامی پدید آمده است.

پرواضح است در عصر حاضر، برای پویایی و بالندگی این امت و مقابله تام و تمام با جهان کفر و الحاد، راهی جز پیمودن مسیر تحقق تمدن اسلامی با تمام لوازم

تمدنی آن پیش روی امت اسلامی نیست. بنابراین لازم است با رویکردی تمدنی، تمامی آموزه‌ها و ظرفیت‌های جهان اسلام، بازخوانی شود و نقشه‌ای جامع برای تحقق تمدن اسلامی طراحی گردد تا حرکت و پتانسیل جهان اسلام، در مسیر واقعی خود قرار گیرد.

بنابراین از طرفی بیداری اسلامی، خود را در مقابل استیلای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی غرب تعریف می‌کند و از این جهت بیداری اسلامی در لایه‌های تمدنی، به مصاف غرب می‌رود و از طرف دیگر، حج در مقام عبادتی فراگیر، با کارکردهای سیاسی و اجتماعی ژرف، ابعاد تمدنی نوینی را برای جهان اسلام فراهم می‌کند. در این فصل قصد داریم پس از بیان اهمیت ابعاد تمدنی، جنبه‌های تمدنی حج و بیداری اسلامی را مرور کنیم و در پایان، تأثیر ابعاد تمدنی حج در بیداری اسلامی را مرور نماییم.

ابعاد تمدنی بیداری اسلامی

تمدن اسلامی پس از دوران اوج خود، دچار نوعی افول شد. تمدن اسلامی از قرن اول تا قرن پنجم قمری، رو به پیشرفت بود، سپس رفته‌رفته تنزل کرد و با حمله مغول، افول نمود. با این همه این تمدن، از بین نرفت و در مرحله دوم ترقی که از آخرین دهه قرن هفتم تا پایان قرن یازدهم ادامه یافت، سه امپراطوری بزرگ در ایران (صفویه)، ترکیه (عثمانی) و هند (گورکانیان) شکل گرفت. این مرحله اعتلا، از آغاز قرن دوازدهم تا اواسط قرن سیزدهم، رو به افول گذاشت و اینک در جهان سوم، نشانه‌هایی از سومین موج اعتلای تمدن اسلامی به چشم می‌خورد.^۱

۱. تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، به اهتمام موسی نجفی، «مدخلی بر تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و

هرچند میراث فکری اسلامی، در مورد جامعه و نظام‌های سیاسی و نیز مفاهیم مرتبط با آنها، در آثار بزرگان و اندیشمندانی همچون فارابی^۱، ابن خلدون^۲، ماوردی^۳، غزالی^۴، ابن قتیبه^۵ و قاضی عبدالجبار^۶، بسیار غنی و پر بار است، ولی اندیشمندان اسلامی، از زمانی نگارش و تحقیق در مورد پدیده‌های مرتبط با جامعه و نظام‌های سیاسی را آغاز کردند که جامعه و حکومت اسلامی، رو به ضعف و سستی نهاده بود (از آغاز قرن چهارم هجری به بعد)؛ حال آنکه هم‌تایان اروپایی آنها، از آغاز قرن پانزدهم میلادی، یعنی هم‌زمان با اوج گرفتن و ترقی جوامع و نظام‌های سیاسی خود، چنین فرایندی را آغاز کردند.^۷

در نتیجه، این پشتوانه غنی فکری، نمود عینی و عملیاتی کمتری داشت؛ بنابراین برخی اندیشمندان معتقدند، تفکرات سیاسی اسلامی، تنها بعد از تلاش‌های کاربردی مسلمانان در مورد ایجاد امپراطوری اسلامی به ثمر نشست.^۸

احیای تمدن اسلامی در دوران معاصر، با توجه به روند پرشتاب بیداری اسلامی، اهمیتی دوچندان می‌یابد و می‌توان بیداری اسلامی را در افق احیای تمدن اسلامی، تفسیر و تحلیل کرد.^۹ بر این اساس جنبش‌های اسلامی را می‌توان تجدید حیات یک

۱. ر.ک: اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، ابونصر محمد فارابی، ترجمه و تحشیه جعفر سجادی.

۲. ر.ک: مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی.

۳. ر.ک: الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة، ابی الحسن علی بن محمد بن حبیب البصری البغدادی الماوردی.

۴. ر.ک: احیاء علوم الدین، ابوحامد محمد غزالی، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی؛ الاقتصاد فی الاعتقاد، ابوحامد محمد غزالی.

۵. ر.ک: الامامة و السیاسة، ابی عبدالله بن مسلم بن قتیبه الدینوری.

۶. ر.ک: المغنی فی ابواب التوحید و العدل، قاضی عبدالجبار.

۷. ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (المجتمع و الدولة فی الوطن العربی)، سعدالدین ابرهیم، ترجمه کمال باغجری، ص ۱۰۰.

۸. ر.ک: Modern Islamic Political Thought, Hamid Enayat, p 10-69.

۹. ر.ک: مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله

العظمی خامنه‌ای، «بیداری و احیای تمدن اسلامی با تأکید بر اندیشه سیاسی رهبری»، عبدالحکیم سلیمی، صص ۶۴۹-۶۹۲.

جهان‌بینی تمدنی مبتنی بر نظم نوین جهانی اسلامی دانست که با نظم جهانی سکولار مخالف است.^۱

بر این اساس اهمیت دستیابی به مرحله تمدنی در بیداری اسلامی را در دو نکته می‌توان یافت:

۱. جنبش‌های انقلابی موفق، دربرگیرنده دو مرحله تخریبی و تأسیسی هستند. از این منظر، مرحله بنیادی و اصلی هر انقلاب، آفرینش و نهادمندی سامان سیاسی نوین است و انقلاب پیروزمند، نیازمند ایجاد نظم سیاسی نوین یا دولتی نوین است.^۲ بنابراین بیداری اسلامی برای حضور پایا و پویا، باید علاوه بر موضع سلبی و انتقادی نسبت به وضع موجود، در مورد آینده پس از قیام نیز برنامه‌های ایجابی و عملیاتی داشته باشد.

۲. برای حفظ دستاوردهای نهضت، رسیدن به مرحله تمدنی لازم است؛ زیرا نهضت‌سازی و جنبش، اولین مرحله بیداری اسلامی است که با هدف نظام‌سازی سیاسی و تکامل بیداری اسلامی - منوط به ورود به مرحله دوم - است. به عبارت دیگر بیداری اسلامی در مرحله اول، با استعمار خارجی در مقابل غرب و مدرنیته و در مرحله دوم با استبداد داخلی در مقابل حاکمان وابسته، ایستادگی و مبارزه می‌کند. اما توقف در این مرحله، به شکست بیداری اسلامی و از بین رفتن دستاوردهای بیداری اسلامی منجر می‌شود؛ زیرا بالاتر از نظام لیبرال دموکراسی غرب، تمدن غرب وجود دارد که این نظام را حمایت می‌کند. اگر بیداری اسلامی با ارائه نظام سیاسی اسلام، فقط با نظام لیبرال دموکراسی مقابله کند، در صورت فقدان نظام تمدنی، برای تداوم خود پشتیبانی ندارد؛ در نتیجه نظام سیاسی، شکست خواهد خورد.^۳

1. Political Islam world Political and Europe, Democratic Peace and Euro-Islam Versus Global Jihad, Bassam Tibi.

۲. ر.ک: سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محسن ثلاثی، ص ۳۸۸.

۳. ر.ک: تمدن برتر، نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص ۱۹۴ و ۱۹۵.

ابعاد تمدنی حج

ابعاد تمدنی حج را از دو منظر می‌توان بررسی کرد: از یک منظر با نگاهی کلان، به تمامیت حج به جایگاه و کارکرد حج ابراهیمی در تمدن اسلامی توجه می‌شود و از منظر دیگر با الهام‌گیری از مناسک حج، به کارکردهای این مناسک الهی، در تحقق و مهندسی تمدن اسلامی توجه می‌شود. در این بخش برای جلوگیری از اطاله کلام فقط رویکرد اول را بررسی می‌کنیم.

در این رویکرد حج در چهار حوزه تمدنی، نقش‌آفرین است؛ نقش اصلی حج در شکل‌گیری تمایلات تمدنی و نقش فرعی آن در شکل‌گیری اندیشه‌ها، هویت و فرهنگ تمدنی و نقش تبعی آن در شکل‌گیری محصولات و سبک زندگی است.

۱. نقش حج در شکل‌گیری تمایلات تمدنی

از کارکردهای محوری و مهم حج، شکل‌دهی تمایلات مؤمنانه و ایجاد همدلی امت اسلامی در جایگاه پایگاه اساسی شکل‌گیری تمدن اسلامی است.

تمایلات، عاطفه‌ها و احساسات، از ارکان مهم یک جامعه و تمدن بشری است که در حیات اجتماعی خود بدان پایند هستند. هر جامعه‌ای متناسب با حس زیباشناسی خود، گاه به مسائلی علاقه روحی و کشش درونی پیدا می‌کند و گاه از موضوع و مطالب دیگری متنفر است؛ همین تمایلات با تعامل با اندیشه‌هاست که مبدأ ابزار رفتارها و موضع‌گیری می‌شود.

بر این اساس کارکرد حج در شکل‌گیری تمایلات الهی مشخص می‌شود؛ تمایلاتی که زیرساخت تمدن اسلامی است. در حج ابراهیمی، بخشی از مسلمانان جهان از اقوام و ملل مختلف و با رنگ‌ها و نژادهای گوناگون، با شور و اشتیاق به سوی مرکز عرفان و عشق، مکه مکرمه حرکت می‌کنند و با فراموش کردن همه تفاوت‌ها و اختلاف‌های

ظاهری و قومی و قبیله‌ای، همایشی عظیم را طرح‌ریزی می‌کنند.

آنان از هر مذهبی که باشند و فارغ از رنگ و نسب و هرگونه برتری، یک‌صدا و یک‌دل، در یک زمان و مکان، به سوی معبود خود می‌شتابند و یک‌صدا، ندای «اللهم لبیک» را سر می‌دهند و حج، مرکزی می‌شود برای قیام همه مسلمانان جهان که پروانه‌وار به گرد نماد توحید می‌چرخند و از برکات آن، بهره‌ها می‌برند.

قرآن یکی از حکمت‌های و جوب حج را منافی می‌داند که مسلمانان آن را مشاهده می‌کنند: «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ». به نظر مرحوم علامه طباطبایی، مهم‌ترین منافع مورد نظر در این آیه، استحکام هرچه بیشتر پیوند برادری و همبستگی میان مؤمنان و نشان دادن قدرت آنان در صورت حفظ این یگانگی است و برای تحقق چنین هدف والایی در ایام حج، جدال و منازعه حرام شده است.^۱

۲. نقش حج در شکل‌گیری اندیشه‌های تمدنی

دومین کارکرد مهم حج، شکل‌گیری اندیشه‌های تمدنی در دو لایه عمومی و تخصصی است. در برخی روایات، از منافع علمی و آثار فرهنگی حج و نقش آن در نشر معارف اهل بیت علیهم‌السلام و تفقه در دین یاد شده است.^۲ این ثمره گران‌قدری برای زائران بیت‌الله و شیفتگان اسلام نبوت و امامت و تشنه‌کامان زمزم ولایت است که به سرزمین وحی، یعنی خاستگاه اهل بیت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و مهد نشو و نمای آنان بیایند و اسلام ناب و فقه خالص و بی‌آلایش اسلام و قرآن را از زبان حاملان آن بشنوند و با امام وقت خود، ملاقات کنند و احکام و شرایع دین را از زبان اهلس بشنوند و بدعت‌های رایج را از

۱. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۳۶۹.

۲. امام رضا علیه‌السلام در بیان علت و جوب حج فرمود: «... مع ما فيه من التفقه و نقل اخبار الائمة الی کل صقع و ناحية» (بحار الانوار، ج ۹۶، ص ۴۰).

چهره دین بزدايند و در مراجعت به ديار خود، اخبار و آثار وارثان وحی را به سراسر جهان ببرند و برای خویشان و آشنایان و مردم شهر و ديار خود بازگویند.

در سایر عصرها نیز این بهره عملی، کم و بیش در دسترس است؛ زیرا مسلمانان و نمایندگان امت و عالمان دین، از هر ناحیه به حج می‌آیند و فرصتی دست می‌دهد که از تضارب آرا و تبادل افکارشان، حق و باطل بازشناخته شود و پیام آن به گوش جان‌ها برسد. سنت عملی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حجة الوداع، در جای‌جای مشاعر و مواقف، بر این قرار گرفته بود که از اجتماع مردم بهره‌برداری نموده، مناسک حج، مسائل فقهی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دین را به آنان تعلیم نماید. خطبه‌های آن حضرت در این سفر، در مواضعی همچون مسجد خیف در منا، در صحرای عرفات و خطبه حضرت در پایان حجة الوداع در غدیر خم، همه بیانگر این معناست.

در زمان امامان معصوم علیهم السلام و در سیره همه اصحاب هم، این سیره نبوی دنبال شد. امام باقر علیه السلام از مراسم حج، برای گفت‌وگو با مسلمانان مناطق مختلف اسلامی، بهره فراوان می‌برد. مجلسی^۲ و احمد بن علی طبرسی^۳، شماری از مناظرات آن حضرت را گرد آورده‌اند. در میان مناظرات امام باقر علیه السلام، از مناظره با پیشوای مسیحیان شام، قتاده بن دعامة، عمر بن ذر قاضی و نافع مولی ابن عمر می‌توان نام برد.^۴

توجه به این بعد از حج در این زمان، ضرورتی بیش از پیش پیدا می‌کند. رسیدن به اندیشه تمدنی و تولید نرم‌افزارهای مناسب شکل‌دهی تمدن اسلامی، نیازمند آن است که همفکری وسیع و عمیقی در امت اسلامی شکل گیرد و موسم حج، به دلیل ایجاد همدلی،

۱. کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، علی بن حسام‌الدین متقی، ج ۳، ص ۲۳.

۲. بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، ج ۴۶، صص ۲۳۳-۲۸۶ و ۳۴۷-۳۵۹.

۳. الاحتجاج، احمد بن علی طبرسی، ج ۲، صص ۳۲۱-۳۳۱.

۴. ر.ک: الکافی، ج ۸، ص ۱۲۰؛ سیر اعلام النبلاء، محمد بن احمد ذهبی، ج ۵، ص ۹۵.

می تواند زمینه مناسبی برای این امر مهم باشد و کانون اصلی ایجاد همفکری گردد. باید از این فرصت طلایی به نحو احسن استفاده کرد و تمامی همایش ها و جلسات علمی، به صورت دقیق برنامه ریزی شود و از تمامی توان و ظرفیت فکری جهان اسلام، در شکل دهی امت اسلامی استفاده نمود. پرواضح است که این فعالیت ها، نباید تنها به این ایام خلاصه شود، بلکه کارها باید مستمر، عمیق، کاربردی و ناظر به تحقق تمدن نوین اسلامی باشد.

۳. نقش حج در شکل گیری هویت تمدنی

تمدن سازی، فرایندی است که در آن، عوامل متعددی دخیل است؛ از جمله این عوامل، برقراری ارتباط فرد با جامعه و نظام تمدنی موجود است. به دیگر بیان در نظام تمدنی، نه تنها فرد و جامعه، ستیزی با یکدیگر ندارند، بلکه با یکدیگر تعامل دارند.^۱ این ارتباط از این جهت مهم است که هویت فرد، امری رابطه ای یا همان برساخته ای اجتماعی است.^۲

کارکرد هویت تمدنی در فضای داخلی جامعه، ایجاد انسجام و همبستگی اجتماعی است و به منافع فرد و منافع جامعه شکل می دهد.^۳ بنابراین جامعه ای می تواند وصف تمدن را به خود بگیرد که در آن به هم پیوستگی و همبستگی میان افراد با یکدیگر و میان افراد و نهادهای سیاسی وجود داشته باشد. در حقیقت دو گروهی که یکدیگر را دشمن آشتی ناپذیر می انگارند، نمی توانند پایه یک اجتماع سیاسی را فراهم سازند؛ مگر آنکه این برداشتشان از یکدیگر دگرگون شود. یعنی گروه های سازنده یک جامعه، باید تا اندازه ای مصالحشان منطبق بر هم باشد.^۴ بنابراین برای اینکه ارتباط مؤثر فرد با جامعه شکل گیرد، فرد باید

۱. جستاری نظری در باب تمدن، ص ۷۵.

۲. ر.ک: نظریه اجتماعی سیاست بین الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده، صص ۱۹ و ۴۷۰.

۳. ر.ک: همان.

۴. گذار به دموکراسی ملاحظاتی نظری و مفهومی، ساموئل پی. هانتینگتون، ترجمه و تألیف محمدعلی کدیور، ص ۲۰.

هویتی مناسب با هویت جامعه داشته باشد و هر دو از منابع هویتی یکسانی تغذیه شوند. شکل‌گیری این هویت، سبب تعامل میان فرد و جامعه و همبستگی میان آنها می‌شود. از سوی دیگر هویت تمدنی «دیگربود»^۱، خود را نیز تعریف و تعیین می‌کند که این «دیگربود»، در اثر تعامل با محیط پیرامونی شکل می‌گیرد.^۲ این امر هم در درون گستره تمدنی و هم در بیرون از آن و در تعامل با سایر حوزه‌های تمدنی رخ می‌دهد و بر اساس آن، دوست و دشمن مشخص می‌شوند.

در حج هر دو بعد سلبی و ایجابی هویت تمدنی وجود دارد:

۱. بعد ایجابی: حج بروزی از وحدت و انسجام جهان اسلام است که با حضور یکپارچه نمایندگانی از سرتاسر جهان اسلام، برای انجام اعمالی یکسان در زمان و مکانی واحد تحقق می‌یابد. به این ترتیب حج نظام ارتباطات جهان اسلام را در بستر اشتراک هویتی سامان می‌دهد و با استفاده از خاطرات و حافظه تاریخی یکسان، همه مسلمانان را به هویت تمدنی یکسان فرا می‌خواند.

۲. جنبه سلبی: برائت از مشرکان از بهترین بروزهای غیریت‌ساز اسلام است که ضمن بروز وحدت هویتی مسلمانان بر محور توحید، وجود دشمن و هویت مغایر با ارزش‌های اسلامی را نیز بیان می‌کند. به عبارت دیگر در برائت از مشرکان، توجه به تفاوت‌های هویتی نیز در راستای ایجاد انسجام و همگرایی هویتی تعریف می‌شود.

۴. نقش حج در شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی و محصولات تمدنی

کارکرد تمدنی دیگر حج، شکل‌دهی سبک زندگی اسلامی و نزدیک کردن فرهنگ‌های مختلف به فرهنگ اصیل اسلامی است. حج می‌تواند مؤثرترین عامل مبادله فرهنگی و فکری

1. Other.

۲. ر.ک: نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده.

و محلی، برای طرح سبک زندگی و فرهنگ اصیل اسلامی، در همه زمینه‌های زندگی باشد. نمایندگان و رهبران مذاهب اسلامی، باید با استفاده از این فرصت، آثار، اخبار و سیره پیامبر خدا را در زمینه‌های مختلف اعتقادی، سیاسی، اخلاقی، اقتصادی و اجتماعی بازگو کنند. در روایات اسلامی، یکی از فواید حج، نشر اخبار و آثار پیامبر خدا ﷺ به تمام بلاد اسلامی ذکر شده است. هشام بن حکم، یکی از یاران امام صادق علیه السلام می‌گوید: از آن حضرت درباره فلسفه حج و طواف کعبه سؤال کردم؛ ایشان فرمود:

إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ ... وَأَمَرَهُمْ وَتَهَاوَمَ مَا يَكُونُ مِنْ أَمْرِ الطَّاعَةِ فِي الدِّينِ وَمَصْلَحَتِهِمْ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاهُمْ، فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا وَلِيَتَرَيَّحَ كُلُّ قَوْمٍ مِنَ التَّجَارَاتِ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ ... وَلِيَتَعَرَفَ آثَارُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَتُعَرَفَ أَخْبَارُهُ وَيُذَكَّرَ وَلَا يَنْسَى.^۱

خداوند این بندگان را آفرید ... و دستوراتی در طریق مصلحت دین و دنیا به آنها داد؛ از جمله اجتماع مردم شرق و غرب را در آیین حج مقرر داشت تا مسلمانان یکدیگر را به خوبی بشناسند و از حال هم آگاه شوند. هر گروهی سرمایه‌های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کند ... و برای اینکه آثار پیامبر صلی الله علیه و آله و اخبار او شناخته شود و مردم آنها را به خاطر آورند و هرگز فراموششان نکنند.

رسوخ سبک زندگی غربی در جهان اسلام و بیگانه شدن از سیره نبوی، از موانع جدی بر سر راه تحقق امت اسلامی است. از مشخصه‌های بارز هر امتی، تحقق سبک زندگی است و اسلام به عنوان دینی جامع، خود منادی سبک زندگی خاص خود است. روح حاکم بر سبک زندگی اسلامی، تحقق عبودیت تام انسانی در همه شئون حیات است و عبودیت یعنی تحقق توحید عملی. تحقق توحید، خواست تمامی پیامبران الهی است و این همان، غایت و مقصدی است که انسان باید به آن راه پیدا کند و به آن مقام برسد. توحید یعنی جریان ولایت حضرت حق در همه شئون حیات انسانی (فردی و

۱. علل الشرائع، شیخ صدوق، ج ۲، ص ۴۰۶.

اجتماعی) و تسلیم شدن اراده انسان در همه حوزه‌های ارادی خود و در تمامی لایه‌های آن (روحی، ذهنی، عملی). با این نگاه ایام حج به دلیل آماده بودن دل‌ها، زمینه مناسبی است تا سبک زندگی توحیدی، به‌خوبی به سفیران تمامی ملت‌ها، آموزش داده شود تا به عنوان تحفه ارزشمند حج، به دیار خود ببرند.

محرمات و واجبات مناسک حج و همچنین فضای کلی اعمال حج، روایتگر سبکی از زندگی اسلامی است که بر کانون خدامحوری و تعاطف اجتماعی است. مسلمانان در حج، نوعی از زندگی مبتنی بر اخلاق را در زندگی محبت‌آمیز در کنار هم تمرین می‌کنند که کسی حق نزاع، ناسزا و جدال را ندارد و برای جلوگیری از فخرفروشی، هرگونه مظاهر تفاوت و برتری از بین می‌رود؛ زیرا زائران از لباسی یکسان برخوردار و حتی با تراشیدن موی سر، بیشترین تشابه و یک‌رنگی را به دست می‌آورند و از هرگونه ابزار زینت و تفاخر به دورند. حاصل این زندگی، مهرورزی اجتماعی و احترام به حقوق دیگران است.

تقویت بعد تمدنی بیداری اسلامی در حج

تا به اینجا اهمیت و ضرورت رویکرد تمدنی در بیداری اسلامی برای تحقق چشم‌انداز بیداری اسلامی مشخص شد. حج در مقام عبادتی پویا که ابعاد سیاسی و اجتماعی آن، رویکردی بین‌المللی دارد، در تقابل با ابعاد تمدنی غرب نیز توان یاری بیداری اسلامی را دارد.

چنان‌که گذشت، بیداری اسلامی در مرحله نهایی، باید به تمدن اسلامی ختم شود؛ در غیر این صورت، چنانچه نهضت‌های اسلام‌گرا، تنها به استقرار نظام سیاسی اسلام در اداره جامعه ختم شود، دوام نظام سیاسی زیاد نخواهد بود؛ زیرا نظام سیاسی، باید از سوی نظام تمدنی حمایت شود.

نظام تمدنی غرب، به نظریاتی مثل نظریه پایان تاریخ فوکویا یا جنگ تمدن‌های هانتینگتون منجر می‌شود که تمدن غرب را تمدن برتر و آخرین حد پیشرفت و کمال بشر معرفی می‌کند. در مقابل، در اسلام نظریه مهدویت، این نظر را رد می‌کند و با ارائه پایان معنوی و آسمانی برای خلقت، بر نظریات مادی‌گرایان غرب خط بطلان می‌کشد.^۱ در حقیقت تمدن غربی، به سخن بزرگان خود مانند اسپنگلر، هانتینگتون، فوکویاما و نیچه، به پایان خود رسیده است. در این میان اسلام هویت جو، در صورت بازگشت به پارسایی و معنویت و گذر از چنبره‌های مادیت، می‌تواند آماده‌گر ظهور بقیة‌الله باشد و آینده تمدنی را از آن خود کند.^۲

برخی اندیشمندان پس از اینکه قیام تحریم تنباکو را نقطه عطف موج اول و مشروطه را امواج دوم بیداری اسلامی در ایران می‌دانند، انقلاب اسلامی را موج سوم بیداری اسلامی معرفی می‌کنند که بر اساس نظریه اسلامی ناب سنتی- تاریخی ولایت فقیه، شکل گرفته است. تفصیل این موج، موج چهارم بیداری اسلامی است که همان تفصیل آرمان تاریخی تشیع، یعنی مهدویت است. به این ترتیب در تشیع، مهدویت در تداوم ولایت مطرح می‌شود.^۳ بر این اساس می‌توان مهدویت را در راستای افق ایده آینده بیداری اسلامی تحلیل کرد.^۴

یکی از تعالیم و معارف مهم حج، پیوند و تقویت ارتباط با امام زمان علیه السلام است.^۵ به این ترتیب حج و انتظار و اعتقاد به موعود (مهدویت) با یکدیگر گره می‌خورد.

۱. ر.ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص ۱۹۴-۱۹۸.

۲. ر.ک: انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددپور، صص ۵۱ و ۵۲.

۳. ر.ک: انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، صص ۲۸-۳۲.

۴. ر.ک: تأملی بر نهضت بیداری اسلامی، عباسعلی حیدری، صص ۶۶-۷۵.

۵. ر.ک: حج و مهدویت، حسینی الهی‌نژاد.

معدگرایی ابعاد گوناگون سیاسی و اجتماعی دارد که بیداری اسلامی را تقویت می‌کند. مبارزه با ظلم، قیام و انقلاب، تشکیل حکومت جهانی اسلامی و در نتیجه امید به آینده و تلاش برای اصلاح، از تعالیم و دستاوردهای مهم گفتمان مهدویت است که دستاوردهای کلان و چشم‌انداز انحصارطلبانه غرب، در جهان‌شمول کردن لیبرالیسم را به چالش جدی می‌کشد.

به عبارت دیگر یکی از کارکردهای مدرنیسم غربی، گسستگی بین تاریخ گذشته، اکنون و آینده است؛ ولی بیداری اسلامی در برابر این گسست، نوعی پیوستگی ایجاد می‌کند؛ یعنی بین گذشته اسلامی (سنت)، وضعیت فعلی و آینده، «پیوست» برقرار می‌کند.^۱

حج بستری فرهنگی و تمدنی است که این پیوستار تاریخی-تمدنی را به‌خوبی اجرا می‌کند: گذشته: حج علاوه بر اینکه به نوعی تاریخ ادیان توحیدی و ابراهیمی را تداعی می‌کند، مهد تاریخ و تمدن اسلامی است. نزول وحی و تثبیت و گسترش اسلام و خاطرات سرنوشت‌ساز و ماندگار اسلام، با کعبه پیوندی ناگسستنی دارد. به عبارت دیگر حج هویت تمدنی زائران را تقویت می‌کند.

حال: حج نمایشی از اقتدار سیاسی و دینی مسلمانان است که با نیم‌نگاهی به گذشته، منبع عظیم قدرت دینی در عرصه بین‌الملل را نشان می‌دهد. این فضا ضمن روحیه‌بخشی و انسجام‌آفرینی، حاکی از پتانسیل زیاد اسلام در خلق تمدنی پایا و پویاست.

آینده: آینده‌نگری تمدن‌گرایانه، از جهتی به برنامه و تدبیر و از جهتی به شوق، انگیزه و امید نیاز دارد. تجمع مسلمانان در حج به علاوه الگوی مهدویت که حکومتی جهانی را در خود جای داده است، برنامه و امید را در مسلمانان برای خلق تمدنی جدید ایجاد می‌کند؛ تمدنی مبتنی بر حضور دین در عرصه سیاسی و اجتماعی.

۱. ر.ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، ص ۱۰۰.

افزون بر رویکرد و ماهیت تمدنی حج که در نگرشی کلان‌نگر، آینده‌نگرانه و امیدبخش به هستی - که در ارتباط حج با ولایت و ظهور منجی آخرالزمان بروز پیدا می‌کند - حج در هر چهار بعد تمدنی، در ارتباط با بیداری اسلامی تحلیل پذیر است:

۱. تمایل تمدنی، اولین مرحله بیداری اسلامی است که سبب انقلاب درونی و احساس نیاز برای تغییر وضع موجود در مسلمانان می‌شود. این روحیه است که مسلمان را برای بازیابی عزت تاریخی مسلمانان در مقابل غرب و استعمار به پا می‌خواند.

۲. پس از شکل‌گیری تمایل تمدنی و ایجاد مطالبه عمومی در جهان اسلام، وقتی وارد مبارزه می‌شویم، به یک نظام اندیشه‌ای سیاسی نیاز است تا بر اساس آن، قیام و نهضت پیش برود. این نظام فکری و اندیشه‌ای است که برنامه‌های بیداری اسلامی و چشم‌انداز آن را تدوین می‌کند.

۳. بحث هویت تمدنی نیز از ارکان مهم تمدنی بیداری اسلامی است. یکی از مهم‌ترین علل داخلی بیداری اسلامی، احساس سرخوردگی و تحقیر تاریخی و در نتیجه تلاش برای بازگشت به هویت و عزت اسلامی بود که در بخش دوم کتاب به تفصیل بیان شد.

۴. کارکردهای اقتصادی حج، رهاورد بسیار مناسبی برای مباحث دستاوردهای تمدنی حج محسوب می‌شود که در بخش دوم کتاب گذشت.

جمع‌بندی

تمدن، از مباحث مهم در تحلیل‌های کلان اجتماعی و سیاسی جهان اسلام است که دیدی جامع را پدید می‌آورد. جهان اسلام پس از فراز و نشیب‌های تمدنی، هم‌اکنون در ایستگاه بیداری اسلامی، در تکاپوی دستیابی به عزت و اقتدار تمدنی خود است. در مقابل جریان بیداری اسلامی، غرب داعیه انحصار تمدنی دارد و خود را در مقام آخرین

حد پیشرفت و الگویی تمام‌عیار و انحصاری، برای کشورهای در حال توسعه و اسلامی معرفی می‌کند. طبیعی است بیداری اسلامی برای باقی ماندن در این میدان مبارزه و تحقق اهداف خود، باید چنین رویکردی داشته باشد و از همه ظرفیت‌های خود برای تحقق این مهم بهره‌برد و حتی در صورت ضعف اقتصادی و نظامی، با بهره‌گیری از نقاط فرهنگی و هویتی، بر اعتبار تمدنی خود بیفزاید.^۱

در این میان حج که در بستری کاملاً نرم‌افزارانه جریان دارد، نمودی شکوفا از قدرت نرم جهان اسلام است که ضمن برخورداری از جنبه‌های مختلف تمدنی، در راستای اعتبار تمدنی جهان اسلام نیز حرکت می‌کند. تجمع عظیم مسلمانان در حج، آنها را متوجه نکات مشترک و قدرت عظیم انسانی و ایمانی آنها می‌کند و با برپایی مراسم برائت از مشرکان، ضمن تقویت انسجام هویت تمدنی آنها در مقابل غرب، دشمن مشترک را عامل دیگری در انسجام جهان اسلام معرفی می‌کند.

۱. ر.ک: فصلنامه علمی- پژوهشی علوم سیاسی، «نقش انقلاب اسلامی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت در ایجاد تمدن اسلامی - ایرانی»، رسول نوروزی، ش ۶۰، صص ۵۹ و ۶۰.

کتابنامه

۱. آثار معنوی و تربیتی حج، ولی‌الله رستگاری جویباری، تهران، مؤلف، ۱۳۷۷.
۲. آمریکا و اسلام سیاسی: رویارویی فرهنگ‌ها یا تضاد منافع، فواز جرجیس، ترجمه سید کمال سروریان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۲.
۳. آموزه‌ها و آثار اجتماعی حج، حسین بافکار، تهران، مشعر، ۱۳۹۱.
۴. آناطومی جامعه، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی، فرامرز رفیعی‌پور، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
۵. آیت‌الله بروجردی آیت اخلاص، عبدالرحیم ابادری، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۳.
۶. آینده جنبش‌های اسلامی پس از ۱۱ سپتامبر، رفعت سیداحمد و عمرو الشوبکی، ترجمه میثم شیروانی، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۷.
۷. الاحتجاج، احمد بن علی طبرسی، بیروت، چاپ محمدباقر موسوی خراسان، ۱۴۰۱ه.ق.
۸. الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة، ابی الحسن علی بن محمد بن حبیب البصری البغدادی الماوردی، بیروت، دارالفکر، ۱۹۶۶ م.
۹. احیاء علوم الدین، ابوحامد محمد غزالی، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
۱۰. اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
۱۱. ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا، چ ۱، تهران، سروش، ۱۳۸۴.

۱۲. ارزیابی تحول دیپلماسی در قرن بیستم، محمدرضا البرزی، تهران، انتشارات سفیر، ۱۳۶۸.
۱۳. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سید احمد موثقی، مقدمه محمدتقی جعفری، چ ۲، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۵.
۱۴. اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، هرایر دکمچیان، ترجمه حمید احمدی، چ ۳، تهران، کیهان.
۱۵. اسلام رسانه‌ای، ادوارد سعید، ترجمه اکبر افسری، انتشارات طوس، ۱۳۷۹.
۱۶. اسلام، سیاست و حکومت، محمدتقی مصباح یزدی، تهران، دفتر مطالعات و بررسی‌های سیاسی، ۱۳۷۷.
۱۷. اسلام‌هراسی در غرب: جنگ سرد جدید فرهنگی علیه مسلمانان در آمریکا و انگلستان، ترجمه و تألیف محمدرضا دهشیری، تهران، انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۹۲.
۱۸. اصول و مبانی جهانگردی، کوپر و همکاران، ترجمه اکبر غمخوار، تهران، فراماد، ۱۳۸۰.
۱۹. اطلاعات سیاسی اقتصادی، «بهار عربی: شورش بر مدرنیته وارداتی»، حسین دهشیار، ۱۳۹۰، ش ۲۸۳.
۲۰. اقتصاد اجتماعی با برداشتی از اقتصاد اجتماعی اسلام، حسن توانایان فرد، میلاد، تهران، ۱۳۵۷.
۲۱. اقتصاد بین‌الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، تهران، سمت، ۱۳۹۰.
۲۲. الاقتصاد فی الاعتقاد، ابو حامد محمد غزالی، تهران، شمس تبریزی، ۱۳۸۲.
۲۳. امام خمینی و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، مظفر نامدار طالبشانی.
۲۴. امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، سیدمحمد هاشمی، نشر نیایش، ۱۳۸۲.
۲۵. الامامة و السياسة، ابی عبدالله بن مسلم بن قتیبه الدینوری، تهران، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸.
۲۶. انحصار رسانه‌ها، بن. اچ بگدیکیان، ترجمه داود حیدری، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۴.
۲۷. اندیشه تقرب، «ضرورت همراهی بیداری اسلامی با وحدت اسلامی»، ش ۲۹، ۱۳۹۰.
۲۸. اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام، محمدحسین جمشیدی، چ ۳، تهران، پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی (وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی)، ۱۳۸۸.

۲۹. اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام یحیی فوزی، تهران، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۸.
۳۰. اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، ابونصر محمد فارابی، ترجمه و تحشیه جعفر سجادی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹.
۳۱. اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، حاتم قادری، تهران، سمت، ۱۳۸۵.
۳۲. انسان و ادیان نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی، ترجمه مهران توکلی، تهران، نشر نی.
۳۳. انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی علیه السلام راشد الغنوشی، ترجمه و توضیحات: سید هادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۹۰.
۳۴. انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، چ ۱، قم، نشر معارف، ۱۳۸۱.
۳۵. انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددپور، قم، بضعة الرسول، ۱۳۸۱.
۳۶. انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن شانه‌چی، چ ۲، تهران، انتشارات باز، ۱۳۸۶.
۳۷. انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه‌ها و عوامل، گردآوری: بهجت قرنی، ترجمه الهام شوشتری‌زاده، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، ۱۳۹۱.
۳۸. انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۷.
۳۹. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۴۰. انقلاب‌های رنگی و انقلاب اسلامی ایران، شعیب بهمن، تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹.
۴۱. الایدئولوجیة الصهيونية دراسة حالة فی علم اجتماع المعرفة، عبدالوهاب محمد المسیری، کویت، عالم المعرفة، ۱۹۸۲م.
۴۲. ایران در حکومت روحانیون، دیلیپ هیرو، ترجمه محمدجواد یعقوبی دارابی، چ ۱، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۶.
۴۳. بازار مشترک اسلامی، غلام حسین خورشیدی، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷.
۴۴. بازانديشي درباره رسانه، دین و فرهنگ، استوارت هوور و نات لاند بای، ترجمه مسعود آریایی‌نیا، تهران، سروش، ۱۳۸۲.

۴۵. بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، چ ۲، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.
۴۶. بازتاب مفهومی و نظری انقلاب اسلامی در روابط بین‌الملل، محمدرضا دهشیری، چ ۲، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰.
۴۷. بازخوانی تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر بیداری مسلمانان، سیدمهدی طاهری، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۸۸.
۴۸. بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت ۱۴۰۳ هـ. ق.
۴۹. بررسی فرصت‌ها و چالش‌های ایجاد وحدت در سایه بیداری اسلامی با تکیه بر دیدگاه حضرت امام خمینی و مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، علیرضا امینی، تهران، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.
۵۰. برهه انقلابی در ایران، علیرضا شجاعی‌زند، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، تهران، ۱۳۸۲.
۵۱. بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلنن، ترجمه صبوری، تهران، نشر نی، ۱۳۷۷.
۵۲. بنیان مرصوص، عبدالله جوادی آملی، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸.
۵۳. بولتن ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام‌ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، پیش شماره دوم، ۱۳۷۶.
۵۴. به سوی خدا می‌رویم، سید محمود طالقانی، تهران، مشعر، ۱۳۸۱.
۵۵. «بیداری اسلامی بر پایه امر به معروف و نهی از منکر»، محمدامین مبلغ.
۵۶. بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، به اهتمام فرزاد پورسعید، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۹۲.
۵۷. بیداری اسلامی در گستره سیاست جهانی (درآمدی تحلیلی بر اسلام سیاسی)، گردآوری و تدوین (زیر نظر) غلامرضا خواجه سروی، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۰.
۵۸. بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱.
۵۹. بیداری اسلامی و تأثیر آن بر معادلات منطقه‌ای و بین‌المللی، امین بنایی بابازاده، تهران، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.

۶۰. بیداری اسلامی، چشم‌انداز آینده و هدایت آن، معاونت فرهنگی مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
۶۱. بیداری اسلامی، علی اکبر ولایتی، تهران، بی‌نا، ۱۳۹۰.
۶۲. پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام‌عباس توسلی، تهران، جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
۶۳. «پدرسالاری جدید؛ تأملاتی در تعامل دولت و شهروندان در قیام‌های ۲۰۱۱ جهان عرب»، محمدعلی قاسمی.
۶۴. پژوهش و تحقیق پدیده اسلام‌هراسی: مصادیق، روندها و ریشه‌ها، محمودرضا گلشن‌پژوه، تهران، ابرار معاصر، ۱۳۹۰.
۶۵. پست‌مدرنیسم و اسلام، اکبر احمد، ترجمه فرهاد فرهمندفر، چ ۱، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۰.
۶۶. پوشش خبری اسلام در غرب، ادوارد سعید، ترجمه عبدالرحیم گواهی، چ ۱، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸.
۶۷. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی اکبر ولایتی، تهران، ۱۳۸۲.
۶۸. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی اکبر ولایتی، تهران، مرکز چاپ و انتشارات، وزارت امور خارجه، ۱۳۸۶.
۶۹. پیامبر و فرعون، ژیل کپل، ترجمه حمید احمدی، چ ۳، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۸۲.
۷۰. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت‌زاده، چ ۴، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷.
۷۱. تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمدرضا خضری، تهران، سمت، ۱۳۷۹.
۷۲. تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز سالم، ترجمه باقر حیدری‌نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰.
۷۳. تاریخ قریش، حسین مؤنس، العصر الحدیث، النشر و التوزیع، ۱۴۲۳هـ.ق.
۷۴. تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه محمد اسفندیاری، چ ۱، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
۷۵. تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، به اهتمام موسی نجفی، «مدخلی بر تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران»، موسی نجفی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

فرهنگی، ۱۳۷۷.

۷۶. تأملی بر نهضت بیداری اسلامی، عباسعلی حیدری، تهران، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.

۷۷. تحلیل مردم‌شناختی حج بر اساس مناسک گذار، علی سادئی، تهران، انتشارات شلاک، ۱۳۸۶.

۷۸. تحلیلی بر انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۲.

۷۹. تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده، تهران، سمت، ۱۳۸۴.

۸۰. تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی، «پویایی‌های روش‌شناختی در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی، پژوهشکده مطالعات راهبری، ۱۳۸۹.

۸۱. تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبری، ۱۳۸۹.

۸۲. ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، محمدتقی جعفری، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹.

۸۳. «تروریسم به جای کمونیسم؛ استراتژی دشمن‌سازی در آمریکا»، عبدالعلی قوام، ۱۳۸۱/۵/۲۷، ش ۶۵۶.

۸۴. تروریسم مقدس اسرائیل، لیویا روکاج، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران، کیهان، ۱۳۶۵.

۸۵. تصور و واقعیت، مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در تهران، تهران، ۱۳۷۸.

۸۶. تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منصور وثوقی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۰.

۸۷. تفسیر المیزان، محمدحسین طباطبائی، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.

۸۸. تفسیر آسان، محمدجواد نجفی خمینی، تهران، انتشارات اسلامیه، ۱۳۹۸ ه.ق.

۸۹. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تهران، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۷۱.

۹۰. تکنولوژی‌های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، جریس هنسون و اومانان نارون، ترجمه داوود حیدری، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۸.

۹۱. التكوين التاريخي للامة العربية: دراسة في الهوية والوعي، عبدالعزيز الدوري، بيروت، مركز دراسات الوحدة العربية، ۱۹۸۴ م.

۹۲. تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، چ ۱، اصفهان، نشر آرم، ۱۳۹۰.

۹۳. توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، تهران، نشر قومس، ۱۳۸۴.

۹۴. جامعه مدنی و دولت: کاوش‌هایی در نظریه سیاسی، نیراچاندوک، ترجمه فریدون فاطمی و وحید بزرگی، تهران، مرکز، ۱۳۷۷.
۹۵. جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، چ ۲۳، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۸.
۹۶. جامعه‌شناسی توسعه اصول و نظریه‌ها، تقی آزاد ارمکی، تهران، علم، ۱۳۸۶.
۹۷. جامعه‌شناسی دین، همیلتون ملکم، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشارات تبیان، ۱۳۸۱.
۹۸. جامعه‌شناسی دین، یواخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
۹۹. جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، تهران، مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه، ۱۳۸۰.
۱۰۰. جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی، حمید احمدی، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۰.
۱۰۱. جامعه‌شناسی سیاسی معاصر، جهانی شدن، سیاست و قدرت، کیت نش، ترجمه تقی دلفروز، تهران، کویر، ۱۳۸۰.
۱۰۲. جامعه‌شناسی شعارهای انقلاب اسلامی، محمدحسین پناهی، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۳.
۱۰۳. جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، چ ۱۳، تهران، نی، ۱۳۷۶.
۱۰۴. جنگ نرم و ویژه جنگ رسانه‌ای، حمید ضیایی‌پور، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، ۱۳۸۳.
۱۰۵. جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، تهران، سروش، ۱۳۸۱.
۱۰۶. جهان‌شمولی اسلام و جهانی‌سازی (۲)، به کوشش سید طه مرقاتی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۲.
۱۰۷. جهانگردی و چشم‌اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه: علی پارساییان و محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۲.
۱۰۸. جهانی شدن سیاست: روابط بین‌الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بلیس، ترجمه ابوالقاسم راه‌چمنی و دیگران، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، ۱۳۸۳.
۱۰۹. جهانی شدن فرهنگ هویت، احمد گل محمدی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۱.

۱۱۰. جهانی شدن و نظریه روابط بین‌الملل، یان کلارک، ترجمه فرامرز نقی‌لو، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۸۲.
۱۱۱. جهانی شدن یا استعمار مجدد: جهان اسلام در قرن بیست‌ویکم، محمداحسان علی‌محمدی، لندن، انتشارات طاها، ۲۰۰۲ م.
۱۱۲. جهانی شدن، تئوری‌های اجتماعی و فرهنگ جهانی، رابرتسون، ترجمه کمال پولادی، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۰.
۱۱۳. جهانی شدن، مالکوم واترز، ترجمه اسماعیل گیوی و سیاوش مریدی، تهران، سازمان مدیریت صنعتی، ۱۳۷۹.
۱۱۴. چالش‌های اجتماعی - فرهنگی سنت و مدرنیته در ایران، محمدعلی محمدی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۹.
۱۱۵. چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده‌پژوهی، «دیپلماسی عمومی یا براندازی نرم: نبرد بین گفتمانی»، مهدی میرمحمدی، ستاد کل نیروهای مسلح، ۱۳۸۷.
۱۱۶. حج از نگاه حقوق بین‌الملل، سید محمد خامنه‌ای، تهران، سازمان انتشارات کیهان، ۱۳۷۱.
۱۱۷. حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۹۱.
۱۱۸. حج در آیین روان‌شناسی، محمدرضا احمدی، چ ۱، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰.
۱۱۹. حج و بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمدی، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱.
۱۲۰. حج و مهدویت، حسینی الهی‌نژاد، تهران، مشعر، ۱۳۹۱.
۱۲۱. حج، علی شریعتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۰.
۱۲۲. حركة الفتح الاسلامی فی القرن الاول، شکری فیصل، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۴ م.
۱۲۳. حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، چ ۱، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۲.
۱۲۴. خاورمیانه، (ویژه اسلام‌گرایی و بیداری اسلامی در خاورمیانه)، «انقلاب‌های عربی و فلسطین: بازگرداندن بعد ملی یا تحکیم بعد اسلامی؟»، ابراهیم ابراش، ترجمه ابراهیم شوشتری‌زاده، مؤسسه

- فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، ش ۸، ۱۳۹۰.
۱۲۵. خسی در میقات، جلال آل احمد، تهران، جامه‌داران، ۱۳۸۷.
۱۲۶. دارالصفدی، دمشق، ۱۹۹۴م؛ پرونده اسرائیل و صهیونیسم سیاسی، روزه گارودی، ترجمه نسرين حکمی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۹.
۱۲۷. دانش سیاسی (دو فصلنامه علمی پژوهشی علوم سیاسی)، «زمینه‌های رشد اسلام‌هراسی ساختمان‌درد بریتانیا»، کاووس سیدامامی و سید محمدمهدی حسینی فائق، ش ۱۴، دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۰.
۱۲۸. درآمدی بر نظریه ارتباطات جمعی، دنیس مک‌کوئیل، ترجمه پرویز اجلالی، تهران، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۵.
۱۲۹. درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی، محمدرضا ده‌شیری، ج ۲، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۳۰. دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۷۴.
۱۳۱. دیپلماسی رسانه‌ای، علی محمد اسماعیلی، تهران، مؤسسه جام جم، ۱۳۸۸.
۱۳۲. دیپلماسی عمومی ایالات متحده در قبال ایران، فواد ایزدی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۰.
۱۳۳. دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ترجمه محمدمهدی عسکری و دیگران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۰.
۱۳۴. دین و روابط بین‌الملل، یورگن هابرماس و دیگران، «اسلام و غرب، صدای گفت و گوی مسلمانان»، جان لی اسپوزیتو و جان اوول، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۶.
۱۳۵. رسانه، «ارتباطات و توسعه؛ چهار دهه نظریه‌پردازی ... و امروز؟»، محمدمهدی فرقانی، ش ۴۶، ۱۳۸۰.
۱۳۶. «رسانه‌های عربی در بیست سال گذشته: فرصت‌ها و چالش‌ها»، رشا عبدالله.
۱۳۷. رسانه‌ها و دین: از رسانه‌های سنتی تا تلویزیون، ناصر باهنر، تهران، صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۵.
۱۳۸. رسانه‌ها و راه‌های تقویت مشارکت مردم در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی، سعید کریمی، ج ۱، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۲.

۱۳۹. روابط بین‌الملل و جامعه‌شناسی تاریخی، استفن هایدن، ترجمه جمشید زنگنه، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل، ۱۳۷۹.
۱۴۰. رویارویی تمدن‌ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری، تهران، مرکز چاپ و انتشارات امور خارجه، ۱۳۸۱.
۱۴۱. رویکردها و طرح‌های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله‌خانی، تهران، مؤسسه ابرار، ۱۳۸۵.
۱۴۲. رهبری و انقلاب، حسین حسینی، تهران، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
۱۴۳. سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، علم، ۱۳۷۵.
۱۴۴. سخن‌نامه حج، محمد محمدی ری شهری، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۰.
۱۴۵. سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، تهران، دانشکده صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
۱۴۶. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک، ۱۳۷۹.
۱۴۷. سیاست خارجی و روابط بین‌الملل از دیدگاه امام خمینی، علی بیرکی داستانی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۱.
۱۴۸. سیر اعلام النبلاء، محمدبن احمد ذهبی، بیروت، ۱۴۰۲-۱۴۰۹ه.ق.
۱۴۹. «شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی»، بیل مائورر، ترجمه رضا سیمیر، دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۹.
۱۵۰. شرایع الاسلام، شیخ صدوق، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۳۷۶.
۱۵۱. شیخ محمد شلتوت آیت شجاعت، علی احمدی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۳.
۱۵۲. صحیفه حج، چ ۲، مشعر، تهران، ۱۳۸۷.
۱۵۳. صدور انقلاب از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر ششم).
۱۵۴. صهبای حج، عبدالله جوادی آملی، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۵.
۱۵۵. عدالت در اندیشه سیاسی اسلام، بهران اخوان کاظمی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۲.
۱۵۶. علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین، زین‌العابدین قربانی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی،

۱۵۷. غربی‌سازی جهان، سرژلاتوش، ترجمه فرهاد مشتاق صفت، سمت، تهران، ۱۳۷۹.
۱۵۸. فرهنگ و اندیشه، «موج چهارم امنیتی و پارادوکس‌های امنیت ملی در ایران امروز»، محمدرضا تاجیک، ش ۱۴ و ۱۵، ۱۳۸۴.
۱۵۹. فصلنامه ۱۵ خرداد، «غفلت غربی و بیداری اسلامی: دو حرکت متعارض در دنیای معاصر»، مصطفی امه طلب، سال ۴، دوره ۳، ۱۳۸۶.
۱۶۰. فصلنامه اسلامی «ایران‌هراسی در آمریکا: بازنمایی شرق‌شناسانه در برنامه هسته‌ای ایران در مستند ایرانیوم»، فواد ایزدی و دیگران، ش ۳۵، ۱۳۹۲.
۱۶۱. فصلنامه اقتصاد اسلامی، «ابهام در اهداف نظام اقتصادی اسلام و ساماندهی آن»، احمدعلی یوسفی، سال ۶، ۱۳۸۵.
۱۶۲. فصلنامه اقتصاد اسلامی، «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، منذر کهف، ترجمه سید حسین میرمعزی، سال ۶، ۱۳۸۵.
۱۶۳. فصلنامه امنیت ملی، «تأثیر بیداری اسلامی بر گفتمان جدید قدرت منطقه‌ای»، سعدالله زارعی و همکاران، ش ۴، ۱۳۹۱.
۱۶۴. فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی، «ایران‌هراسی: دلایل و پیامدها»، محسن شریعتی‌نیا، ش ۶، ۱۳۸۹.
۱۶۵. فصلنامه پژوهش فرهنگی، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، مهناز شایسته‌فر، ش ۱۲، ۱۳۸۹.
۱۶۶. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، «رسانه و فرهنگ‌سازی»، محمدرضا دهشیری، ش ۸، ۱۳۸۸.
۱۶۷. فصلنامه سیاست خارجی، «پیچیدگی و تناقض‌های جهانی شدن»، جیمز روزنا، ش ۱۳، ۱۳۷۸.
۱۶۸. فصلنامه سیاست خارجی، «علل تحول تروریسم در عصر پست مدرن»، عنایت‌الله یزدانی و محمد خدابخنده، ش ۴، ۱۳۸۶.
۱۶۹. فصلنامه علمی- پژوهشی علوم سیاسی، «نقش انقلاب اسلامی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت در ایجاد تمدن اسلامی- ایرانی»، رسول نوروزی، دانشگاه باقرالعلوم، ش ۶۰، ۱۳۹۱.
۱۷۰. فصلنامه علوم سیاسی، «اسلام، غرب و رسانه‌ها»، کریم خان‌محمدی، ش ۳۶، ۱۳۸۵.
۱۷۱. فصلنامه قیاسات، «عبادت و سیاست تاروپود حج»، محمد محمدی اشتهاردی، ش ۲۱، ۱۳۸۴.

۱۷۲. فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل: دستور کاری برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش ۱، ۱۳۷۲.
۱۷۳. فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل؛ دستور کای برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش ۱، ۱۳۷۲.
۱۷۴. فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، «ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری»، مسعود معینی‌پور و رضا لکزایی، ش ۲۸، ۱۳۹۱.
۱۷۵. فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش ۳، ۱۳۸۳.
۱۷۶. فصلنامه مطالعات راهبردی، «دگرگونی در نظریه‌ها و مفهوم امنیت بین‌المللی»، محمود یزدان فام، ش ۴، ۱۳۸۶.
۱۷۷. فصلنامه مطالعات راهبردی، «رهیافت‌های شناخت‌شناسی امنیت»، محمود عسگری، ش ۲، ۱۳۸۲.
۱۷۸. فصلنامه مطالعات ملی، «تحلیل سازه‌انگاران از هویت ملی در دوران جنگ تحمیلی»، بهاره سازمند، ش ۲۲، ۱۳۸۴.
۱۷۹. فصلنامه مطالعات ملی، «جهانی شدن و هویت ملی»، محمدرضا دهشیری، ش ۵، ۱۳۷۹.
۱۸۰. فصلنامه مطالعات منطقه‌ای جهان اسلام، «اصلاحات سیاسی در عربستان سعودی: حال و آینده»، عمرو حمزوی، ترجمه محمدرضا بلوردی، ش ۲۵، ۱۳۸۵.
۱۸۱. فضا و نابرابری اجتماعی، عماد افروغ، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۷.
۱۸۲. فقر تاریخی‌گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۰.
۱۸۳. فقه الزکاة، یوسف قرضاوی، بیروت، مؤسسه الرسالۃ، ۱۳۹۷ ه.ق.
۱۸۴. فقه سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳.
۱۸۵. القاعده از پندار تا پدیدار، حمیدرضا اسماعیلی، تهران، اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۶.
۱۸۶. قبله عالم؛ ژئوپلیتیک ایران، گراهام فولر، ترجمه عباس مخبر، چ ۵، تهران، نشر مرکز، ۱۳۹۰.
۱۸۷. قدرت در عصر اطلاعات، از واقع‌گرایی تا جهانی شدن، جوزف نای، ترجمه سعید میرترابی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۷.
۱۸۸. کاربرد اندیشه سیستمی، درک هیچنز، ترجمه رشید اصلانی، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی،

۱۳۷۶.

۱۸۹. الکافی، محمدبن یعقوب کلینی، بیروت، چاپ علی اکبر غفاری، ۱۴۰۱هـ.ق.

۱۹۰. کالبد شکافی تهدید، اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۵.

۱۹۱. کتاب بیداری اسلامی (المجتمع والدولة فی الوطن العربی)، سعدالدین ابراهیم، ترجمه کمال باغجری، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، ۱۳۹۰.

۱۹۲. کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، ۱۳۹۱.

۱۹۳. کنز العمال فی سنن القوال والافعال، علی بن حسام الدین متقی، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹هـ.ق.

۱۹۴. کیهان فرهنگی، «جهان اسلام و رسانه های جهانی»، حمید مولانا، ش ۱۸۹، ۱۳۸۱.

۱۹۵. گذار به دموکراسی ملاحظات نظری و مفهومی، ساموئل پی. هانتینگتون، ترجمه و تألیف محمدعلی کدیور، تهران، گام نو، ۱۳۸۶.

۱۹۶. گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه علیرضا افتخاری و دیگران، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۷۸.

۱۹۷. گفتمان آیت الله خامنه ای، شبکه های مجازی و تغییرات راهگشا در جریان بیداری اسلامی، محمدسجاد نجفی، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.

۱۹۸. ماهنامه علمی- ترویجی معرفت، «مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد»، حسن خیری، ش ۸، ۱۳۸۷.

۱۹۹. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، چ ۹، تهران، مروارید، ۱۳۸۵.

۲۰۰. مبانی مشروعیت حکومت، نظریه ابوالحسن ماوردی، غلامرضا ذاکر صالحی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۹.

۲۰۱. مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر با تأکید بر اندیشه های حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه ای رهبر معظم انقلاب اسلامی، بتول یوسفی، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.

۲۰۲. متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، تهران، دبیرخانه نشان حلال، ۱۳۸۶.

۲۰۳. متین، «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، دانیل اچ. فرانک، ترجمه مسعود صادقی علی‌آبادی، ش ۹.
۲۰۴. مجله الدراسات الفلسطينية، «الثورات العربية والفلسطين، استبعاد البعد القويم ام تعزیر البعد الاسلامی؟»، ابراهیم ابراش، ۲۰۱۱م.
۲۰۵. مجله حضور، «دستاوردهای انقلاب اسلامی در جهان امروز»، احمد هویر، ش ۱، ۱۳۷۰.
۲۰۶. مجله خیمه، «ضرورت‌های توسعه گردشگری مذهبی در ایران»، ساناز عرب خدردی، ش ۴۶، ۱۳۸۷.
۲۰۷. مجله علمی- پژوهشی راهبرد، «بنیادهای فکری القاعده»، عباس نجفی فیروزجانی، ش ۲۷، ۱۳۸۲.
۲۰۸. مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، «دلایل فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی»، احمد مبلغی، ش ۳۹، ۱۳۸۹.
۲۰۹. مجله‌نامه اتاق بازرگانی، «تولید فرآورده‌های غذایی حلال صنعتی رو به گسترش و تجارتي رو به توسعه»، مهرآفرین، ش ۳۳۹، ۱۳۷۵.
۲۱۰. مجمع الفائدة والبرهان، احمد اردبیلی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۳ ه.ق.
۲۱۱. مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱.
۲۱۲. مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین‌المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، «بیداری اسلامی و مبانی فقهی آن»، عبدالرحیم اخلاقی، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۰.
۲۱۳. مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین‌المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، «نقش مطالبات اقتصادی در انقلاب و خیزش کشورهای عربی»، محسن معارفی، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۰.
۲۱۴. مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافی دانان جهان اسلام، «نقش گردشگری در فرایند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی»، حمید جلالیان و دیگران، ۱۳۸۹.
۲۱۵. مجموعه مقالات دیپلماسی رسانه‌ای، رضا صالحی امیری، تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، ۱۳۸۷.
۲۱۶. مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، «جهانگردی و ارتباط میان فرهنگی»، محمدهادی همایون، ۱۳۷۶.
۲۱۷. مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، چ ۱، قم، مرکز بین‌المللی

- ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، ۱۳۸۹.
۲۱۸. مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی علیه السلام «اخلاق و سیاست در اندیشه امام خمینی»، اکرم نامور، چ ۸، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، ۱۳۸۹.
۲۱۹. مجموعه مقالات همایش رسانه‌ها و ثبات سیاسی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران، گروهی از نویسندگان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۱.
۲۲۰. مجموعه مقالات، جهانی شدن: فرصت‌ها و چالش‌ها...، تهران، مؤسسه مطالعات راهبردی و آموزش و پرورش، ۱۳۸۲.
۲۲۱. مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، «زمینه‌های فرهنگی توسعه جهانگردی»، ابوالحسن فقیهی و مهدی کاظمی، ۱۳۸۲.
۲۲۲. مدرس علوم انسانی، «مقدمه‌ای بر نظریه وابستگی در جامعه‌شناسی توسعه»، تقی آزادارمکی، ش ۵، ۶ و ۷، ۱۳۷۰-۱۳۷۱.
۲۲۳. مرآة العقول فی شرح خیار آل الرسول، محمدباقر مجلسی، چ ۲، تهران، دارالکتب الاسلامیه ۱۴۰۴ ه.ق.
۲۲۴. «مدیریت گردشگری فرهنگی»، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله‌زاده، نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۶.
۲۲۵. مردم، دولت و هراس، باری بوزان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۸.
۲۲۶. مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، تهران، دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۸۶.
۲۲۷. مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاورمیانه، برنارد لوئیس، ترجمه شهریار خواجهان، چ ۱، تهران، نشر اختران، ۱۳۸۴.
۲۲۸. المغنی فی ابواب التوحید و العدل، قاضی عبدالجبار، بیروت، داراحیاء التراث، بی‌تا.
۲۲۹. مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای.
۲۳۰. مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، تهران، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.
۲۳۱. مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، ترجمه محمدپروین گنابادی، چ ۸، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.

۲۳۲. موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی، تهران، مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، تهران، ۱۳۸۸.
۲۳۳. مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیردینی»، مظفر نامدار.
۲۳۴. مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام «امام خمینی و نقد مدرنیزاسیون در اندیشه ترقی (بر اساس اصول اندیشه تعالی)»، موسی نجفی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹.
۲۳۵. المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۱۷هـ.ق.
۲۳۶. المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، ۱۳۶۳.
۲۳۷. میعاد با ابراهیم، علی شریعتی، تهران، انتشارات مونا، ۱۳۶۱.
۲۳۸. نشریه پژوهش و سنجش، «مخاطب‌شناسی رسانه»، حسام‌الدین آشنا، ش ۲۶، ۱۳۸۰.
۲۳۹. نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل، الکساندر وفت، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل، ۱۳۸۴.
۲۴۰. نظریه بیداری اسلامی بر اساس اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، موسی نجفی، تهران، نشر نهضت نرم‌افزاری، ۱۳۹۱.
۲۴۱. نظریه‌های ارتباطات، جیمز تانکارد و ورنر سورین، ترجمه علیرضا دهقان، چ ۳، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.
۲۴۲. نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها، محمدحسین پناهی، تهران، سمت، ۱۳۸۹.
۲۴۳. «نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان نشین»، ابراهیم برزگر، معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۴.
۲۴۴. نوسفلی‌گری و جهانی شدن امنیت خاورمیانه، بنی‌الله ابراهیمی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۹۲.
۲۴۵. نه شرقی نه غربی (رابطه خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی و مارک گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹.

۲۴۶. وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، آثار موضوعی، دفتر یازدهم)، آیت‌الله سید روح‌الله خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶.
۲۴۷. وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر پانزدهم)، معاونت پژوهش مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ج ۱، قم، ۱۳۷۶.
۲۴۸. وحدت اسلامی: مبانی، عرصه‌ها، موانع و راهکارها، محمدرسول حسینی، قم، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۸۸.
۲۴۹. وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میرعابدینی، تهران، سروش، ۱۳۷۷.
۲۵۰. وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، ج ۵، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۵.
۲۵۱. ولایت فقیه، امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۰.
۲۵۲. هراس بنیادین (اروپامداری و ظهور اسلام‌گرایی)، بابی سعید، ترجمه غلامرضا جمشیدی‌ها و موسی عنبری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۹.

253. "Swords Into Plow Shares: The Problems and Progress of International Organization",
Inis L. Claude, New York, Random House, 1971.
254. A Terrible Beauty (also published as Modern Mind: An intellectual history of the 20th century), Peter Watson, Weidenfeld & Nicolson Ltd, 2001.
255. A World Without Islam, Graham Fuller, Hachette Book Group USA, 2010.
256. Alqade in the west as a youyth Movment, the Power a Narrative, Oliver Roy, Microcon
Policy Working Paper 2, Brighton, Microcon, 2008.
257. America Embatted, R. Crockatt, Rrouledge, 2003
258. Anthropology of Religion: An Introduction, Fiano Boowie, oxford & Massachusetts:
black well, 2006.
259. Autobiography of Malcolm x, X Malcolm, New York: Grove press, 1966.

260. Bringin Religion in to International Relations, Jonathan Fox, shmuel sandler, Macmillian New york 2004.
261. Current History, "China Unpeaceful Rise", Mersheimer J. J., 2000.
262. Ed, visions of Internal Relations: Assesing an Academic Field, Richard w.Mansbach, "Deterriotorializing Global Politics", South Carolina: unersity of south Carolina press, 2002.
263. European Journal of International Relation, "Ontological Security in Word Politics: State Identity and Security Dilemma", Jennifer Mitzen, 2006.
264. Foreign Affairs, "When the Shiites Rise", Nasr, V.R, 2006.
265. Globalization, M. Waters, New York: Routledge, 1995.
266. Gommunications Power, Manuel Castells, Oxford University Press, 2009.
267. Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world, Bianchi Robert R, Oxford and New york: oxford university press, 2004.
268. IISS, "Egypt, Tonisia... and Iran", shibly Telhami, Febrary, 2011.
269. Image and pilgrimage in Christian culture: anthropological perspectives, Turner, victor, New York: Columbia university press, 1978.
270. Image and pilgrimage in chritian culture: anthropological perspectives, Turner, vector & Turner, Edith, New York: Columbia university press, 1978.
271. in: John L. Esposito (ed), Voice of Resurgent Islam, "The nature of The Islamic Resurgence", Khurshid Ahmad, New York: oxford university, 1983.
272. In: Politics and the Third World, "The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh", Haruza Alavi, Harry Goulbourne, ed, London, Macmillan, 1989.
273. Institute for Policy Studies, "Iran in the Crosshairs How to Prevent Washington's Next War", Bennis Phyllis. 2008.
274. Interantional Organization, "Anarchy and The limits of Cooperation: A Realist Critique

- of the Newcst Liberal Institutionalism”, Joseph M.Grieco, Vol 42, No 3, 198??.
275. Interantional Studies Association, “Constructivist Security Studies of a Research Program”, Tho Farrell, Blackwell Publishing, 2002.
276. International Affaires, "Sovereignty an Interoduction and Brief History", Daniel Philpott, vol.48, No.2, Winter 1995.
277. International Journal of Politics, Culture and Society, "Theorizing religion in a globalizing world", Karner Christian and Aldridge Alan, Vol 18, No 1, 2004.
278. International Politics, "Thy Will Be Done: The New Foreign of America’s Christian Right", Stuart Croft, No 44, 2007.
279. International Studies Review, “Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory”, Giorgio Shani, No 10, 2008.
280. Islam and the west: Conplict or Cooperation, Amin Saikal, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
281. Journal of humanities and Social Sciences, "International Migration and the politics of Identity and security", Yannis A. Stivachtis, 2008.
282. Journal of International Affairs, “Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Pormation Age”, David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, Columbia university, New York, Spring 1988.
283. Journal of International Affairs, “Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Pormation Age”, David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, Columbia university, New York, Spring 1988.
284. Mass Media, Politics and Society in the Middle Est, "Introduction: Mass Media in the Middle Est: Patterns of Political and Social Change", Kai Hafer, Cresskill and NewJersy, Hampton Press Inc, 2001.
285. Modern Islamic Political Thought, Hamid Enayat, Austin: University of texas press, 1982.

286. New Challenges, New Tools for Defence Decision Making, Stuart E. Johnson, Martin Libicki F.Treverton, New York, Rand, 2003.
287. Non-governmental Organizations in United Nations system: The Emerging Role of International Civil society, Otto D, 18 Hum, Rts, Q. 107, 1996.
288. Norwood, "News Media and Foreign Relations: A Multyfaceted Perspective", Malek, Abbas, New Jersey: Ablex Publishing Corporation, p۷9-۸۹.
289. Political Islam world Political and Europe, Democratic Peace and Euro-Islam Versus Global Jihad, Bassam Tibi, Newyork, Routledge, 2008.
290. Principled World Politics, "The Normative Promise of Nonstate Actors: A Theoretical Account of Global Civill Society", in P. Wapner and L. Ruiz eds, Wapner, Paul, Lanham, Rowman and Littlefield, 1999.
291. Security: A New Framefork for Analysis, Waver Buzan, J. Dewilde, Boulder, Co. Lynne, Reinner, 1998.
292. Survival, "America Egept after the Uprisings", Marc Lynch, vol.53, No.2, April & May 2001.
293. The Blackwell Companion to Globalization, Ritzer George, ed, London, Blackwell, 2007.
294. The Capitalist World-Economy, Immanuel Maurice Wallerstein , Cambridge University Press, 1979.
295. the center out there: pilgrim's Goal, Turner, victor, History of religions, 12(3), 1973.
296. The cultural Morph space of ritual form: Examining modes of religiosity cross-culturally, Atkinson, Quentin & Whitehouse, Harvey, Evolution, and human behavior (32), 2011.
297. The Information Age: Economy Society and Culture, Manuel Castells, Blak well, Wiley 2010.
298. The Media Monopoly, Ben Bagdikian, sixième édition, Beacon Press, Boston, 2000.

299. the ritual process: structure and anti-structure, Turner, victor, Ithaca and New York: Cornell university press, 1966.
300. The state in Global perspective, especially chap: paradigms of Modern state Formation in the periphery, Kazancigil ed, London, Macmillan 1979.
301. The USA, ILO, UNESCO and IAEA: Politicization and Withdrawal in The Specialized Agency, Mark Imber, New York: St. Martins Press, 1989.
302. Theory and Society, "Clientelism and Conceptual Stretching differentiating among concept and among analytical levels", Tina Hilgers, No.40(5), 2011.
303. World Politics, "Alliance in Unipolar World", Wallt, 2009.